

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ERKEN HRİSTİYANLIK DÖNEMİ MARTYRİUMLARI VE İZNIK
GÖLÜ BAZİLİKAL KİLİSESİ MARTYRİUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Rabia KURTBAYRAM

BURSA - 2022

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ERKEN HRİSTİYANLIK DÖNEMİ MARTYRİUMLARI VE İZNİK
GÖLÜ BAZİLİKAL KİLİSESİ MARTYRİUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Rabia KURTBAYRAM

**Danışman
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN**

BURSA - 2022

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Erken Hristiyanlık Dönemi Martyriümları ve İznik Gölü Bazilikal Kilisesi Martyriümü” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

20.06.2022

Adı Soyadı: Merve Rabia KURTBAYRAM

Öğrenci No: 701847003

Anabilim/Anasanat Dalı: Arkeoloji

Programı: Klasik Arkeoloji

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZ

Yazar Adı ve Soyadı : Merve Rabia KURTBAYRAM

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Arkeoloji

Bilim Dalı : Klasik Arkeoloji

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : x + 139

Mezuniyet Tarihi : / / 20.....

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

ERKEN HRİSTİYANLIK DÖNEMİ MARTYRİUMLARI VE İZNIK GÖLÜ BAZİLİKAL KİLİSESİ MARTYRİUMU

Nikaia kenti tarih boyunca birçok önemli olaya sahne olmuş, özellikle de Erken Hristiyanlık döneminde bünyesinde toplanan iki konsile ev sahipliği yapması ününü daha da arttırmıştır. Konsil döneminden ve Hristiyanlığın Büyük Konstantin tarafından serbest hale gelmesinden önce kentte ciddi bir Hristiyan nüfusun bulunduğu şehit edilen azizlerden anlaşılmaktadır.

Buna bağlı olarak, İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nde yer alan ve ilk başta diakonikon olarak adlandırılan pastophoria odasının Erken Hristiyanlık döneminde martyrium olarak inşa edilip kullanıldığı saptanmaya çalışılmıştır. Mekân, yerinde incelenen, mimarisi, taş sırası, duvar örgüsü, iç dekorasyonu, mezarları ve buluntularıyla batıda ve doğuda inşa edilmiş ilk bağımsız martyriumlarla karşılaştırılmıştır. Tarihsel süreçte bu martyriumlara eklenen kilise örnekleriyle, bazilikal ana yapı mimarisi kıyaslandığında özellikle Kilikia ve Suriye bölgelerinde yer alan doğu martyrium-kilise mimarisiyle benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır. Ancak bu kadar kuzeyde bulunmasıyla da şaşırtıcı bulunan bazilikal kilisenin, ilk evresinin martyrium olduğu, mekânın mimarisinin yanında tarihlendirilmesi yapılmış buluntuları ve kentin antik çağ tarihçesiyle desteklenmiş; yapının Aziz Neophytos için inşa edildiği, martyr azizin kent dışında, göl kenarında şehit edilmesi ve gömüldüğü yere de bir kilise yapılmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Orta Çağ Arkeolojisi, Erken Hristiyanlık Dönemi, Nikaia, Bazilikal Kilise, Martyrium, Martyr, Aziz Neophytos

ABSTRACT

Name and Surname : Merve Rabia KURTBAYRAM
University : Bursa Uludağ University
Institution : Institute of Social Science
Field : Archaeology
Branch : Classical Archaeology
Degree Awarded : Master
Page Number : x + 135
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN

EARLY CHRISTIAN PERIOD MARTYRDOMS AND LAKE IZNIK BASILICA CHURCH'S MARTYRDOM

The city of Nikaia has been the scene of many important events throughout history, especially in the Early Christian period, hosting two councils, which increased its reputation even more. It is understood from the martyred saints that there was a serious Christian population in the city before the Council period and Christianity was liberated by Constantine the Great.

Accordingly, it has been tried to determine that the pastophoria room, which is located in the Lake Iznik Underwater Basilica Church and was called the diaconicon at first, was built and used as a martyrium in the Early Christian period. The space, with its architecture, stone row, masonry, interior decoration, tombs and finds, has been compared with the first independent martyriums built in the west and east, which were examined in situ. When the basilical main building architecture is compared with the church examples added to these martyriums in the historical process, it has been understood that it is similar to the eastern martyrium-church architecture, especially in the Cilicia and Syria regions. However, the basilica church, which is surprising to be found so far to the north, was supported by the finds that were dated as well as the architecture of the place and the ancient history of the city; It is associated with the fact that the building was built for St. Neophytos, the martyr saint was martyred outside the city, by the lake, and a church was built on the place where he was buried.

Keywords:

Medieval Archeology, Early Christian Period, Nikaia, Basilica Church, Martyrdom, Martyr, Saint Neophytos

ÖNSÖZ

Tez çalışması kapsamında, İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nde yer alan ve martyrium olduğu ispatlanmaya çalışılan pastophoria odası diakonikonun detaylı incelemesi, hem yerinde yapı içerisinde yürütülen çalışmalarla hem de literatür taramasıyla yapılmıştır. Erken Hristiyanlık dönemi martyrium mimarisine dair bilgiler dönemin zorluk ve yıkımından ötürü oldukça azdır. Nikaia kentinde de geçerli olan bu durum, kentin başa çıkmaya çalıştığı deprem, istila ve saldırılarla bu bilgilere ulaşılabilirlik daha da azalmıştır. Ancak tez konumuzu oluşturan yapının mimarisi, buluntuları, içinde bulunan lahdî ve mezarlarıyla korunagelmesiyle Erken Hristiyanlık dönemi mimarisine yön verecek niteliktedir. Bir aziz için inşa edildiği ortaya çıkan inceleme ve bulgularla daha da netlik kazanan yapının, ilk evresinde martyrium olduğu ve konumundan ötürü Aziz Neophytos'a ait olduğu en yakın ve kabul edilir olasılıktır.

Araştırmaktan ve okumaktan keyif aldığım, böylesine heyecan verici bir tez konusunu bana öneren, çalışma motivasyonumu her daim arttıran, yüksek lisans eğitim hayatım boyunca desteğini her an hissettiğim ve bana en sevdiğim kent olan İznik'te çalışma imkânı veren çok saygıdeğer danışmanım ve sevgili hocam Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN'e sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

Tez çalışmam süresince fikirlerini paylaşmaktan çekinmeyen, kaynak yardımlarını esirgemeyen sevgili hocam Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ ve çok kıymetli eşi Işıl AKALAN GÜNDÜZ'e çok teşekkür ederim.

Yüksek lisans eğitimim boyunca tüm telaşlı ve meraklı sorularımı sabırla cevaplandıran, ihtiyacım olan her an yanımda olan ve her türlü yardımı sağlayan Arş. Gör. Nur Deniz ÜNSAL, Hazal ÇITAKOĞLU, Serap ALA ÇELİK ve Buğra KURU hocalarıma çok teşekkür ederim.

Çalıştığım alanın özellikle havadan görüntülenmesinde 2020-2021 kazı sezonları boyunca gün gün fotoğraflarını çeken değerli hocam MA. Can CİNER ve çok sevgili meslektaşım MA. Süha CURA'ya; çalışma alanının rölövesinin yeniden çizilmesinde, yoğunluğuna rağmen destek ve yardımını hiç düşünmeden yapan meslektaşım MA. Sedat GÜNGÖRDÜ'ye teşekkürü borç bilirim.

Yüksek lisans eğitim hayatım ve tez çalışmam boyunca desteklerini esirgemeyen, tezimin her aşamasında yanımda olan, çizim ve 3D modelleme çalışmaları sırasında tüm nazımı çeken değerli meslektaşlarım ve dostlarım Şükrü Can KARACA ve Özgür ULAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. 2019 yılından bu yana "İzник Gölü Sualtı Bazilikal Kilisesi Kazısı'nda çalışmış, birlikte mesai harcadığımız çok kıymetli meslektaşlarıma ve ekip üyelerine de ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmada yapıyla ilgili kullanılan fotoğraflar kazı arşivinden alınmıştır. Kazı Başkanlığına teşekkür ederim. Aynı zamanda tez kaynak taramasında Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Merkezi ve Arkeoloji Bölüm kütüphaneleri ile İzник Çini Vakfı Kütüphanesi'nden yararlanılmıştır. Kütüphane yöneticileri ve çalışanlarına teşekkür eder, özellikle İzник Çini Vakfı Kütüphanesi'nin kurulmasında bizzat çalışma imkânı sunan vakfın kurucusu çok değerli Prof. Dr. Işıl AKBAYGİL ve kıymetli eşi Akın AKBAYGİL ile vakıf çalışanlarına teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

Bu tez çalışması Bursa Uludağ Üniversitesi, Bilimsel Araştırmaları Projeler Birimi tarafından SGA-2021-389 kod numaralı ve "İzник Gölü Bazilikal Kilisesi Işığında Erken Hristiyanlık Dönemi Martyriümleri" başlıklı Genel Araştırma Projesi olarak burs desteği ile hazırlanmıştır. BAP Birimine ve Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü'ne çok teşekkür ederim.

Hayatımın her anında varlıklarıyla mutluluk duyduğum, maddi ve manevi desteklerini bir an olsun eksiltmeyen, motivasyon kaynaklarım canım annem, canım babam ve canım kardeşim sizlere minnettarım. Tüm süreç boyunca anlayışınız ve bana hayatım boyunca bambaşka pencerelerden bakmamı sağladığınız için çok teşekkürler. Eğitim hayatım boyunca yol göstericiliği ve motive edici konuşmalarıyla arkamda duran biricik halam Arş. Gör. Ayşe Feyza ŞAHİNKUŞU'na teşekkürü borç bilirim.

Son olarak yüksek lisans eğitim süremde bu dünyadan ayrılan ancak hala en büyük destekçim olduklarını bildiğim bir tanecik anneannem ve dedem Saadet ve Şemi KOŞAR'a sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
Yemin Metni.....	i
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
TEZ ONAY SAYFASI.....	iv
ÖZ.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. İZNIK GÖLÜ SU ALTI BAZİLİKAL KİLİSESİ.....	8
1.1. Tarihçe	8
1.2. Araştırma Tarihi	11
İKİNCİ BÖLÜM.....	17
2. DİAKONİKON MEKÂNI	17
2.1. Diakonikon Kazıları	17
2.1.1. Sondaj 3	17
2.1.2. Sondaj 3-GA	19
2.1.3. Mezar Kazıları	20
2.2. Buluntular	22
2.2.1. Sikke Buluntuları	22
2.2.2. Seramik Buluntuları	23
2.2.3. Metal Buluntuları.....	24
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	26
3. MİMARİ AÇIDAN DİAKONİKON	26
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	31
4. MARTYRİUMLAR	31
4.1. Anlamı.....	31
4.2. Tarihçesi.....	31
4.3. Konstantinus Öncesi İlk Martyriumlar	33
4.4. Konstantinus Dönemi Martyriumları.....	37
4.4.1. Doğu Örnekleri.....	38

4.4.2. Batı Örnekleri.....	40
4.5. Konstantinus Sonrası Martyriumlar	43
4.5.1. Anadolu Örnekleri	45
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	56
5. NİKAİA MARTYRLERİ	56
SONUÇ.....	61
KATALOG.....	66
1- Mezarlar	66
2 - Sikkeler	71
3-Seramikler	74
4- Metaller.....	81
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA.....	82
LEVHA LİSTESİ.....	90
LEVHALAR	93

GİRİŞ

İznik/Nikaia kenti, ilk çağlardan bu yana yerleşim görmüş ve her dönem önemli tarihsel durumlara ev sahipliği yapmıştır. Verimli topraklarının ve doğal güzelliklerinin yanı sıra siyasi, askeri ve dini yönden de ünlü olan kentin anıtsal yapıları ve bozulmayan kent dokusu bugün bile hissedilmektedir. Tarih boyunca birçok imparatorluğa başkentlik yapan Nikaia, Hristiyanlık dininin en önemli olaylarından olan konsillerden ikisini bünyesinde toplamış, bunlardan 325 yılındaki I. Ekümenik Konsili'nin kent sınırları içinde gerçekleşmesi kenti daha da kutsallaştırmıştır. Ancak bahsedilen bu tarihten ve Roma İmparatorluğu tarafından Hristiyanlığın serbest hale getirilmesini sağladığı düşünülen 313 yılı Milano Fermanı'ndan önce, kentte bu dine inananların bulunduğu ve dini uğruna çeşitli eziyet ve işkencelere maruz kalarak ölümle cezalandırılan ve böylelikle şehit edilen azizlerin veya aziz mertebesine yükseltilmiş kişilerin olduğu bilinmektedir. Sonraki zamanlarda Büyük Konstantin'in Hristiyanlık adına serbest politika izlediği dönemlerde de martyr unvanını almış azizler adına, martyr edildikleri iddia edilen yerlerde kiliseler inşa edilmeye başlamıştır.

Erken Hristiyanlık döneminde işkencelerden ve zulümlerden ötürü gizli ibadet etmek zorundan kalan Hristiyanlar, martyr edilen azizleri de basit formu dikkat çekmeyen mekânlara gömmüşler ve kalabalık sayılara ulaşmayacak şekilde ayin törenleri gerçekleştirmişlerdir. Tez konusu kapsamında 2013 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin tanıtım projesiyle keşfedilen ve Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün bilimsel olarak kazı ve araştırmalarını yürüttüğü İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin de ilk evresinde bir martyrın röliklerini barındıran bağımsız bir mezarlık yani martyrium olup olmadığı saptanmaya çalışılacaktır. Bu da yapının pastophoria odasından biri olan ve ilk başlarda diakonikon olarak adlandırılan bölümü ile sağlanacaktır. Çünkü bu mekânda gerçekleşen kazı çalışmalarıyla ele geçen buluntular, mezarlar, mekânın mimarisi, bir apsise sahip olması ve içerisinde yer alan ana mobilyası lahit ile iç dekorasyonu sayesinde bu hipoteze cevap bulmak açısından büyük bir önem teşkil etmektedir. Bu bulgular çalışma kapsamında detaylı şekilde incelenecek, buna göre diakonikon olarak adlandırılmış bu mekânın bir martyr için inşa edilmiş martyrium olarak literatüre geçmesi sağlanacaktır. Aynı zamanda, İznik Gölü'nde yer alan bazilikal kilisenin keşfedildiği zamandan bu yana bir martyr aziz adına inşa edildiği

düşünülmektedir. Buna bağlı olarak tezin ilk amaçlarından biri kilisenin kimin için inşa edildiği ve bahsedildiği üzere bir aziz içinse hangi aziz için yapıldığı belirlenen olasılıklar arasından tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bunlara bağlı olarak tez çalışması beş bölümden oluşacaktır. İlk üç bölümde İznik/Nikaia'nın Erken Hristiyanlık dönemindeki tarihsel durumu ele alınacak, sonrasında tez konusunun ana yapısı olan İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin araştırma tarihi, yapının bölümleri ve kilise için ortaya atılmış hipotezlerle incelenecektir. Devamında çalışmamızın ana konusu olan bazilikal kilisenin diakonikon odasında 2017 yılında gerçekleşen Sondaj 3 ve Sondaj 3-GA olarak isimlendirilen kazı alanlarında yürütülen kazı çalışmalarına ayrıntılı olarak bakıldıktan sonra bu alanlardan ele geçen buluntulardan kataloglamaya elverişli olanlar çalışmaya dahil edilecek ve buna göre yapı içerisinde bulunan eserlerle tarihlendirme yapılabilecektir. Ayrıca kazı alanı içerisinde bulunan ve gerçekleştirilen mezar kazılarına da değinilecek, bunlar da katalog çalışmasına alınarak ne tür gömü tekniklerinin kullanıldığı saptandıktan sonra alanı tarihlendirmeye yardımcı olacaktır. Bu ayrıntılı incelemelerden sonra mekânın mimari olarak değerlendirilmesi, ölçüleme, yapı tekniği, taş işçiliği, duvar örgüsü ile yapıldıktan sonra iç dekorasyonunda yer alan lahdin ölçüsü, yapım tekniği, mermer blokların değerlendirilmesi ve içindeki mezar ya da mezarlar ile irdelenecektir. Böylece mekân hakkında detaylı bilgi verilip hem alanın mimarisi, hem buluntu ve mezarları hem de dönemin tarihçesiyle ilişki kurularak görüşler sunulacaktır.

Mekânın mimarisi, buluntuları, mezarları ve lahdi üzerinden değerlendirilerek martyrium olarak isimlendirilmesini sağlayabilmek adına öncelikle martyriumun anlamı, kökeni ve tarihçesi dördüncü bölümde anlatılacaktır. Dönemin getirdiği yaklaşımlara karşın Konstantinus öncesinde bağımsız ilk martyriumların ortaya çıkışı, mimarisi incelenecek, ilerleyen zamanla birlikte rahatlama dönemine gelindiğinde imparatorun katkılarıyla doğu ve batı bölgelerinde martyrium mimarisinde ne gibi değişiklikler olduğu, martyrium yapısıyla bağlantılı kiliselerin mimari özelliklerine değinilecektir. Büyük Konstantin sonrasında da martyrium-kilise mimarisindeki gelişimler incelenip özellikle Anadolu'da hâkim olan yapım teknikleri örneklerle irdelenecektir. Böylece 2-4. yüzyıl aralığında Hristiyanların martyr azizleri anmak ve dua etmek için gittikleri mekânların inşasını nasıl tercih ettikleri ve örnekler dahiline alınan yapıların mimarisi ve İznik Gölü'nde yer alan bazilikal kilise kalıntısıyla karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

Martyrium örnek karşılaştırmalarının ardından ilk başlarda diakonikon olarak adlandırılan mekânın aslında martyrium olarak adlandırılmasına daha da yaklaşabilmek adına mekânın ve dolayısıyla da yanına sonradan eklenen kilisenin hangi aziz adına inşa edildiği beşinci bölümde tespit edilmeye çalışılacaktır. Nikaia’da martyr azizlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu durum bölgede yaşadığına inanılan yerel azizlerin yaşamları, mucizeleri ve şehit edilmelerine değinilerek anlatılacaktır. Buna bağlı olarak şehit edildikleri iddia edilen yerler de kiliseler inşa edildiği de göz önüne alınıp, bazilikal kilisenin bir azize ait olabileceği varsayımı güçlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmada martyriumların kökeni, anlamı, tarihçesi ve ilk bağımsız martyriumların saptanmasında yol gösterecek kaynaklardan özellikle J. B. Ward-Perkins’in 1966 yılında The Journal of Theological Studies tarafından yayınlanan “Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church” makalesi ile aynı yazarın 1994 yılı basımlı “Studies in Roman and Early Christian Architecture” kitabında her ne kadar belli bir görüş ilk martyriumların pagan anıtlarından esinlenerek yapıldığı söylese de Ward-Perkins kaynaklarında buna karşıt bir görüş öne sürerek pagan yapılarından etkilenmeyen ve kendisine has mimari özelliklere sahip bağımsız yapılar olduklarını ileri sürmüştür.

R. Krautheimer tarafından yazılan ve 1986 yılında basılan “Early Christian and Byzantine Architecture” kitabı ise tez çalışmasının ana kaynaklarından biri olacaktır. Özellikle martyriumun ortaya çıkışı ve gelişimini örneklerle anlatmış ve martyriumun imparatorluk saray ve konutlarından etkilenecek geliştikten bahsetmiştir. Saraylardaki kabul ya da yemek salonlarının martyrium mimarisini ortaya çıkardığına dikkat çekmiş, bağımsız örneklerde dairesel, sekizgen gibi yapı formlarının yine bu odalardan esinlenerek yapıldığını kitabında anlatmıştır.

1994 basımı olan F. W. Deichmann tarafında yazılan “Archeologia Chrześcijańska” kitabında özellikle Erken Hristiyanlık döneminde ilk martyriumlar hakkında bilgi vermiş, kökenine değinmiştir. Özellikle Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında azizlerin hangi yapılara gömüldüğüne detaylı değindiği için çalışma için faydalı olacaktır.

Konstantin sonrası dönemde de yapılan kiliselere Krautheimer’in aynı eseri kaynak olurken buna ek olarak C. Mango’nun 1975 basımı “Byzantine Architecture” kitabı ve G. Koch’un 2015 yılında yeniden basılan ve A. Aydın’ın çevirisini yaptığı

“Türkiye’deki Geç Antik Dönem Önemli Merkezleri ile Birlikte Erken Hristiyan Sanatı” kitabı dönemsel kilise ve martyrium mimari gelişimini örneklerle anlatmaktadır. Krautheimer ve Koch kitaplarında bu durumu Konstantin öncesi ve sonrası şeklinde ele almışlardır, bu yüzden de tez çalışmasında kronolojik olarak mimari gelişiminin incelenmesinde bu kıstaslara dikkat edilecektir.

Konstantin öncesi ve Konstantin dönemi martyrium yapılarının ele alan ve özellikle de martyr kültüne ve kökenine değinilen 2011 basımı A. Aydın tarafından yazılmış “Lahit Formlu Rölikerler” isimli eseri önemli bir yer tutmaktadır. Heros kültüyle bağlantı kurarak martyr inancının ortaya çıkışını ele alan eserde, antik dönemle Hristiyanlık dönemi karşılaştırılarak anlatılmaktadır.

A. Grabar’ın 1949 yılında Archaeology Dergisi’nde yayınlanan “Christian Architecture, East & West” makalesi ile özellikle Konstantin dönemi Hristiyanlığın serbest hale gelmesiyle önceden yapılan martyrium yapılarının yanına veya üzerine inşa edilen kiliselerin form ve mimarisi önceki kaynaklarla pekiştirilecek şekilde faydalı olacaktır.

Konstantin sonrasında gelişen mimariye kronolojik olarak değinilmesi düşünüldüğünden batı örneklerinin yanında Anadolu’daki örnekler değerlendirilirken bu yapıların bulunduğu kentler hakkında yayınları bulunan uzmanlara bakılacaktır. Buna göre, örneğin özellikle Kilikia bölgesi için S. Hill’in 1996 yılında basılan “The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria” kitabı önemli bir yere sahip olacaktır. Kilikia’da bulunan kiliselerin yapı tipleri, mimari özellikleri katalog çalışması yapılarak ele alınmıştır. Plan çizimleri de yazarın farklı uzmanların çizimlerinden yararlanılarak kitaba eklenmiştir.

Bununla birlikte Hierapolis’te yer alan sekizgen martyrium örneği için A. Peres’in bu kentte yürütülen çalışmaları bir araya getirdiği 1987 basımı “Hierapolis di Frigia, 1957-1987” kitabından yararlanılacaktır. Bu kitapta Hierapolis’in kentinin yapıları detaylı olarak incelenmiş, ancak çalışma için yalnızca Aziz Philippus martyriumu hakkındaki görüşlerden yararlanılacaktır. Bununla birlikte diğer Anadolu örnekleri için, belirlenen yapıların bulunduğu kentlerde inceleme yapan ve sonrasında ortaya çıkarılan yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarından da yararlanılacaktır.

Tez konusunu kapsayan alanın, bir azize atfedilmesi için yerel martıyr azizler araştırılacaktır. Bunlar da özellikle 1869 yılı ve Roma Őehitliđinin baş kitaplarından biri olan Kelly, Piet basımı “Roman Martyrology” kitabında alfabetik olarak aratılarak azizlerin kısaca hayatı ve Şehit edilme Őekilleri ve dđnemleri hakkında bilgi iğermektedir. Buna gđre kitapta saptanabilen azizler, çalışmada listelenecektir. Aynı listeleme için, azizler hakkında alternatif bilgi edinebilmek adına 1921 basımlı “The Book of saints: a dictionary of servants of God canonized by the Catholic Church” isimli martıyr isimlerinin yine alfabetik olarak sıralandığı kaynakta incelenecektir. Burada da aynı Şekilde martıyrlerin kısaca hayatı, Şehit edilme Őekilleri ve yaşadıkları dđnemler hakkında bilgiler yer almaktadır.

O. Wulff tarafından yazılmış ve 1903 yılında basılmış “Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken” kitabı, N.P. Őevenko tarafından 1993 yılında kaleme alınan “The Walters ‘Imperial’ Menologion” makalesi ve C. Foss’un 1996 tarihli “Nicaea A Byzantine Capital and Its Praises” kitabı ile İznik Múzesi’nde yer alan eserlerin kataloglamasını yapan C. Barsanti tarafından 2004 yılında Tarih Boyunca İznik kitabında yayımlanan “İznik / Nikaia Arkeoloji Múzesi Katalođunun Peřinde” makalesi Nikaia azizleri ve özellikle Aziz Neophytos hakkında yol gđsterecektir. Foss’un kitabında özellikle Nikaia’nın Geç Antik dđnemi için bilgi toplarken, Őevenko’nun Aziz Neophytos hakkındaki gđrüş ve önerileri, Barsanti’nin makalesinde ise İznik Múzesi bahçesinde yer alan ve Neophytos lahdi olduğu iddia edilen parapet bloğunun bezeme ve detayları incelenecektir. Neophytos lahdi olduğu dűřünölen bu parapet bloğunun başka bir incelemesi Wulff’un kitabından da yine múdeze bulunan parapet bloğunu ele alarak Neophytos’a ait olduğu gđrüşündedir, ancak karşıt gđrüşler de incelenecektir.

Tez çalışmasında, çalışmanın ana konusunu oluşturan İznik Gđlü Su Altı Bazilikal Kilisesi martyriumu ve dolayısıyla kilise yapısı iklim değişikliği, kúresel ısınma ve bilinçsiz tarım sulama sistemlerinden ötürü suların da çekilmesine bağlı olarak su yüzeyine çıkmaya ve açıkça gđrünür hale gelmiştir. Bu yüzden de diakonikon/martyrium olarak adlandırılan mekânda özellikle de lahdin korunmasını sağlamak adına konservasyon çalışması da 2021 yılı kazı sezonunda gerçekleştirilmiştir.

Her ne kadar suların çekilmesi kötü bir durum olsa da kıyıya yakın konumda olan pastophoria odalarına daha yakından ve su yüzeyinden bakmayı kolay hale getirmiştir.

Mekânın temel duvarıyla birlikte açığa çıkmasına bağlı olarak, buranın taş düzeni, duvar örgüsü ve lahdin yapısı hakkında daha iyi fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. 2018 yılında bu yapının bir rölövesi çıkarılmış olsa da gerek yerinde, yakından incelemelerle gerekse havadan çekilen drone fotoğraflarıyla daha fazla ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz yapının özellikle martyrium bölümünün yeniden rölövesi Autodesk AutoCAD 2020 programıyla çizilecektir. Aynı zamanda martyrium bölümünün daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan literatür çalışmalarına ve bölgesel ile yapı içerisinde yapılan incelemelere göre 3D olarak modellemesi Blender 3.1.0 programıyla yapılacaktır. Modelleme sırasında mekânın, elde edilen bulgular ışığında hep dışarıdan görüntüsü hem de iç mimarisine dikkat edilecektir.

Mekândan 2017 yılında gerçekleşen kazı çalışmalarında ele geçen eserlerin temizlik ve restorasyon çalışması yapılmıştı. Buna göre bu eserlerin fotoğraflaması ve Adobe Photoshop CC 2020 programıyla düzenlemesi yapıldıktan sonra özellikle seramik buluntularının el çizimleri ve dijitale aktarımı Adobe Illustrator programıyla yapılacaktır.

Çalışma sırasında literatür taraması için Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Merkezi Kütüphanesi, Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Kütüphanesi, ulusal ve uluslararası veri tabanları, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden faydalanılacak, çalışmada kullanılan örneklere ait fotoğraf, plan ve resimler buralardan elde edilen kaynaklardan temin edilecektir. Ancak örneklerde kullanılan yapı planlarının asılları taslak olarak kullanılıp tez çalışmasında kullanılan planlar Autodesk AutoCAD 2023 programında çizilecek, yine bu kaynaklardan yararlanılan fotoğraf ve resimler ise Adobe Photoshop CC 2020 programı ile düzenlenecektir.

İznik/Nikaia antik kenti, tarihsel dokusunu hala barındıran bir kent olsa dahi tarihsel süreç boyunca karşılaştığı saldırılar, tahribatlar ve büyük depremlerden dolayı yıkımlara sahne olmuş, yapılar tadilat ve onarım görseler bile özellikle Geç Antik Çağ döneminden çok fazla yapı ayakta kalamamıştır. Bu durum paganlar tarafından gerçekleştirilen büyük bir yıkım, eziyet ve işkenceler aynı zamanda da Hristiyan cemaatlerin gizli kalma mecburiyetinden ötürü bahsedilen Erken Hristiyanlık döneminde, çoğu bölge ve kenti de içine almaktadır. Çünkü bu dönemde özellikle dini mimaride

ayakta kalan yapı bulunmamaktadır. Bazilikal kilisenin önceki evresinde bir martyrium yapısına sahip olduğu çalışma kapsamında ortaya çıkarıldığında Erken Hristiyanlık dönemi dini mimarisine de yön vererek, burası ilk martyrium örnekleri arasında yerini alacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İZNIK GÖLÜ SU ALTI BAZİLİKAL KİLİSESİ

1.1. Tarihçe

Hristiyanlık her ne kadar İsrail’de ortaya çıksa da kurumsallaşmasını ve gerçek bir din haline gelmesini Anadolu’ya borçludur¹. Bu nedenle Hristiyanlığın en hızlı yayıldığı yerler arasında Anadolu yer almaktadır.

Bilindiği üzere Büyük Konstantin’in Milano Fermanı’yla Hristiyanlığı serbest hale getirmesinden önceki dönemde kentlerde ya da kent dışında yaşayan Hristiyan cemaatler vardır². Genç Plinius’un mektuplarından da anlaşıldığı kadarıyla³ Hristiyan cemaatler başından beri zaman zaman eziyetler çekmiş olsalar da Diocletianus döneminden itibaren büyük işkenceler yaşamışlardır (Resim 1). Özellikle kentlerde yaşayan Hristiyanlar, mevcut pagan tapınaklarına giden insanları etkileyerek onların tapınaklardan uzaklaşmasına ve böylece tapınakların cemaat sayılarının azalmasına neden oldukları ileri sürülerek büyük eziyetlere maruz kalmışlardır⁴. Milano Fermanı’ndan önceki dönemde Hristiyanlığı kabul etmiş yüksek mevki sahibi kişiler, işkence gören ve sonrasında öldürülen Hristiyanları aziz olarak ilan etmişlerdir. Bunlar kentlerde yaşayan Hristiyan cemaatler tarafından gizli şekilde defnedildikleri yerlerde saygı görmüşlerdir. Hatta kutsal kabul edilen kişiler din şehidi olarak görülmüş, ilk başlarda mezarlıklara gömülmüşler ve mezar yerlerinin etrafında yapılan, etkisi büyüyen ayinlerle dönemin klasik mezar mimarisinin de şekillenmesini sağlamışlardır. Her ne kadar Hristiyan kültüne özgü olabilecek detaylar bulunmayan, basit formda inşa edilmeye

¹ Özellikle bk. Dürüşken 2003: Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları.

² Şahin 2014a: 3; Şahin vd. 2014a: 9.

³ Genç Plinius Hristiyanlığın kentlerde hızla yayıldığından ve bu batıl inanca dair toplanan cemaat için cezalandırılma düzeyinin belirlenmesini ve nasıl bir önlem alması gerektiğini Traianus’a yazan Pilinius, tutukladığı Hristiyanlara üç kere olacak şekilde dininden vazgeçtiği duyduğunda ölümden kurtulacaklarını vaat etmiş, İsa’yı lanetleyip pagan tanrılarına ibadet etmelerini istemiştir: “...Bu arada, bana Hristiyan oldukları bildirilen kimselere karşı şu yolu izledim: onlara Hristiyan olup olmadıklarını sordum. İtiraf ettiklerinde ölüm cezasıyla gözünü korkutarak ikinci ve üçüncü kez yine sordum, direndiklerinde cezanın yerine getirilmesini emrettim. İtiraf ettikleri şey ne olursa olsun, inatçılığın ve katı dikbaşlılığın cezalandırılması gerektiğinden kuşku duymuyordum. Aynı çılgınlığa sahip başka kimseler de vardı...”. Plinius bunu imparatora da bildirdiğinde, Traianus çok baskı kurmamasını ve Hristiyanlıktan vazgeçmeleri halinde, ne kadar şüpheli olsalar dahi, vatandaşların ödüllendirilmeleri gerektiğini yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için özellikle bk. Plinius Epistuale: 96-97 Mektuplar.

⁴ Plinius, Nat. His. 10: 96.

başlayan yapılar olsa da Büyük Konstantin döneminden önce yapılmış Hristiyan mezarlarına ait bir iz yoktur. Bu yıkım ve eziyetler döneminin sonrasında Büyük Konstantin 313 yılında Milano Fermanı olarak adlandırılan bir belgeyle imparatorluktaki diğer dinlerle birlikte Hristiyanlığı da serbest hale getirerek işkenceleri dindirmeyi hedeflemiştir⁵.

Erken Hristiyan cemaatlerin bulunduğu yerlerden birisi de Nikaia olmuştur. 1. yüzyıl sonunda, Domitianus döneminde Roma imparatorluk kültürüne ait törenlere katılmayı reddedenlere eziyetler, devamında Traianus döneminde Hristiyan olduğunu itiraf eden kişilere de idam cezaları verilmekteydi⁶. Bu dine mensup kişilere olan tutum azalmamasına rağmen Hristiyanların sayısı zaman geçtikçe artmaktaydı. Buna bağlı olarak antik yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre Nikaia'da da din uğruna işkencelerle acı şekilde şehit edilmiş azizler yani martyrlar bulunmaktadır. Bu azizler arasında Diomedes, Eustathios, Neophytos, Antonia, Theodote, Tryphonos, Bassos bulunmaktadır⁷. Buradan yola çıkarak Nikaia'da bu denli martyr edilmiş azizin yanında ciddi bir Hristiyan cemaatinin de var olduğu iddia edilebilir. Bu martyrların işkenceler sonucu öldürüldükleri ve öldürüldükleri yerlerin de kendileri gibi kutsal sayıldığı bilinmektedir⁸.

İlk çağlardan bu yana konumu, verimli toprakları, kent düzeni, bir dizi tarihsel olayda önemli rol oynaması Nikaia kentinin gözde olmasını sağlamıştır. Kısaca Nikaia tarihçesine değinecek olursak, Prehistorik döneme ait bulguları özellikle Üyücek, Çiçekli, Karadin ve Çakırca höyüklerinden elde edilmiştir. Nikaia kentinin efsanevi kuruluşunun ise, Dionysos ve Herakles'e dayandırıldığı, İmparator Hadrianus'un Lefke Kapı'yı adadığı yazıtta geçmektedir⁹.

Anadolu'da etkili olan Got saldırıları Nikaia'da da baş göstermiştir ve kent yağmalanmıştır. Bu yüzden de 258 yılında, kenti saldırılardan korumak adına, surlar inşa

⁵ Çetinkaya 2011: 47-48.

⁶ Plinius Epistuale: 96.

⁷ Foss 1996: 6.

⁸ Şahin 2017: 78.

⁹ Şahin 2004: 4-5.

edilmiştir. Bu surlar kenti sonraki yüzyıllarda da olası ayaklanma, saldırı ve istilalara karşı korumuş, hatta eklemeler yapılarak güçlendirilmiştir¹⁰.

Erken Hristiyanlık döneminde de bu kadar aziz ve din şehidinin bulunması kent saygınlığını gösterir şekildedir. Bunun yanında kentin yine aynı dönemde değerini daha da arttıracak olan olaylar, bu kentte toplanan konsiller olabilir¹¹. Bu konsillerden belki de ne önemlisi olan Hristiyanlık tarihinin ilk konsili, 325 yılı I. Ekümenik Konsili burada toplanmıştır¹². Böylelikle kent daha da kutsallaşmıştır.

Kentin başkente yakın olmasının da etkisiyle saldırıların yanı sıra kentte çok sık ve yıkıcı depremler de yaşanmıştır. Bu yüzden özellikle Iustinianus döneminde kentte yoğun imar faaliyetleri bulunmaktadır¹³. Sonraki dönemlerde de surlarda gerçekleşen çeşitli durumlardan dolayı oluşan yıkımlar için onarımlar yapılmıştır¹⁴.

8. yüzyıl ise yoğun geçmiştir. 727 yılında Arap akınları şehri ve surları zorlamış, 740 yılında ise yaşanan büyük bir depremle kentte hiçbir yapı ayakta kalamamıştır¹⁵. Bu yıkımlar sonrası büyük tadilat gören kentte, 787 yılında İznik'in ikinci, Hristiyanlığın yedinci genel konsili Ayasofya'da toplanmıştır¹⁶.

Anadolu'da büyük felakete sebep olan Haçlı seferlerinin dördüncüsünde Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle, Bizans başkenti 1206 yılında Nikaia'ya taşınmıştır. 1261 yılında Konstantinopolis'in Bizans tarafından yeniden alınmasına kadar başkent burası olmuştur. 1330 yılında da bu kez Selçuklular Nikaia'yı ele geçirmiş, sonrasında Bizans ve Selçuklular arasında hakimiyet değişirse de zamanla Türkleşmiştir¹⁷.

¹⁰ Ermiş 2009: 7.

¹¹ Mango 2006: 305.

¹² Chadwick 2004: 95.

¹³ Şahin 2004: 12.

¹⁴ Detaylı bilgi için ayrıca bk. Foss 2004: 249-262.

¹⁵ Ermiş 2009: 7-8.

¹⁶ Dvornik 2019: 29.

¹⁷ Şahin 2004: 13.

1.2. Araştırma Tarihi

Bursa İli, İznik İlçesi, Selçuklu Mahallesi'nde, İznik Gölü'nde kıyıdan yaklaşık 20 metre mesafede ve 1,5 – 2 metre derinlikte yer alan bazilikal kilise kalıntısının (Harita 1) görüntülenmesi, 2013 yılında, Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin, "Tarihi Kültürel Mirası Tespit ve Havadan Fotoğraflama Çalışmaları" sırasında gerçekleşmiştir¹⁸. İznik'te yaşayan halk tarafından mimari blok taşlar ve kalıntılar bilinse de buraya daha önce hiç geniş bir açıyla bakılmadığı için bazilikal planlı bir kilise yapısı olduğu bilinmemektedir. Sadece yerel halkla sınırlı kalmayıp burayı 16-19. yüzyıllarda ziyarete gelen seyyahlar tarafından da gölde çeşitli kalıntıların olduğu söylenmiştir¹⁹. Ancak yine de alanda herhangi bir bilimsel araştırma çalışması yapılmamıştır. Yapının ilk keşfi ve bu alanın bazilikal planlı bir kilise olarak tanımlaması ilk kez 2014 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün araştırma kapsamına alınarak yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde de keşfedilen bu yeni alan, Amerikan Arkeoloji Enstitüsü'nün yayınladığı "Archaeology" dergisi tarafından dünyanın en önemli 10 keşfine dahil etmiştir²⁰.

2015 yılında başlayan yüzey araştırmaları ve onu takip eden kazı çalışmaları, 14/04/2015 tarihinde, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 73223 sayılı izni ile ve İznik Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında başlamıştır. Kazılar, Bursa Uludağ Üniversitesi adına bilimsel danışmanlığında halen sürdürülmektedir. Kazı çalışmalarında iki önemli soruya yanıt aranmaktadır. Bunlardan birincisi yapının kime adandığının belirlenmesi, ikincisi ise yapının ne zaman ve ne tür bir doğa felaketiyle su altına battığının tespit edilmesidir. Bu iki önemli sorunun yanında, I. Ekümenik Konsili'nin toplandığı mekânın, su altındaki bazilikada yer alıp almadığı da yürütülen çalışmalar dahilindedir.

Su altındaki kalıntıların merkezinde doğu- batı ekseninde uzanan bazilikal planlı bir kilise bulunur (Resim 2). Yapının toplam uzunluğu 41,32 metre, genişliği 18,61 metredir²¹ ve yaklaşık 600 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır²². Dikdörtgen formdaki

¹⁸ Şahin 2014b: 17; Şahin 2014c: 78; Şahin vd. 2014: 9; Şahin 2014d: 42.

¹⁹ İdris-i Bitlisi ve Hoca Sadettin gibi Osmanlı tarihçilerin yanı sıra Ludwig von Rauter, Paul Lucas, James Dallaway, Joseph von Hammer-Purgstall, Charles Wilkins, Comte de Laborde, Charles Fellows, Le Vicomte de Marcellus ve C. von der Goltz yabancı seyyahlar da İznik'e gelerek gölde bulunan kalıntılar hakkında gördüklerini ya da halktan duyduklarını gezi notlarına yazmışlardır. Ayrıca bk. Şahin 2020: 66-71.

²⁰ Powell 2015: 27; Şahin 2015a: 70; Şahin 2020: 70.

²¹ Şahin 2015b: 44.

²² Şahin 2014a: 2-3; Şahin 2014c: 79.

bazilika üç nefe sahiptir ve ortadaki nefin doğu ucunda bir apsis yer almaktadır. Apsis, içeriden yarım daire, dışarıdan ise çokgen planlı şekilde inşa edilmiştir. Apsisin iki yanında pastophoriumlar yani diakonikon ve prothesis odaları da yer almaktadır (Resim 3).

Diakonikonun kuzey duvarı diyagonal uzanmaktadır ve güneybatı yarısına bir lahit yerleştirilmiştir. 2015 yılında, yüzey araştırması sırasında diakonikonun doğu duvarının da diyagonal ilerlediği düşünülmüş ve hazırlanan rölövede bu kısım boş geçilmişti (Çizim 1). Ancak 2017 yılında burada yapılan kazı çalışmalarıyla doğu duvarında bir apsis olduğu tespit edilmiştir (Resim 4)²³. Bunlara bağlı olarak diakonikonun doğusunda küçük bir apsisin varlığı, duvar örgüsünün farklılığı ve yapıdan bağımsız oluşu yanında aynı zamanda, ana yapının apsisinde ve prothesiste yürütülen kazılarda rastlanılan, ana mimariden daha geç tarihli bir duvarın ortaya çıkışı bazilikal kilise yapısının birkaç evreden oluştuğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Bazilikal kilisenin üç nefinin batısında narteks ve atrium bölümleri bulunmaktadır (Resim 5). Narteksin kuzeyinde yer alan açıklık, bazilikanın girişi olabileceğini düşündürse de kesin bir sonuç alınamamıştır. Bununla birlikte atrium üç bölümden oluşmakta ve bu bölümlerden “U” formuna sahip alanda kazı çalışmaları 2019 yılından bu yana halen yürütülmektedir (Resim 6). Henüz kesinliği olmamakla birlikte bu alanın bir kuyu yapısı olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte buradan ele geçen buluntular yardımıyla, kilise yapısının tarihini daha da geç bir tarihte, 11-13. yüzyıllarda, kullanım gördüğünü ortaya çıkarmıştır²⁴.

Havadan çekilmiş fotoğraflarda dikkat çeken başka izler de söz konusudur. Bunlardan biri bazilikanın kuzey yönünden kıvrılarak batıya doğru ilerleyen uzun ve geniş duvar kalıntısıdır. Göl tarafından kenti koruyan bir surun parçası olduğu ya da yapıyı göl sularının tahribatından korumak amacıyla inşa edilmiş bir çevre duvarı²⁵ olup olmadığı hala araştırma konusudur²⁶. Bir diğeri de yapının kuzeydoğusunda yer alan alt alta iki yarım küre şeklindeki kalıntıdır. Eksedra olduğu düşünülen kalıntı, merdiven de olabilir (Resim 7). Aynı zamanda pastophoriumların güneydoğusunda iki adet dörtgen

²³ Detaylı inceleme için bk. İkinci Bölüm- Diakonikon Mekân

²⁴ Ayrıntılı incelemek için bk. Şahin 2022: Baskıda.

²⁵ Şahin 2014d: 43

²⁶ Şahin vd. 2014: 9.

formundaki kalıntılarda dikkat çekicidir. Bunlardan birinin mezar kalıntısı ve diğersinin ise vaftiz havuzu olabileceği düşünölmektedir²⁷.

Yapı; planı, kullanılan malzemeleri ve ölçüsüyle, Roma topraklarında sıklıkla inşa edilen ve Erken Hristiyanlık döneminde görölen bazilika formundadır. Bölgesel çeşitli farklılıklar olsa da dönemin ortak mimari özelliklerini gösterir²⁸. Örneğın bölgesel yakınlık bakımından bazilikanın planı ve büyüklüğü İznik'teki Ayasofya Kilisesi (II. Murat Camii) ile benzerlik göstermektedir (Çizim 2)²⁹. Duvar temelleri her iki yapıda da büyük boyutlu kesme taşlarla inşa edilmiştir. Aralarındaki fark, Ayasofya Kilisesi'nde atrium bölümünün olmaması ile aynı kilisenin duvarlarının kiremit, bazilikanın ise horasan harcı ile moloz taştan inşa edilmiş olmasıdır³⁰. Benzer şekilde her iki kilisenin diakonikon bölümlerinde de birer lahit vardır.

Bazilikal kilise kalıntısının içinde ve etrafında çok sayıda yapıya ait moloz kalıntısı bulunmaktadır. Bu da yapının üst örtüsünün molozdan olduğu ve olası çökme sonucu etrafa saçıldığını göstermektedir³¹.

İznik/Nikaia kentinin göl kıyı şeridi boyunca varlığı bilinen ama lokalizasyonu hakkında tam olarak cevap bulunamayan yapıları mevcuttur. Bunlardan biri I. Ekümenik Konsili'nin toplandığı yerdir. Yazılı kaynaklarda geçen I. İznik Konsili'nin Konstantin'in başkanlık yapmasının yanında kendi sarayında toplandığı ve hali hazırda da İznik'te bir saray bulunduğu bilinmektedir³². Hatta konsilin bu sarayın merkezi planlı bir salonunda toplandığı yazılmaktadır³³. Bu sarayın tüm konsile mi yoksa sadece ilk veya son oturumlarından birine mi ev sahipliği yaptığı hala araştırma konusudur³⁴. Ancak hala bu toplantının gerçekleştiği yapının mimarisiyle ilgili herhangi bir veri tespit edilememiş, yalnızca konumuyla ilgili yazılı kaynakların yardımıyla çeşitli hipotezler ortaya atılmıştır. Roma döneminde varlığı bilinen sarayın lokasyonu için, çok sayıdaki görüşten en fazla kabul edileni, İstanbul Kapı'nın güneybatısında³⁵ ya da bu kapı ile göl arasındaki bir

²⁷ Şahin 2014d: 43.

²⁸ Şahin 2014c: 79.

²⁹ Möllers 1994: Fig. 2, 4.

³⁰ Şahin 2015b: 48.

³¹ Şahin 2014d: 42;

³² Chadwick 2004: 95; Mango 2004: 305.

³³ Eusebius 1999: 87.

³⁴ Ermiş 2011: 80.

³⁵ Schneider 1943:1-2.

bölgede bulunması yaygındır. Bu da özellikle sur duvarlarında yer alan mermer devşirme malzemelere dayandırılmaktadır³⁶.

I. İznik Konsili'nin gerçekleştiği sarayın yanına, toplantının kutsallaştırılması, bu toplantıya katılan piskoposlara saygı, onların duasını almak ve dualarıyla kenti korumak adına, bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilisenin varlığı kente ziyarete gelen İngiliz bir hacı olan Willibald sayesinde 8. yüzyıla kadar bilinmektedir. Ancak kilisenin tasvirini yaparken İsa'nın *Göğe Yükseliş Kilisesi* ile benzerlik gösterdiğini söylemiştir. Bu da üstü kubbeli hatta üst örtüsünün açık ve yuvarlak planlı bir yapı olması beklenen bu kilisenin, Erken Bizans mimarisinde pek de karşılaşılmayan, daha çok doğu kiliselerinin tasarımını anımsatması sebebiyle Willibald'ın konsilin toplandığı salonu görüp tasvir ettiği düşünülmüştür³⁷. Başka bir ifadeyle, bu kente yaklaşık üç asır sonra gelmiş bir seyyahın, bu tasviri yaparken hataya düşebileceği de göz ardı edilmemelidir. Konsilin gerçekleştiği mekânı görmesinden ziyade, burada yaşayan halk tarafından anlatılan efsanevi bilgileri yazmış olabileceği de düşünülebilir³⁸.

Bunlara ek olarak İznik/Nikaia'ya 727 yılında gelen Arapların, kenti kuşatması sırasında ve sonrasında da bu kilisenin hala ayakta olduğu çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Örneğin Theophanes'in İznik'e gelen Arapların kenti almak için çok uğraştıklarını ve bu kuşatmanın yaşandığı yerin yakınlarında bu kilisenin bulunmasından ötürü başaramadıklarını yazmıştır. Bunun yanında diğer bir kaynakta Kaiseria Kilisesi'nin papazı Gregorios tarafından 318 peder için yazdığı methiyesinde konsilin toplandığı yerin sarayın yanında bulunan büyük bir salonda toplandığını ve bu salonun güzelliğini hala koruduğundan ve toplantıya katılan pederlerin çeşitli mucizelerinden yola çıkarak Arapların kuşatmasının engellenmesinden bahsetmiştir. Mango, bu methiyenin tarihlenmesini, çeşitli gerekçelerle, Arap kuşatmasından hemen sonraya yapmaktadır³⁹. İlerleyen zamanda 820- 828 yılları arasında Patrik Nikephoros, İznik'e ziyarete geldiğinde, içerisinde Konstantin ve pederlerle birlikte konsilin resmedildiği bir mozaikin o tarihe kadar kilisede hala korunageldiğinden bahseder⁴⁰. 1065 depreminin büyük tahribatından sonra 1234 yılında kente gelen Latin heyetinin de yine konsilin toplandığı

³⁶ Eyice (tarihsiz): 331; Çetinkaya 2020: 75.

³⁷ Mango 2004: 305-306; Ermiş 2011: 84.

³⁸ Çetinkaya 2020: 108.

³⁹ Mango 2004: 307-308.

⁴⁰ Mango 2004: 310.

alana götürülüp, bu mozaik tasvirini gördükleri belirtilmiştir. Tabii Mango bu mozaığın, kilise içerisinde yer alan Konstantin ve pederlerin orijinal mozaığı mi yoksa bir kopyası mı emin olmamıştır⁴¹.

Tüm bu yazılı kaynaklar, seyyah ve hacı ziyaretlerinde kaleme alınan yazılar ve araştırmalar, konsilin toplandığı sarayın yanına yapılan bazilikanın, konum olarak kenti koruyan surların dışına yapılamayacağını akla getirmektedir. Kuşatma ve depremlere karşın hala ayakta kalabilmiş konsil toplantı salonunun ve kilisesinin Hristiyan ziyaretçiler tarafından önde gelen dini kişilerin mucizesi olarak görmeleri onlar açısından şaşırtıcıdır. Ancak bu yapıları, dolayısıyla da kenti saldırılara karşı koruyan ilk faktörün sur yapısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden de kilisenin sur içinde kalmasından dolayı yukarıda bahsedilen yüzyıllara kadar ayakta kalabildiği varsayılabilir.

Tüm bu anlatılanların yanında, I. Ekümenik Konsili'nin toplandığı salonun konumu hakkında daha farklı ve önemli bir başka ipucu da mevcuttur. Vatikan Müzesi'nde yer alan Sistine Şapeli – Salonu'ndaki 1590 yılına tarihlenen I. İznik Konsili resmedildiği freskolardan biridir (Resim 8)⁴². Bu freske göre konsil, toplanılan alan ile birlikte betimlenmiştir. Freske daha detaylı bakıldığında, bir pencere görüntüsü ve bu manzarada sur dışında ve göl kenarında bir yapı, kule ve burada olası bir limanı koruyan duvarlar dikkat çekmektedir⁴³. Resmedilen büyük kule her ne kadar Hadrian'ın mezarına benzese de bu durum çizimi yapan ressamın İznik'i hiç görmeyen ve hayalinde canlandıran biri olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak toplanılan alanı özellikle kentin surlarının dışında ve göl kenarında yapan ressam, bunu muhtemelen okuduklarından yola çıkarak resmetmiş olmalıdır⁴⁴. Bununla birlikte Bizans dönemi tarihçisi Anthony Bryer, I. Ekümenik Konsili'nin toplandığı imparatorluk sarayı ve bazilikasının yerini tarif ederken yine sur dışında ve göl kenarında olduğu ifadelerini kullanmaktadır⁴⁵.

Tüm bu yazılı kaynakların ve verilerin doğrultusunda acaba kraliyet sarayının içerisinde yer alan ve konsilin gerçekleştiği salon bir kiliseye dönüştürülerek kutsallaştırılmış mı yoksa konsilin toplandığı saray yapısının yanına bir kilise mi inşa

⁴¹ Mango 2004: 311; Ermiş 2011: 86.

⁴² Veth-Wilhelmus 2002: 295-306.

⁴³ Gündüz-Dumankaya 2020: 204

⁴⁴ Şahin 2016: 49.

⁴⁵ Şahin vd. 2014: 10.

ettirilmiş? Ele geçen buluntularıyla bu tariflere oldukça yakın olan, ancak konsilin gerçekte olduğu yerin hala net olarak tespit edilememesinden ötürü su altı bazilikal planlı kilisesinde çalışmalar devam etmektedir. Arkeolojik verilerin ve kazı çalışmalarının ilerleyen yıllarında bu sorulara daha net cevaplar verileceği kaçınılmazdır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİAKONİKON MEKÂNI

2.1. Diakonikon Kazıları

2.1.1. Sondaj 3

İzник Gölü Bazilikal Kilisesi yapısının pastophorium kısmından biri olan diakonikon bölümünde yürütülen kazılarda elde edilen bulgular aşağıda yer almaktadır. Bazilika yapısının apsis bölümünün güneyinde yer alan bu bölümdeki kazı çalışmalarının alanı Sondaj 3 olarak adlandırılmıştır (Çizim 3).

Burada ilk olarak gözlemlenen, diakonikon yüzeyinin yıkıntı moloz taşlar (Resim 9), irili ufaklı pişmiş toprak kiremit parçaları, küçük taşlar, kum, seramik parçalarının yanı sıra bazı bölümlerde kumun hareketlenmesiyle rahatça görülen in situ vaziyetteki pişmiş toprak kiremit parçaları ile kaplı olduğudur (Resim 10). Buna bağlı olarak taş temizliğiyle başlanmış, sonrasında geriye kalan irili ufaklı çakıl taşlı yüzey katmanı da waterlift sistemi ile kaldırılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte ilk olarak diakonikon bölümünün kuzeybatısında çeşitli insan kemiklerine rastlanmıştır. Dağınık mezar olabileceği düşüncesiyle dikkatli yürütülen seviye inme çalışmalarında katman da değişmeye başlamış, kül rengi kumlu çakıllı tabakanın gelmeye başladığı gözlenmiştir. Bu katmanda yürütülen çalışmalarda üzerinde pati izleri bulunan kiremitler ele geçmiştir. Bununla birlikte diakonikonun kuzeydoğusu ve doğu duvarı temizlendikçe bu duvarların hizasında harçlı bir tabakanın yer aldığı görülmüştür. Alanın doğusunda yürütülen temizlik çalışmalarıyla burada yer alan duvar hattı ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle 2015 yılından bu yana yürütülen yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarıyla yapının prothesis bölümü gibi diyagonal duvarlara sahip olduğu düşünülmekteydi. Ancak bu bölümün doğusunun apsidal forma sahip olduğu anlaşılmıştır (Resim 11).

Bu alan içerisinde yıkıntı moloz taşların temizlenmesinden sonra ortaya çıkan birkaç pişmiş toprak plaka ve bununla birlikte bir lahit tipi mezar yer almaktadır (Resim 12). Bu lahit tipi mezarın yalnızca tekne kısmı korunagelmiştir. Lahdin teknesinin güney ve doğu kenarları diakonikon bölümünün güneybatı köşesine paralel bir şekilde birleşik

olarak yerleştirilmiş vaziyettedir. Lahit teknesinin kuzey ve batı kenarlarında mimari parçaların devşirme olarak kullanıldığı görülmektedir. Lahit içerisinde 2016 yılında yapılan temizlik çalışmalarında kapaksız ve açık şekilde bir lahit mezar olması sebebiyle içerisinde tek bir birey bulunamamış, varsa dahi bu yıllar içinde dağılmış olmalıdır. Ancak ele geçen kemik buluntularıyla lahdin içerisinden beş farklı bireye ait kalıntılar söz konusudur⁴⁶.

Lahdin kuzeyinde yer alan pişmiş toprak plakalarla ise dağınık haldeki moloz taşların temizlenmesinden sonra karşılaşılmış ve bunların da ilk etapta mekanın zeminine ait olabilecek zemin döşemeleri olduğu varsayılsa da ilerleyen kazı çalışmaları ile karşılaşılan mezar yapıları ile birlikte bu alanın bir mezarın zeminine ait olabilecek döşemeler olduğu düşünülmüştür. Diakonikonda yapılan ilk ölçümlerde alanın engebeli ve eğimli olduğu anlaşıldığından, yapılan temizlik çalışmalarından sonra in situ halde açığa çıkan bu pişmiş toprak plakaların bulunduğu seviye, açma yüzeyi olarak kabul edilmiştir. Yelpezeleme tekniğiyle yüzeydeki çakıl taşlarının süpürülmesinden sonra dikdörtgen plakaların devam ettiği ve birbirine bitişik bir şekilde oldukları görülmüş, bu bitişikliği sağlamak adına yarım plakalarla aralar doldurulmuştur (Resim 13). 185x70 santimetrelilik bir dağılım alanı içerisinde dikdörtgen biçimde yan yana duran pişmiş toprak plakaların boyutları eşit değildirler. Bazilikal kilisenin prothesiste yer alan sıfır noktası, diğer bir ifadeyle zemine ait olduğu düşünülen harçlı kalıntı ile karşılaştırılarak alınan seviye ölçümlerinde plakaların bulunduğu alanın yaklaşık 18 santimetrelilik kot farkıyla bu döşemelerin daha aşağıda olduğu görülmüştür. 32,5x32,5 cm ile 28x28 cm ölçüleri arasında değişmektedirler. Yüzey toprağının süpürülmesinden sonra yürütülen seviye inme çalışmalarında pişmiş toprak plakaların etrafında 15 cm boyutunda bir çerçeve oluşturulmuş ve bu plakaların korunması hedeflenmiştir. Yalnızca diakonikonun kuzey duvarı ile lahit arasında kalan bölümde, dağınık halde görülen insan iskeletinin alandan kaldırılma işlemi gerçekleştirilmiştir. “M-8” olarak adlandırılan bu mezarın kiremit örtüsü çok iyi korunamamış ve yüzeye yakın olması nedeniyle mezar dağılmıştır

Devam eden çalışmalarda burada 1x1 m ölçülerinde, diakonikonun batı bölümünde ve lahdin kuzeyinde kalan alanda yeni bir açma açılmış ve böylelikle iç duvarın takibini yapmak amaçlanmıştır (Resim 14). Bu açmadan önce ele geçen fresk

⁴⁶ Onur 2019: 43

parçalarına burada da rastlanılmıştır. Özellikle bu açmanın güneydoğusu ve kuzeybatısından yoğun miktarda fresk parçaları gelmiştir. Fresk parçalarının çeşitli boyutlarda ve kırmızı-beyaz renkte olduğu gözlenmiştir (Resim 15). İlerleyen günlerde bu açmanın kuzey duvarının sonlandığı görülmüştür, bu noktadan alınan ölçülerle diakonikon iç duvar yüksekliğinin 83 santimetre olduğu ölçülerek çalışmalar sonlandırılmıştır (Resim 16).

2.1.2. Sondaj 3-GA

Sondaj 3 açmasında yürütülen kazı çalışmalarında değişikliğe gitmeye sebep olacak yeni bulgularla karşılaşmıştır. Bunlardan biri açma sınırından çıkarılan yapının apsis ve diakonikonun kuzeybatı ucunun arasındaki üçgen olarak adlandırılan kısmıdır (Resim 17). Çünkü mimari duvar örgüsü ve harç farklılığı nedeniyle diakonikon alanının yapıdan bağımsız olduğu düşünülerek çalışma alan sınırına dahil edilememiştir. Bir diğer sebep ise, alanın apsidal biçimli duvarını her iki uçtan birbirine bağlayan çift sıra sıva izleri belirgin halde görülmüş olmasıdır. Bu apsidal yapıdaki doğu duvarının da nerede bittiğini saptamak adına, duvarın hemen dışına genişletme alanı belirlenerek burada kazı çalışmaları yapılmasına karar verilmiştir. Bu yüzden de çalışmalar bir süreliğine bu genişletilmiş alanda diğer bir ifadeyle Sondaj 3-GA açmasında sürdürülmüştür (Çizim 4). Bu yeni çalışma alanının sınırları doğu duvarının, kuzey ve güney duvarlarının doğu uçlarından 2,50 m ve bu iki uçtan alanın doğu sınırını belirleyecek şekilde 4,20 m olarak genişletilmiştir. Taş temizliği ve ardından yürütülen seviye inme çalışmalarında genişletilen alanın batısında yer alan diakonikonun doğu duvarının güney ucunda harçlı bir alan olduğu gözlemlenmiştir.

Açmanın güneydoğusunda yapılan temizlik çalışmaları sırasında açma sınırına denk gelen ve bir kısmı açma içerisinde bulunan doğu-batı yönelimli kiremit çatki mezar bulunmuştur. Bunun yanı sıra açmanın kuzeyinde yapılan temizlik çalışmaları sırasında çıkan kırık ve parçalı kiremitlerin seviye inme çalışmaları sırasında mezar yapısı olduğu anlaşılmıştır. Mezarın doğu-batı yönelimli olup diğer mezarlar gibi kiremit çatki mezar olduğu belirlenmiştir. Kazı işlemi sırasında mezarın üst kapakları kırık olduğu için iskeletin kafatası görülmüş ve dağılmasını önlemek için üstü kiremit parçasıyla kapatılmıştır (Resim 18-19). Böylelikle Sondaj 3-GA içerisindeki mezar sayısı, önceki çalışmalar sırasında diakonikon doğu duvarına bitişik halde bulunan doğu-batı yönelimli kiremit mezar ile birlikte üç adet olmuştur. Bu üç mezardan diakonikon apsidal duvarına

bitişik halde bulunan ile açmanın güneydoğusunda bulunan iki kiremit çatki mezarların ise buldukları yerde, olduğu gibi bırakılmalarına karar verilmiştir (Çizim 5). Bu karar doğrultusunda yapılan seviye inme çalışmaları, açmanın batısını oluşturan diakonikon duvar hizası boyunca ve açma içerisine doğru 40-50 santimetrelik genişlikte, güney-kuzey doğrultulu olarak gerçekleştirilmiştir. Seviye inilen kısım içerisinde yer alan iki adet mezarın her iki yanından 20 santimetrelik destek payı bırakılmıştır. Ancak açmanın kuzeybatısında yer alan mezarın ise kaldırılma çalışması yapılmıştır. Bu kaldırılan mezar KM-8 adı verilmiştir (Resim 20). Mezar açma işleminden önce, korunması için üstünde bulunan kırık kiremit parçaları toplanmış, sonrasında üzeri süpürülmeye başlanmıştır. İskeletin kafatası görüldüğü için kafatasından başlanılmış ve doğuya doğru iskeletin vücut parçaları takip edilerek gidilmiştir. İskeletin tamamen açığa çıkarılmasının ve fotoğraflama ile belgeleme çalışmalarının yapılmasının ardından iskelet ve mezar kiremitleri özenle kaldırılarak karaya ulaştırılmış, envantere alınmıştır. Açılan KM-8 kodlu mezarın kiremit çatki mezar tipinde olup batı-doğu yönelimli olduğu saptanmıştır. Mezarın çatki kiremitleri kırık ve dağınık olduğu için iskeletin üst zemini açık kalmıştır. İskelet bu yüzden korunamamıştır. Sırt üstü yatırılmış ve kollar karında bağlanmış vaziyettedir.

Mezar kaldırıldıktan sonra mezarın bulunduğu alanda seviye inme çalışmaları yürütülmüştür. Sondaj 3-GA kodlu genişletilen alanda yapılan seviye inme çalışmalarında, açmanın kuzeybatı ve güneybatısında sarı renkte katman toprağına ulaşılmış ve ayrıca her iki noktada da duvarın devam etmediği gözlemlenmiştir. Bunun üzerine, yapılan seviye tespit çalışmaları sonucunda kuzeybatı ve güneybatı kısımlarında duvarın bittiği noktada ulaşılan yüzeyden açma derinliği -75 cm olarak ölçülmüştür. Duvarın bittiği noktanın görülmesiyle birlikte bu alanda yapılan çalışmalar sonlandırılmıştır (Resim 21).

2.1.3. Mezar Kazıları

Bazilikal planlı kilise yapısındaki mezarların büyük çoğunluğu kiremit mezarlar oluşturmaktadır⁴⁷. Bu tipteki mezarların üç adedi de diakonikon bölümünde yer almaktadır (Çizim 6). Her dönem yaygın olarak kullanılan bu mezar tipi, özellikle orta-

⁴⁷ Su Altı Bazilikal Kilise kazısında 2015-2017 yıllarında ortaya çıkarılan mezarlar “İznik Gölü Sualtı Bazilikası Mezarları 2015-2017” başlıklı yüksek lisans tez konusu kapsamında İ. Semih ONUR tarafından çalışılmıştır.

alt düzeydeki halk veya manastırlarda yaşayan keşişler için kullanılmıştır. İki adet kiremidin yan yana getirilerek ve üst bölümlerinin birbirlerine değerek içine cenazenin sığabileceği bir açıklık bırakılarak, üçgen şeklini alarak, oluşturulan mezarlardır. Kiremitler bazen tek sıra bazen de uzun zaman dayanması için iki sıra olacak şekilde yapılmaktaydı. Bu mezar tipine Bithynia bölgesinde ve özellikle Uludağ'da rastlanılmaktadır⁴⁸. Ölü birey bazen toprağa bazen de yine kiremitlerle oluşturulmuş zemine, çoğunlukla sırt üstü yatırılırdı. Semerdam şeklindeki çatki kiremitlerin iki ucu açık olmasından dolayı bu açıklıklar yine kiremitlerle ve moloz taşlar yardımıyla kapatılırdı. Diakonikonda ve bazilikal kilisede oldukça fazla bulunan bu tipteki mezarlara İznik'in farklı yerlerinde de rastlanılmış ve 4. – 5. yüzyıllara tarihlendirilmiştir⁴⁹.

2017 yılında diakonikonun iki alanında da (Sondaj 3 – Sondaj 3-GA) yürütülen çalışmalar sırasında üç adet kiremit çatki mezar bulunmuştur. Bunlardan yalnızca iki adet kiremit mezarın kaldırılma ve kazı çalışması işlemi yapılmıştır. Bu kiremit mezarlardan biri "M-8" olarak adlandırılan ve diakonikon içerisinde lahit mezar ile kiremit döşemeli alanın arasında, yüzeye yakın bir bölümde ortaya çıkarılmıştır (Kat. M1). Yüzeye yakın olması nedeniyle iyi korunamayan iskeletin erişkin erkek olduğu saptansa da mezar da çok iyi korunamadığından net ölçü alınamamıştır. Erişkin bir erkeğin yanı sıra dört farklı iskelete ait vücut bölümlerinin kemikleri tespit edilmiştir⁵⁰.

Bir diğer mezar kaldırılma işlemi yapılan kiremit mezar ise "KM-8" olarak kodlanan mezardır (Kat. M2). Sondaj 3-GA içerisinde, hemen apsidal alanın bitişiğinde açığa çıkarılan mezar, iyi korunamamış ve kiremitleri kırık olarak bulunmuştur. Her ne kadar üst kısmı açık olarak ele geçse de sırt üstü yatırılan iskeletin orta erişkin olduğu saptanmış ve kolları karnında bağlı vaziyette gömülmüştür⁵¹. İlginçtir ki, batı-doğu yönelimli yatırılan iskeletin, kiremit mezarda, başının yer aldığı batı ucunu kapatmak için bir adet yarım sütun parçası kullanılmıştır (Resim 22).

Bazilika yapısı, martyrium olduğu düşünülen mekân içerisinde yer alan lahit mezar da oldukça önemlidir (Kat. M3). Hem yapının önemi için hem de mezarın sahibinin statü olarak üst düzey olduğunu düşündürdüğü için bu tez çalışmasının amaçlarından

⁴⁸ Çetinkaya 2011: 29, 34.

⁴⁹ Ermiş 2009: 341.

⁵⁰ Onur 2019: 42.

⁵¹ Onur 2019: 41.

biridir. Devşirme malzemelerle parapet blokları birleştirilerek yapılan lahdin yalnızca teknesi korunagelmiş, üst kapağı bulunmamaktadır (Resim 23). İçerisinden birden çok iskeletin tespit edilmesi de bu yüzdendir. Muhtemelen yıllar içerisinde sürüklenerek gelen başka cesetler olmasının yanında mezarın asıl sahibinin kemiklerinin, varsa dahi, lahdin üst kapağının olmamasının nedeniyle yıllar içerisinde dağılması şüphesizdir. 2016 yılındaki temizlik ve 2017 yılındaki mezar kaldırma çalışmalarında iyi korunamamış bu kemik kalıntılarının uzuvlarından yola çıkarak 1 bebek, 1 çocuk, 1 adolesan, 1 erişkin kadın ve 1 erişkin erkeğe ait olduğu saptanmıştır⁵².

2.2. Buluntular

Diakonikon bölümünde yürütülen kazı çalışmaları esnasında, çok sayıda sikke, seramik, metal buluntuya rastlanmıştır, bu buluntuların ölçüleri alınmış, restorasyon – konservasyon çalışmaları yapılmış ve tarihlendirme ile karşılaştırılmaya uygun olabilecek eserler katalog çalışmasına dahil edilmiştir. Aynı zamanda lahit mezar ile birlikte dört adet mezarın da incelemesi yapılmış, bu mezarlardan kazısı yapılmış üç mezarın da kataloglaması yapılmıştır. Buluntular, Sondaj 3 ve Sondaj 3-GA açmaları arasında mimari açıdan dönemsel fazla bir fark gözlenmediğinden bu bölümde kazı çalışmaları bölümünde olduğu gibi kazı alanlarına göre değil de birlikte ele alınacaktır.

2.2.1. Sikke Buluntuları

Diakonikonda 2017 yılında yürütülen kazı çalışmalarında ele geçen ve koruma işlemleri yapılan 48 adet sikke buluntusu ele geçmiştir (Resim 24)⁵³. Bunlardan Sondaj 3'ten 18 adet, Sondaj 3-GA'dan 29 adet ve 1 adet de ilk etapta Sondaj 3 sınırları içinde yer alan apsis ve diakonikon arasından, yüzeyden ele geçen sikke vardır. Bu sikkelerden yalnızca 6 adeti kondisyonu iyi durumda olduğundan tarihlendirilebilmiştir. Bunlardan da 3 adet Sondaj 3-GA'dan, 2 adeti Sondaj 3/1x1 metre ölçekli açmadan, 1 adeti de üçgen alanın yüzeyinden ele geçendir.

Yüzeyden ele geçen sikke haricinde tarihlendirilen sikkeler genellikle açmaların II. ve III. Katmandan (-2/-30 cm, -30/-60 cm) ele geçmiştir.

⁵² Onur 2019: 43.

⁵³ Su Altı Bazilikal Kilise kazısında 2015-2017 yıllarında ele geçen sikkeler, “2015-2017 Yılları Su Altı Bazilika Kazısı Sikkeleri” tez konu başlığı kapsamında Erhan GÜRMAN tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Kazı çalışmaları sırasında ele geçen sikkelerin tamamı bronzdan darp edilmiştir. Tarihlendirilebilen sikkelerin tamamının ön yüzünde darp ettiren ve o dönemin imparatorunun büstü sağ profilden ve inci diademli tasvir edilerek yer alırken, arka yüzünde farklı betimlemeler olduğu gözlenmiştir. Bazı örneklerde yine imparator betimi ve yanı başında bazen Victoria bazen de esirinin bulunduğu, imparatorun da labarum veya çelenkle betimlendiği görülmüştür (Kat. N1, N2, N4, N5). Başka bir örnekte Tanrıça Constantinople, küreli ve mızraklı şekilde taht üzerinde otururken, cepheden betimlenmiştir (Kat. N3). Bir diğer sikkede ise, arka yüzde, diğer örneklerden farklı olarak, çelenk için potent haç betimlenmiştir (Kat. N6). Bu da alandan açığa çıkan ve tarihlenen geç dönem sikkesidir.

Sikkelerdeki ön yüzlerden ve lejantlardan yola çıkarak I. Valentinianus (MS 364-375) ile başlayan alandaki sikke tarihlendirilmesi, sırasıyla Gratianus (MS 367-383), I. Theodosius (MS 379-395), Arcadius (MS 383-402) ve II. Theodosius (MS 408-450) ile devam etmiştir. Görüldüğü üzere bu yapıda ele geçen sikkelerden en erken tarihli olanı 364 yılına ait iken; en geç tarihli olanı ise 435 yılına tarihlenmektedir.

2.2.2. Seramik Buluntuları

Diakonikon bölümünden 51 adet seramik ele geçmiştir. Bunlardan ise 2 adet kandil, 28 adet ince, astarlı seramikler ve 21 adet de kaba, mutfak/pişirme/depo kaplarıdır⁵⁴ (Resim 25).

Ele geçen bu seramiklerden 2 adet kandilin 1 adedi bezemeli discus ve nokta bezemeli omuz parçası, diğeri aşınmış yumurta, nokta ve çizgi bezemeli discus parçasıdır. 28 adet ince seramiğin 25 adedi astarlı seramikler grubuna, 3 adedi gri hamurlu seramikler grubuna aittir. Astarlı seramiklerden 4 kupa ağız, 11 kase ağız, 1 kase kaide, 2 tabak ağız, 2 tabak kaide, 4 testi/sürahi ağız parçası, 1 tanımlanamayan açık kap formu gövde parçası; gri hamurlu seramiklerden ise 1 kase ağız, 1 tabak ağız ve 1 testi/sürahi kaide/ayak parçası ele geçmiştir. 21 adet kaba seramiğin 11 adedi pişirme kapları grubuna, 7 adedi mutfak/depo/ticaret seramikleri grubuna aittir. Pişirme kaplarından 1 tava ağız, 1 tava dip, 7 tencere ağız, 1 tencere ağız+kulp, 1 güveç ağız parçası; mutfak/depo/ticaret seramiklerinden 1 depolama kasesi kaide/ayak, 3 testi/sürahi ağız, 3 amphora ağız

⁵⁴ Su Altı Bazilikal Kilise kazısında 2015-2017 yıllarında çıkan seramik buluntuları “İznik Gölü Sualtı Bazilikası 2015-2017 Kazı Sezonu Seramik Buluntuları” başlıklı yüksek lisans tez konusu kapsamında Hülya YAMURKAYA tarafından çalışılmıştır.

parçasıdır. Bunlara ek olarak 3 adet tanımlanamayan kap formu da ele geçmiş, kaba seramik parçaları arasına girmiştir.

Seramik buluntu yoğunluğunun, I-III. Katmanları (0/-2 cm, -2/-30 cm, -30/-60 cm) arasında olduğu gözlenmiştir.

Tüm seramiklerden iyi korunmuş ve tarihlemeye elverişli olanlardan 8 adeti katalog kapsamına dahil edilmiştir. Bu parçalardan 7 adedi kase, tabak ve tencere-güveç formundaki kapların profil veren ağız parçalarıdır (Kat. S1-S7). Bu ağız parçalarının içinden 2 adedi kulp parçasıyla birlikte ele geçmiş ve kulp geçişli ağız parçalarının ikisinin de tencere-güveç-çömlek oldukları saptanmıştır (Kat. S5, S7). Bu parçaların da MÖ 2. yüzyıla başlayıp 4. yüzyıla kadar bir tarih aralığı verdiği sonucuna ulaşılmıştır⁵⁵. Katalogda geriye kalan bir seramik parçası ise kandil discus parçasıdır (Kat. S8). Discus parçasının çizgi ve nokta bezemeli olmasının yanında kullanımından ötürü yanma-is izlerinin olduğu da görülmüştür. Küçük Asya-Ephesos üretimleriyle benzerlik göstermesinden yola çıkılarak 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁵⁶. Tarihlendirme ve karşılaştırmalar arasına alınan seramiklerin tamamı Sondaj 3 açmasından ele geçmiştir.

Katmanlardan ele geçen seramiklerin tarihlendirilmesi, sikkelerde olduğu gibi benzerlik gösterse de birtakım farklılıklar da görülmektedir. En erken MÖ 2. yüzyıldan başlayan diakonikondan ele geçen buluntular, en geç MS 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ancak bunlar pişmiş toprak seramikler olduğu için geniş bir tarih aralığında kullanıldıkları da göz önüne alınmalıdır.

2.2.3. Metal Buluntuları

Diakonikon bölümünde yürütülen kazı çalışmalarında 23 adet metal buluntu ele geçmiştir. Bu eserlerin, 15 adedi Sondaj 3 açmasından, 7 adedi Sondaj 3-GA'dan, 1 tanesi de Sondaj 3'te açılan 1x1 metre ölçekli açmadan ele geçmiştir. Metal eserlerin, diğer buluntularda olduğu gibi, ölçüleri alınmış ve koruma işlemleri yapılmıştır (Resim 26).

Bu alanda açığa çıkarılan metal eserlerin çoğunluğunu birleştirici demir elemanlardan biri olan çiviler oluşturmaktadır. 11 adet ele geçen bu çivilerin farklı boy ve ebatlarda olduğu gözlenmiştir. Çivi buluntularının tüme yakın korunamadıkları,

⁵⁵ Detaylı bilgi için bk. Seramik Kataloğu.

⁵⁶ Gassner 1997: 204 Taf.65 826-828.

açmadan genellikle başlarının veya gövdesinin ele geçtiği görülmüştür. Ortaya çıkarılan çivilerin de ebat ve boy tahminlerini, ele geçen kısmın genişliğine göze alarak saptamak mümkün olmuştur. Buna göre çivilerin özellikle kısa veya orta boyda ele geçtiği gözlenmiştir. Aynı şekilde bir de disk şeklinde bir çivi başı ile kare kesitli bir gövdeye sahiptir. Bu boyut ve şekillerdeki çivilerin de mobilyalar üzerinde birleştirici eleman olarak kullanıldığı düşünülmüştür⁵⁷. Fakat alanın tarihlendirilmesine yardım edecek şekilde korunamamalarından ötürü katalog çalışmasına dahil edilmemiştir.

Bununla birlikte metallere birinin restorasyon-konservasyon işlemleri sırasında metal bir obje olduğu düşünülen parçanın temizlenmesinden sonra sikke olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu sikkenin kondisyonu iyi durumda olmadığından sikke kataloguna dahil edilememiştir.

Buna bağlı olarak ele geçen metal buluntularının çoğunun iyi korunamamaları ve amorf olarak nitelendirilmelerinden ötürü yalnızca bir adedi katalog çalışmasına dahil edilmiştir. Bu da iyi korunan ve at nalı olduğu anlaşılan “U” formlu parçadır.

“U” formlu at nalları ilk kez MÖ. 1. yüzyılda Kelt mezarlarında görülmeye başlanan ve Romalıların bu mezarlardaki at nallarını görerek kullanmaya başladığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Doğu’da ise ilk örnekleri 6. yüzyıla tarihlenen sac levhadan yapılan at nalları, oval ya da yuvarlak şekildedir⁵⁸. Kat. A1’de “U” forma sahip olan ve muhtemelen çivilerle tutturularak sabitlenmiş olan at nalı, iki kenarında da kırıktır. Ancak ele geçen kenarlardan sabitlemek maksadıyla birinde iki, birinde de bir çivi başı görülmektedir. Benzer örneklerden ve alanın konteksinden de yola çıkılarak 5. veya 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Demirden elde edilmiş olan eserin fazla korozyona uğradığı gözlenmiştir.

⁵⁷ Acar 2019: 60.

⁵⁸ Ersoy 2003: 11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİMARİ AÇIDAN DIAKONİKON

2013 yılında keşfedilen, 2015 yılında yüzey araştırması ve devamında kazı çalışmaları başlayan İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi kazıları aktif olarak hala sürmektedir. Tez çalışmamızın konusunu oluşturan yapının diakonikon olarak adlandırılan bölümü hakkında çeşitli hipotezlere cevap bulunmaya çalışılmaktadır.

Bazilikal yapılı kilisenin pastophoria odalarından biri olan diakonikon bölümünde, 2015 yılındaki yüzey araştırması zamanı yapılan incelemelerde, bu alanın prothesis bölümü gibi, duvarlarının diyagonal ilerlediği düşünülmüştü. Hatta aynı yıl hazırlanan rölövede de diakonikonun doğu duvarı boş olarak bırakılmıştır. Fakat 2017 yılındaki kazı çalışmaları sırasında özellikle kuzey ve güney duvarlarının sediment altında kalan doğu ucunda farklılık olduğu gözlenmiştir. Bu alanın kuzeydoğusu ve doğu duvarının harçlı bir tabakaya sahip olduğu yapılan temizlik çalışmaları sırasında izlenmiştir. Daha yoğun yürütülen ve seviye inilen bu alanın doğu kısmında bir duvar hattı bulunduğu ve bu bölümün apsidal formlu olduğu saptanmıştır (Çizim 7-8; Resim 27).

Alanın sınırlarından alınan ölçüler; batı duvarının genişliği 110 cm, doğu duvarında apsis yapan duvarın genişliği 60 cm, kuzey duvarının genişliği 80 cm, güney duvarında lahit teknesinden duvarın dış sınırına kadar olan genişlik 95 cm, teknenin dışında kalan kısımda ise genişlik 70 cm olarak ölçülmüştür. Apsidal kısmın içinden yarım dairenin çapı 1,40 metre olarak ölçülmüştür. Bölümün kuzey- güney doğrultudaki uzunluğu 4,20 metre, doğu batı doğrultudaki uzunluğu ise 5 metre olarak ölçülmüştür. Alanın yüzeyinin moloz taşlar temizlendikçe harçla kaplı olduğu daha net görülmüştür.

Bölümde açığa çıkarılan apsidal biçimli kısmın duvarını iki taraftan birbirine bağlayan çift sıra sıva izleri belirgin haldedir. Buna bağlı olarak alanın doğu duvarının ne kadar daha gittiğini saptamak adına kazı yapılmış, ele gelen buluntuların yanı sıra iki adet kiremit çatki mezar da açığa çıkarılmıştır. Lahit mezarın yanı sıra toplamda üç adet

kiremit mezar olduğu saptanmıştır. Mezarlardan birinin (KM-8) kaldırılması sonucu o bölgenin altından da kazı çalışması yapıp ve yaklaşık -75 cm seviye inildiğinde, duvarın bittiği gözlenmiş, bu yüzden kazılar da sonlandırılmıştır.

Alanın duvar örgüsünün farklı şekil ve boyuttaki, düzensiz küçük taşların harç ile birleştirilerek oluşturulduğu gözlenmektedir (Resim 28). Bu da MÖ 1-2. yüzyıllarda yapılmaya başlanan *opus incertum* tekniğini akla getirmektedir. Genellikle taşra bölgelerde, yapıların temelinin inşasında kullanılan bu teknik, 3. yüzyıla kadar kullanılmıřtır⁵⁹.

Diakonikonun güney duvarına doğudan batıya doğru bakıldığında, temel duvarının üzerine yine harçlı başka bir duvar örgüsünün örüldüğu gözlenmektedir (Resim 29). Bu duvarın güney nefle birleşen kısmının, her ne kadar yıkılmış durumda olsa dahi, kalınlıklarının tuttuğu ve birbiriyle bağlantılı olduğu izlenmektedir (Resim 30). Bu da bu pastophoria odasının önceden inşa edildiğini ve bazilika yapısının yanına eklenerek yapıldığını gösterir niteliktedir. Yapının kuzey duvarını incelediğimizde ise, bu durumun tam tersi görülmektedir. Özellikle güney nefle birleşmelerini sağlayan ara duvar ile bağımsız oldukları belirgin şekilde izlenmektedir (Resim 31-32). Buna ek olarak bazilikal kilise yapısının apsisiyle, diakonikonun kuzey duvarının hem duvar örgüsünün farklılığı hem yapının orta nefinin duvarıyla odanın kuzey duvarının paralel uzanmadığı hem de aralarındaki ayrımın belirginliği bu pastophoria odasının bağımsız olduğunu yeniden gözler önüne sermektedir (Resim 33). 2017 yılında gerçekteştirilen kazı çalışmalarından edinilen bulgularla yapının ve dolayısıyla da pastophoria odalarının rölövesi çıkarılmıştı. Ancak ilerleyen yıllarda birlikte iklim değişikliği ve bilinçsiz tarım arazilerinin göl suyunu kullanması nedeniyle göl seviyesinde ciddi bir azalma ve su çekilmesi yaşanmıştır. Bu yüzden de özellikle kıyıya yakın konumda olan diakonikon odasının temel seviyesine kadar sular çekilmiş, farklı boylardan taşların harç ile birleştirilerek oluşturulan duvar yapısı ile içerisinde yer lahdin güney duvara yapışık nizamda olsa da bağımsız mermer blokları belirgin hale gelmiştir. Bunun yanına taş duvar örgüsünün üzerindeki yosun ve kalker tabaka kuruyarak kaybolmuştur. Buradan da yapının güney duvarının lahit kısmının dolayısıyla da martyriumun yeniden rölövesi çıkarılmıştır (Çizim 9-10).

⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Barbu 2016: 67-85.

Ayrıca odanın özellikle kuzey duvarının yapısından ötürü bazilika ile başlangıçta diakonikon olarak isimlendirdiğimiz odanın aynı tarihlerde, diğer bir ifade ile ana yapıyla aynı tarihte yapılmadığını ortaya çıkarmıştır⁶⁰. Buna ek olarak bema duvarı altında bulunan mezarlara göre yaklaşık 390 yılında inşa edildiği tahmin edilen kilise, Hristiyanlık dininin bilinen en erken tarihli örneklerinden birisi olmalıdır. Bu odanın ise bu yapıdan daha erken tarihli inşa edildiği saptanmıştır. Bu da bu alanın gerek duvar örgüsünden yola çıkılarak gerek kazı çalışmaları gerekse yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Bu göre Blender 3.1.0 programıyla yapının ilk evrede bağımsız olarak inşa edildiğini ve temel duvarlarına göre yapıldığı dönemde nasıl görüldüğünü canlandırabilmek adına 3D ayağa kaldırılarak modelleme çalışması yapılmıştır. Bunu yaparken yapının mimarisine, duvar örgüsü ve taş sırası tekniklerine dikkat edilmiştir. Bununla birlikte mezar döşemesi olduğu düşünülen pişmiş toprak levhalar ise, bu modellemede mekânın zemin döşemesi olarak varsayılmış ve modelleme bu yönde şekillenmiştir. Mekânın tarihlendirilmesi yardımcı olacak, kazı çalışmaları esnasında ele geçen buluntuları ve mezarlarıyla dönemi belirlenmiş, böylelikle dönemin getirdiği mimari özellikleri göre canlandırılması yapılmıştır (Resim 34-39).

Bunlarla birlikte bu alanın işlevsel, bağımsız ve şehitlik olma ihtimali üzerinden değerlendirilmesinde, içerisinde bir lahit bulunması da bunu destekler niteliktedir. Aynı zamanda lahit her dönem lüks olarak görülen ve zengin veya önemli kişilerin gömüldüğü mezar tipi olmuştur. Her ne kadar üst kapağı bulunmayan bu lahdin, yekpare mermerden yapılmamış olup devşirme malzemelerin harç ile birleştirilmesiyle yapılmıştır; uzunluğu 1,97 metre, genişliği 0,70 metre; ölçülebilen derinliği 0,30 metredir⁶¹. Lahit kuzey kenarı parapet bloklarından oluşturulmuştur. Bu bloklar iç kısımdan sıvanıp düzleştirilerek birleştirilmiştir. Blokların birleştirilmesiyle oluşturulan lahdin ya oda içerisinde inşa edildiği ya da pastophoria odasının inşasının bitmesinden sonra buraya yerleştirildiği varsayılmaktadır (Resim 40-42).

Bu nedenler ele alındığında İznik Gölü'ne batmış olan kilisenin de bir aziz ya da martyr için inşa edildiği düşünülebilir. 313 yılında yayınlandığı düşünülen Milano Fermanı ile birlikte, Büyük Konstantin Hristiyanlara olan baskı, zulüm ve işkenceleri durdurmuş ve af dilemek, saygısını göstermek adına reform denilebilecek çeşitli adımlar

⁶⁰ Şahin 2018, 80.

⁶¹ Şahin 2016: 51.

atmıştır. Bunlardan biri de dini uğruna işkencelerle öldürülmüş şehitlere, özellikle de martyr azizlerin gizli olarak gömüldükleri yerleri açıkça gösterip buralarda toplu ayin törenleri düzenlemeyi başlatmıştır⁶². Bununla birlikte, azizlerin öldürüldükleri veya Hristiyan cemaatlerin gizli toplantılarını yaptıkları evlerin bulunduğu yerlere kiliseler inşa edilmiştir⁶³.

Antik yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre Nikaia'da da din uğruna işkencelerle acı şekilde şehit edilmiş azizler yani martyrlar bulunduğunu anlatmıştık. Bu martyrların işkenceler sonucu öldürüldükleri ve öldürüldükleri yerlerin de kendileri gibi kutsal sayıldığı bilinmektedir.

Erken tarihli martyr kiliselerinden ilki *Aziz Diomedes Kilisesi*'dir. Valens döneminde yaptırılmış olan kilise, sur dışında ve şehir merkezine yakın bir konumdadır. Martyr Theodote'nin de İznik'te, oğullarıyla birlikte yakılarak öldürüldüğü ve defnedildiği yerde onun adına bir kilise inşa edildiği bilinmektedir. Ancak kilisenin şu anda nerede olduğu ve kalıntıları kesin olarak bilinmemektedir. Tryphonos da dininden vazgeçmediği için şehit edilen ve mucizeleriyle ünlü azizler arasında yer almaktadır. Bu nedenledir ki, 5. yüzyılda, Iustianus döneminde, başkentte adına bir kilise inşa edilmiştir. Nikaia'da ise Laskarisler döneminde aziz adına bulunan bir kilisenin yenilenecek tadilat gördüğü bilinmektedir. Ancak yeri hakkında çeşitli varsayımlar olsa da kesin bir bilgi yoktur⁶⁴.

Rufinous Kilisesi olarak da adlandırılan Aziz Neophytos'un şehit edildikten sonra gömüldüğü yer olan martyrium-kilise de erken tarihli kiliseler arasında kabul edilmektedir. Bilindiği gibi Neophytos, zengin bir ailenin bireyidir⁶⁵ ve Hristiyanlığın henüz kabul görmediği dönemde işkencelere maruz kalmıştır. Kent surlarının dışında ve göl kıyısında şehit edilmiştir. Daha sonra şehit edildiği yer olan göl kenarına, adına bir kilise inşa edilmiştir⁶⁶.

Pastophoria odasındaki lahitte yer alan devşirme iki adet blok yerinden alınıp temizlendikten sonra İznik Müzesi bahçesinde yer alan Neophytos lahdi olduğu

⁶² Baronius 1869: 6-7; Ward-Perkins 1966: 22; Ward-Perkins 1994: 499.

⁶³ Koch 2015: 28.

⁶⁴ Foss 1996:6, 113-114; Ermiş 2009: 326-327; Şahin vd. 2014: 8-10.

⁶⁵ Çetinkaya 2020: 160.

⁶⁶ Janin 1975: 118.

varsayılan parçayla birleştirilmeye çalışılmıştır. Bu karşılaştırmanın amacı Bazilika'daki mezarın Neophytos'a ait olup olmadığını anlamaktır. Bu amaçla diakonikon bölümünde bulunan lahitte devşirme olarak kullanılan iki adet mermer blok, İznik Müze Müdürlüğü'nün izniyle yerinde alınarak yüzey temizliği yapılmış ve daha sonra müze müdürlüğünün bahçesinde sergilenen, buraya 1950'li yıllarda Koimesis Kilisesi'nden getirilen ve Neophytos'a ait olduğu söylenen lahit parçası ile karşılaştırılmıştır⁶⁷ (Resim 43-45). Her iki yüzü silmeli olan devşirme malzeme parçalar ile müzede sergilenen lahitte ait uzun kenar üzerindeki her iki yüzeyi silmeli lahit parçasının benzer olduğu tespit edilmiştir. Ancak mevcut parçalar lahit bloğuyla kırık kırığa birleşmemiştir. Koimesis Kilisesi'ne taşınan röliklerinin bulunduğu lahitin Aziz Neophytos'a ait olabileceği bazı uzmanlar tarafından olasılıklar arasında yer almamaktadır⁶⁸.

Tüm bunlar ele alındığında, su altında keşfettiğimiz ve şimdilerde İznik Gölü'ne batmış olan bazilikanın konumu, yapıyı Aziz Neophytos ile ilişkilendirmemize neden olmuştur. Bema duvarı altında bulunan mezarlara göre yaklaşık 4. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen kilise, Hristiyanlık dininin bilinen en erken tarihli örneklerinden birisi olmalıdır⁶⁹. Bu yapının ilk evresinde martyr edilen aziz için yapılan bir martyrium, sonrasında da Hristiyanlığın serbest hale gelmesiyle, bu martyr aziz için ana yapının eklenerek kiliseye dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Bu da ana yapının en az üç evresinin bulunduğunu; martyrium evresi, kilise evresi ve daha geç dönem duvarların eklenmesi sebebiyle, göstermektedir. İlk evresinin martyrium olarak görülme varsayımı, pastophoria odasından ele geçen ve tarihlemesi yapılan buluntularla, alanın mimarisıyla ve antik çağ tarihçesiyle de desteklenmektedir.

⁶⁷ Wulff 1903: 181-182.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Beşinci Bölüm- Nikaia Martyrleri

⁶⁹ Şahin 2017: 78-81.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MARTYRİUMLAR

4.1. Anlamı

Martyrium, Hristiyanlık dini uğruna, vazgeçemedikleri için öldürülüp şehit edilen martyrlere için yapılan anıtsal ölçekteki mezarlara verilen isim anlamına gelmektedir⁷⁰. Bu kelime mimaride ilk olarak Hristiyanlığın serbest hale geldiği 4. yüzyılda Büyük Konstantin'in emriyle dinin ortaya çıktığı Kudüs'te inşa edilen bir bazilikal planlı kilise için kullanılmıştır⁷¹. Ancak bu yüzyılın ortalarından sonra martyrium ve kiliseler arasındaki ayırım zamanla yok olmaya, martyrlere ait rölikler kiliselere yerleştirilmiştir⁷².

Hristiyanların en fazla işkence ile öldürüldükleri zamanın Decius ve Diocletianus dönemleri olduğu düşünülmektedir⁷³. 313 yılında yayınlandığı ileri sürülen Milano Fermanı ile rahatlayan Hristiyanlar daha önceki dönemlerde yaşananları ve din uğruna şehit olan inananları unutmamış bunu tanrıdan gelen bir lütuf olarak görerek Hristiyanlık ruhunu hayatlarının her bir köşesine yaymışlardır⁷⁴.

4.2. Tarihçesi

Hristiyanlık dinini benimsemiş, bunu yaymak uğruna canını tehlikeye atmış ve çok büyük işkencelere tanıklık etmiş olarak her zaman saygı gören bu din şehitleri, kahramanlaştırılarak martyr kültürünü oluşturmuşlardır. Özellikle Klasik dönemdeki kahramanların gömüldüğü anıt mezarlardan olan heroonlar, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda serbest olarak yaşanmasıyla, martyriumlara dönüşmüştür⁷⁵.

Pagan heros diğer bir adıyla kahramanlık kültürü için yapılan heroon yapıları farklı plan ve mimari tekniklerde inşa edilmiştir. Bu yapılar, bazen yuvarlak plan tipine sahip (Olympia- Aile Heroonu), bazen mezarın bulunduğu kaide üzerinde yükselen tapınak ya da ev şeklinde (Ksanthos- Nereidler Anıtı), kimi zaman da kare planlı ve iki katlı

⁷⁰ Krautheimer 1986: 519.

⁷¹ Kazhdan 1991: 1308-1309; Aydın 2011: 17.

⁷² Kazhdan 1991: 1308-1309.

⁷³ Foss 1996: 6; Şahin vd. 2014: 9

⁷⁴ Baronius 1869: 6-7.

⁷⁵ Bilir 2020a: 610.

(Kalydon- Aile Heroonu) olacak şekilde, heroon mezar yapıları olarak inşa edilmişlerdir⁷⁶.

Heroon- heros kültü, 3. yüzyıldan itibaren, Hristiyanlıkla birlikte martyrium-martyr kültüyle ilişkilendirilmiştir⁷⁷. 4. yüzyıldan itibaren de bu kültürte yer alan bazı özellikler birtakım değişikliklerle Hristiyanlık içerisine dahil edilmiştir. Hristiyanlığın hem doğusundaki hem de batısındaki martyrlar Hristiyan Heros olarak adlandırılmışlardır. Burada amaç, martyrlar, Antik dönemde bulunan herosların yerine geçirilerek, onları unutturacak ve bu dinin yeni kahramanları olarak anılacaklardır⁷⁸.

Ölen kişilerin gömüldükleri yerler Roma kanunlarına göre gerçekleşmiştir. Her ne kadar heroonlar şehrin içinde yer alarak istisnai bir durum olarak karşımıza çıksa da, Antik dönemde Romalılarda ve hatta Yunanlılar ölülerini kentin dışında yer alan nekropol alanlarına gömmüşlerdir⁷⁹. Özellikle Roma kanunlarına göre, şehir içinde gömü bir yana dursun ölünün yakılması dahi yasaklanmıştır. Yasağa bağlı olarak, Roma'da ve dışında yer alan tüm mezarlar dokunulamaz, el sürülemez olarak görülmüş, mezarlarda gerekli duyulduğunda yapılacak değişim ve yenilikleri yalnızca yüksek rütbeli rahiplerin iznine ve yetkisine ihtiyaç duyulmuştur⁸⁰. Hadrianus (117-138) dönemiyle başlayan bu erken dönemli yasak, sonrasında Gratianus, Valentinianus ve Theodosius tarafından 381 yılında yayınlanan fermanla yinelenmiştir. Bu fermanla da şehir içinde bulunan mezarlar şehir dışına taşınmıştır⁸¹.

Hristiyanlara karşı olan yıkıcı tutum ve zulümler dönemi İmparator Nero (54-68) ile başlamış, Büyük Konstantin'in serbest politikasına kadar sürmüştür. Bu rahatlama dönemine kadar da Hristiyanların henüz fazla sayıya sahip olmaması ve kendilerine çeşitli işkencelerin yapılması nedeniyle ölülerini gömerken Roma'nın belirlediği kanun hükümlerine uymuşlar ve ölülerini şehir dışına gömmüşlerdir. Bu yüzden de Hristiyanlığın kabulüne kadar Hristiyan mezar mimarisine işaret edecek herhangi bir kanıt yoktur⁸². Kendilerine ait ayrı bir mezarlık oluşturamayan bu dine mensup kişiler, paganlarla aynı mezarlığı kullanmışlardır. Defin uygulamalarına dair Roma toplumunun

⁷⁶ Aydın 2011: 8-9.

⁷⁷ Beygo 2006: 44; Bilir 2020: 610.

⁷⁸ Aydın 2011: 9.

⁷⁹ Aydın 2011: 14.

⁸⁰ Kötting 1965: 15.

⁸¹ Johnson 1997: 40.

⁸² Ward-Perkins 1966: 22.

uyguladığı ritüelleri gerçekleştirmeleri, ilk dönemlerde kilisenin belirlemiş olduğu hükümler olmamasına⁸³ veya sayıca az olmalarından dolayı kendilerini gizli tutmak amacıyla yaptıkları düşünülmüştür⁸⁴. Tüm bunlarla birlikte bahsedilen bu durumlar, martyrlere için de geçerli olmuştur⁸⁵.

Dini uğruna zulümlerle öldürülen ve matyr olarak aziz mertebesine yükseltelen kişiler, ilk başlarda mezarlıklarda yerleri açıkça belli edilmeyen ve basit formda inşa edilen mezarlara gömülmüşler, çoğunlukla da gizlenmeye çalışılmıştır. Zamanla, özellikle de 4. yüzyılla birlikte, kendilerine özgü ve bağımsız bir mimari geliştiren martyriumlar, merkezi, çokgen planlı veya tonozlu, dairesel, kare, haç planlı ama oldukça basit biçimde inşa edilmiştir⁸⁶. Buna ek olarak Roma konut ve saray mimarisinden de esinlenerek salutatorium ya da triclinium alanlarının bağımsız martyrium mimarisinin gelişiminde rastlanılmaktadır⁸⁷. Büyük Konstantin ile birlikte Hristiyanlığın devlet dini olmasından sonra hem toplu ayinler yapılmaya başlanmış hem de martyrium ismi verilen anıt mezarlarda yerleri açık bir şekilde gösterilmişlerdir⁸⁸. İlk başlarda bağımsız olan martyriumlar ile birlikte, serbest politika izlendikçe ve inşa edilen kiliselere eklenerek ilişkilendirilen örnekler de mevcuttur. Martyr kültü yayılma gösterip genişledikçe Hristiyanlıktaki kilise kavramının da kökenini oluşturmaya başlamıştır. Aynı zamanda inananların öldükten sonra şehitlerin yanına gömülme arzusu, bu mezarlıkların piskopos ve soyluların defnedildiğini göstermiştir⁸⁹. Ancak martyriumlar, sabit mimari yerine imparatorluğun doğu ve batısında farklı gelişim özellikleri göstermiştir.

4.3. Konstantinus Öncesi İlk Martyriumlar

Erken Hristiyanlar arasında, martyr edilen inananlar için özel bir mezar inşa edildiğine dair herhangi bir ipucu mevcut değildir. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında martyrlere, paganlarla aynı mezarlıklara gömüldüklerinden ve mezarlarını paganlardan ayıracak unsurlar yok denecek kadar az olmasından yukarıda bahsettik. Buna bağlı olarak, Antik Çağ'ın ölü gömme ritüellerinin tümüne aşina olan Hristiyanlar, ölümlerini ya

⁸³ Johnson 1997: 41.

⁸⁴ Ward-Perkins 1966: 22.

⁸⁵ Kötting 1965: 11.

⁸⁶ Grabar 1949: 96-97.

⁸⁷ Krautheimer 1986: 77.

⁸⁸ Ward-Perkins 1966: 22.

⁸⁹ Mackie 2003: 20.

çeşitli cenaze törenleriyle açık havada ya da hipoje gibi pagan inancında yaygın olan yeraltı mezar odalarına⁹⁰ defnetmekteydi.

Roma'da yaygın şekilde kullanılan yer altı mezarları yani katakomplar 400 civarında en anıtsal formlarına ulaşmışlardır⁹¹. 2- 4. yüzyıllar arasında Erken Hristiyanlık döneminde çok yaygın olan bu mezar tipi, özellikle şehitlerin dikkat çekmeyecek şekilde defnedildikleri gömü yerleri ve gizli ayin törenlerinin gerçekleştirildiği alanlar olarak tercih edilmiştir⁹². Katakomplara yapılan gömü geleneği 5. yüzyıl ile birlikte sayı olarak dikkat çekecek oranda azalmış, 6. yüzyıla ise saldırıların artması ve bunun neticesinde yapılan yağmalamalardan dolayı tamamen ortadan kalkmıştır⁹³.

Erken Hristiyanlık döneminin en büyük ve ünlü mezar kompleksi Callixtus Katakompu 217 yılında yapılmıştır (Çizim 11; Resim 46). Burada bulunan mezarlar, Hristiyan azizlerin 1. yüzyıldan başlayarak özel mezarlara gömüldüklerini göstermektedir. Izgara plan tipindeki bu yapı diğer pagan hipojeleri gibi dikkat çekmeyecek şekildeydi. Basit formlu ve Hristiyan kişiliğini pek de yansıtmayan bu yapılarda pagan zulmünden kaçmak için düzenlenen ayinler için kullanılmamıştır. Çünkü yaklaşık MS 220 yılına kadar Roma'da binlere ulaşan Hristiyan Romalıların, bu mezarlıklarda yer alan odalara sığmaları düşünülemezdi. Bununla birlikte karanlık ve karmaşık olan bu yapılarda yalnızca cenaze veya anma töreni gerçekleştirilmiştir⁹⁴. Bu yüzden de Hristiyanlara işkence döneminde bu yeraltı mezarlıklarında anma ve ayin törenleri yapılması ya imkânsız olarak görülmüş ya da çok az sayıda katılan cemaat üyeleri arasında gerçekleştirilmiş gibidir. Çünkü bu mezarlıklar hem boyut olarak küçüktür hem de konumu Romalı yetkililer tarafından çok iyi bilinmektedir⁹⁵

⁹⁰ Deicmann 1994: 48.

⁹¹ Başkent Roma'da yaygınlığı bilinen katakomplarda, yer altında, bazen kapılarla kapatılabilen mezar odalarını birbirine bağlayan galerili koridorlarda duvarlara oyularak yerleştirilen ve lokuli veya arkosolium ismi verilen kare ya da dikdörtgen şekilli kör nişlerden oluşan mezarlar bulunmaktadır#. Katakomp mezarlar çoğunlukla Roma'dakiler ile benzerlik gösterse de bölgeler arasında farklılıklar dikkat çekebilmektedir. Örneğin, Sicilya'da yer alan Syrakusa ile Palermo'da veya Kuzey Afrika'da bulunan Hadrumentum'da Roma tipi katakomplar görülmektedir. Buna karşın Roma'nın çok yakınında olan Napoli'deki katakompların galerilerindeki duvarlarda loculi ve arkosolium olarak adlandırılan kör nişler yoktur. Malta Adası'ndaki örneklerde de yine loculi ve arkosoliumlu uzun galerilere rastlanmaz. Özellikle bk. Stevenson 1978: 131.

⁹² Deicmann 1994: 48.

⁹³ Deicmann 1994: 49.

⁹⁴ Krautheimer 1986: 10-11.

⁹⁵ Deicmann 1994: 50.

Callixtus Katakompu gibi, yoğun kullanım gören Roma'daki yeraltı mezarlıklarında dar galeriler tercih edilmiş, mezar nişlerinde bazen iki bazen de üç ya da dört katın üst üste bindirildiği gözlenmiştir. Bu katlar da dar rampalar veya basamaklarla birbirine bağlanmıştır. Loculi yapılarak kör nişler elde edilmiş, bu duvarların içine bir isim veya yazıtın yer aldığı bazen kiremit bazen de mermer levhalar yerleştirilmiştir. Varlıklı kişiler için tasarlanmış olan bu mezarların duvarlarında, kare veya çokgen planlı arkosoliumlar ve kandiller için de ayrıca nişler yapılmış, tavanlar ve duvarlar fresklerle süslenmiştir⁹⁶.

Büyük Konstantin öncesi dönemde pagan nekropolündeki Hristiyan mezarlarını ayırt etmek adına, niş ile birlikte apsis de kullanılmıştır⁹⁷. Buna en erken tarihli örnek, Vatikan'daki Aziz Petrus'un pagan mezarlığında yer alan nişli mezarıdır (Resim 47-48). 67 yılında, İmparator Nero döneminde öldürülen azizin dikkat çekmeyecek ve tepki oluşturmayacak bir şekilde, Vatikan Tepesi'ndeki pagan nekropolüne gömüldüğü bilinmektedir⁹⁸. Aziz martyrin, kesin bir tarih olmamakla birlikte 160 ile 60 yıllarına ait mezarının duvarında bir niş bulunmaktadır. Nişin önünden, iki sütunun taşıdığı taş bir plakadan yapılmış aedicula bulunmaktadır. Boyu yaklaşık 1,5 metre yüksekliğine sahiptir. Aediculanın üstünden iki yanında yarım sütunlar ve üçgen alınlıkla niş devam etmekteydi⁹⁹. Diğer mezarlardan ayırt edilemeyecek veya anıtsal formda olmayacak şekilde basit ve gösterişsiz olduğu ifade edilse de azizin mezarının başında sınırlı sayıda inananın katıldığı anma törenleri gerçekleştirildiği düşünülmüştür¹⁰⁰. 2. yüzyılda Hristiyanlar, buranın dini uğruna şehit edilen azizin mezarı olduğuna inanmışlar, bu yüzden de 4. yüzyılda Büyük Konstantin'in yaptırdığı kilisenin merkezi olmuştur¹⁰¹.

Aziz Petrus'un mezarından da anlaşılabilceği gibi şehitler için yapılan ilk mezarlar küçük boyutta ve bir yanında apsis bulunan yapılardır. Bu nedenle başlangıçta azizlerin dikkat çekmeyecek şekilde pagan nekropollerinde, onların mezarlarına benzer şekilde nişli ve apsisli basit formda mezarlara defnedildiklerini ileri sürmek hatalı olmayacaktır. Dalmaçya-Salona'da birçok martyr mezarı ortaya çıkmıştır. Bunu

⁹⁶ Krautheimer 1986: 11.

⁹⁷ Aydın 2011: 15.

⁹⁸ Mackie 2003: 11-12.

⁹⁹ Krautheimer 1986: 32.

¹⁰⁰ Deicmann 1994: 56.

¹⁰¹ Krautheimer 1986: 32.

pekiştirecek bir örnek olarak, Aziz Petrus'un nişli mezarında olduğu gibi, Kapljuč'ta bulunan bir pagan mezarlıkta, üstü açık ve duvarlar çevrili bir alanın nişli olması dikkat çekicidir. Rahip Asterius'un mezarı olduğu anlaşılan bu mezarın etrafında da yine başka nişli mezarlar da yer almaktadır. Rahibin mezarının duvarlarla çevrili oluşu, bu mezar başında ayin-anma törenlerinin gerçekleştirildiğini düşündürmüştür. Bu karşılaşılan durumun da Diocletianus'un gördüğü her Hristiyan'ı öldürmesiyle farklı bölge ve toplumlarda martyr kültürünün doğru orantılı olarak arttığını göstermiştir¹⁰².

3. yüzyıl ile birlikte gösterişsiz yapıda inşa edilen basit mezar yapılarına *triklia* adı verilen anı mekânlarının da eklendiği dikkat çekmektedir. Anma törenleri gerçekleştirmek ve ziyaretçilerin dua ederek şifa isteyebileceği alan yaratmak düşüncesi ile ortaya çıkan bu yapılar, kenar duvarları geniş aralıklarla inşa edilen üstü kapalı mekânlardır¹⁰³. Buna en güzel örnek Via Appia'da Aziz Petrus ve Aziz Paulus için inşa edilen mekânlardır (Resim 49)¹⁰⁴. Buradaki anma törenleri etrafı duvarlarla çevrili odalarda değil de, üstü kapalı ama geniş bir alanda kutlanmıştır. Ancak, bu mezarlarda azizlerin röliklerinin bulunmadığı bilinmektedir¹⁰⁵.

Salona Marusinac'taki mausoleum tipinde anıtsal formda inşa edilen yapıyı ise Büyük Konstantin döneminden önceye tarihlenen bağımsız martyriumlara ait bir örnek olarak gösterebiliriz¹⁰⁶. Bu mezar, anı yeri olmaktan çıkarak ilk kez bir martyrin kapalı formda mezarı bulunan¹⁰⁷ yapı olma özelliği taşımaktadır. 304 yılında şehit edilen Aquileialı Anastasius, 306 yılında Diocletian'ın zulmü sona erdikten sonra bölgedeki mezarlığa gömülmüştür. Aziz martyrin mezarının üzerine, iki katlı mausoleum inşa edilmiş, haç planlı ve apsisli¹⁰⁸ bölümün altına martyrin lahdi yerleştirilmiştir, nefli kısma da burayı yaptıranın lahdi bulunmaktadır. Mezar yapısının üstü açık, etrafı revaklarla çevrili bir avlu formundadır. Beşik tonozlu üst katta ise, muhtemelen ayin ve şükran yemekleri için toplanılıyordu¹⁰⁹. Aziz'in mezarına yakın olma düşüncesiyle birçok Hristiyan bu alana gömülmek istemiş, zamanla bu bölge bir Hristiyan mezarlığına

¹⁰² Aydın 2011: 16.

¹⁰³ Krautheimer 1986: 34.

¹⁰⁴ Aydın 2011: 16.

¹⁰⁵ Deicmann 1994: 56-57.

¹⁰⁶ Ward-Perkins 1994: 499.

¹⁰⁷ Aydın 2011: 17.

¹⁰⁸ Deicmann 1994: 57.

¹⁰⁹ Krautheimer 1986: 35.

dönüşmüştür¹¹⁰. Bu nedenle şehidin yanı sıra buraya defnedilen diğer ölümler adına da anma törenleri düzenlenmeye başlamıştır¹¹¹.

4.4. Konstantinus Dönemi Martyriumları

Büyük Konstantin, 4. yüzyılda dini yönden herkese eşit yaklaşma politikası benimseyip, ibadet özgürlüğü tanıyarak aslında Hristiyanlığın merkezini yeni kurduğu doğudaki başkente yani Konstantinopolis'e taşımayı hedeflenmiştir¹¹². Kendisini Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir dini lider olarak görmesinden ve Hristiyanlığa bu denli büyük bir ivme kazandırmasından dolayı reform denebilecek birtakım yeniliklere imza atmıştır¹¹³. Bu yeniliklerden birisi şükran ayinlerinin ve dini toplantıların gerçekleştirildiği bazilikal planlı kiliseler, diğeri ise azizlerin defnedildikleri ve kült hareketini devam ettiren mezarlar diğeri bir adıyla martyriumlarda belirgin şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu iki yapı tipi de bölgesel farklılık ve buna bağlı gelişen kendine özgü mimariye sahip olmuştur¹¹⁴.

Roma'da kamusal alanlarda karşımıza çıkan bazilikalılar, genellikle dikdörtgen planlı, neflerden ve koridorlardan oluşan, ahşap çatı örtüsüne sahip ve en ucunda bir apsisle son bulan uzun yapılarıdır. Pagan Roma'da kullanımı MÖ 1-2. yüzyıllara dayanan bu yapılar, Hristiyanlıkla birlikte, düzenli olarak ibadetlerin gerçekleştirildiği dini yapılar olmuştur. Her ne kadar 3. yüzyılda Hristiyanlar birçok şehirde farklı formlarda kiliseler inşa etmiş olsalar da, Büyük Konstantin zamanında görevlendirilen mimarlar, bu dinin ihtiyaçlarını karşılayacak eklemeleri bazilikalara uyarlayarak yeni bir değişim kazandırmışlardır¹¹⁵.

Kiliselerden bağımsız olan dini yapı kompleksleri olan martyriumlar, aziz martyrin mezarını, röliklerini veya sadece anısını yaşatmak amacıyla yer üstüne de inşa edilmeye başlamıştır. Büyük Konstantin ve imparatorluk ailesi üyeleri dinin gereklerine uygun olarak şehitler için büyük yankı uyandıracak anma törenleri de düzenlemeye başlamışlardır¹¹⁶. Bazen avlulu olarak da inşa edilebilen bu martyriumlar, zamanla kiliselerden ayrı bir gelişim göstererek tonozlu, çevre koridorlu, merkezi planlı, kare, haç,

¹¹⁰ Aydın 2011: 17.

¹¹¹ Deicmann 1994: 57.

¹¹² Krautheimer 1986: 39.

¹¹³ Eusebius 1999: 87.

¹¹⁴ Grabar 1949: 96.

¹¹⁵ Mango 1976: 35; Krautheimer 1986: 43.

¹¹⁶ Deicmann 1994: 58.

dairesel veya çokgen gibi farklı tasarıda olabilmektedirler¹¹⁷. Bununla birlikte erken dönem bağımsız martyriumlarının birçoğu üzerine ya da yanına inşa edilen kiliseler ile bütünleşmeye başlamıştır. Bazilikal planlı kiliselerin merkezi noktası bu bütünleşik oldukları martyriumlar olmuştur. Buna neden olarak bu dine mensup kutsal kişilere saygıda bulunmak ve af dilemek adına ibadet edilecek mekânlara duyulan ihtiyaç gösterilmektedir¹¹⁸. Ancak Konstantinus döneminde de bağımsız formda yapılmış martyriumlar da gelişim göstermiştir.

313 yılında Büyük Konstantin'in Hristiyan inancına sahip kişiler için sağladığı rahatlama ile anıtsal formda, avlulu ve merkezi planlı martyriumlar inşa edilmiştir. Kökenini Roma'da bulunan saray ve konutlardaki yemek ve kabul salonlarından alan bu yapılar, Konstantinus'tan önce yaygın olarak kullanılsa da bu imparatorun döneminde de kendine has mimari çeşitliliğe ile kilise yapılarından bağımsız olarak inşa edilmeye devam etmiştir¹¹⁹.

Doğu ve batı martyrium mimari tiplerinin ve gelişimlerinin birbirinden farklı olarak ilerlediğini anlatmıştık.

4.4.1. Doğu Örnekleri

İsa'nın hayatının başlayıp devam ettiği ve dinini yaymaya başladığı yer olan Kutsal Topraklar, onun mucizelerini gerçekleştirdiği mekânlara sahiptir. Doğuda kimi zaman martyr mezarlarının veya röliklerinin bulunduğu alanlara martyrium inşa edilmiştir. Ancak bu durumun yanında yalnızca İsa'nın hayatından izler taşıyan ve röliklerini dahi içermeyen martyriumlar da yapılmıştır. Çünkü bu peygamberin yaşattığı mucizevi olaylar bile rölik olarak sayılmıştır. Sembolik olarak yapılan bu martyriumlar, bazilikal planlı kiliselerle ilişkilendirilerek yapının odak noktası olarak görülmüştür. Martyriumların dini yapı olan normal kiliselerle bütünleşik hale gelmesi zamanla uygulanan bir yaklaşım olmaya başlamıştır¹²⁰.

Örneğin İbrahim'in Tanrı ile konuştuğu ağacın olduğu yere Konstantinus bir martyrium yaptırmıştır. Yaklaşık 330 yıllarına tarihlenen bu yapı ve yanına eklenen kompleksiyle, kutsal ve mucizevi kabul edilen bu olayın anılması amacıyla

¹¹⁷ Grabar 1949: 96.

¹¹⁸ Koch 2015: 28.

¹¹⁹ Grabar 1949: 96.

¹²⁰ Grabar 1949: 99.

yapılmıştır¹²¹. Komplekste yer alan bazilikanın, apsis, nefler, yana taşan odalardan oluştuğu ve yapıyı bölen uzun ve dar bir portiko ve giriş holünden oluşmaktaydı¹²².

Başka bir örnek olarak, Kutsal toprak kabul edilen Kudüs'te dairesel formlu Anastasis Rotondası, kiliseyle olan tarihsel süreci tartışma konusu olsa da¹²³ yapıdan bağımsız olması sebebiyle önemlidir. Büyük Konstantin'in 325 yılından sonra yapımına başlattığı varsayılan “*Yeniden Diriliş Kilisesi*”, merkezi planlı martyriumla bağlantılı kiliselere güzel bir örnektir (Çizim 12). Dairesel planlı, ahşap kubbeli, çevre koridorlu olan mezar yapısı, İsa'nın yükselişi simgelemektedir¹²⁴. İsa'nın mezarının rotonda tipine dönüştürülmesinden önce üzeri açık bir avluda yer alması, mezarın başlangıçta bazilikadan ayrı bir bölüm olarak düşünüldüğünü göstermektedir¹²⁵. Ancak sonrasında bu avluya, doğuya doğru genişleyen yeni bir avlu eklenerek beş nefli bazilikal planlı bir kilise oluşturulmuştur. Böylelikle bazilikayla tümleşik bir martyrium elde edilmiştir. Atrium, propylon ve avlu yapının odağı olan İsa'nın mezarına yönlendirmekteydi. Dini törenler yapının farklı bölümlerinde gerçekleştiriliyordu. İbadete gelenler sonrasında İsa'nın çarmıha gerilip yeniden dirilme mucizesinin yaşandığı kayaya gidip bazilikaya tekrar dönüyordu¹²⁶. Tüm bu yapılar İsa'nın yalnızca hayatından dolayı yapılan ve rölik bulunmayan martyrium yapısı olmasından dolayı önemlidir. Konstantin'den sonra tamamlanan yapı, Erken Hristiyanlık dönemi ve Orta Çağ'da inşa edilecek birçok kilisenin kökenini oluşturan ve esinlenilen yapı olacaktır¹²⁷.

Bu yaklaşımın belki de en iyi örneklerinden biri, Beytullahim'deki *Doğuş Kilisesi*'dir (Çizim 13; Resim 50). Iustinianus döneminde tamamlanan kilise, beş nefli ve avlulu bir bazilikadır. Doğusuna da apsis yerine İsa'nın doğduğu mağaranın üzerine oktogon-sekizgen planlı yapı yapılmıştır¹²⁸. Martyrium özelliği barındıran bu sekizgen yapı, ahşap çatılıdır¹²⁹ ve bazilikal kilisenin her ne kadar birlikte görünseler de bağımsız oldukları anlaşılmaktadır. Cemaatin ve gelen hacıların ziyaret ederken aynı zamanda dini

¹²¹ Hill 1996: 32.

¹²² Krautheimer 1986: 59.

¹²³ Krautheimer 1986: 60.

¹²⁴ Krautheimer 1986: 61; Koch 2015: 33.

¹²⁵ Mango 1976: 44.

¹²⁶ Krautheimer 1986: 63.

¹²⁷ Koch 2015: 33-34.

¹²⁸ Koch 2015: 34.

¹²⁹ Mango 1976: 46.

törenlerini de gerçekleştirmeleri hedeflenen yapıda, batıdaki girişten girip sekizgen planlı martyriuma geldiklerinde burada yer alan kuyuya ulaşıyorlardı¹³⁰.

İsa'nın yaşamını sürdürdüğü Kutsal Toprakların dışında, doğunun başka bölgelerinde burada bahsedilen yapılardan daha farklı martyriumlar yapılmıştır. Aziz ve martyr mezarları içeren martyriumlara özellikle Suriye'de rastlanılmaktadır. Bu yapılarda martyre ait rölikler, kilise apsisinden bağımsız mekânlarda, daha çok apsis yanında yer alan yan odalarda muhafaza edilmiştir¹³¹.

4.4.2. Batı Örnekleri

Konstantin'in baskıları durdurması ve Hristiyanlık dinini serbest hale getirmesiyle birlikte erken dönem bağımsız martyriumlarının birçoğu üzerine ya da yanına inşa edilen kiliseler ile bütünleşmeye başlamıştır. Buna neden olarak dine mensup kutsal kişilere saygıda bulunmak ve af dilemek adına ibadet edilecek mekânlara duyulan ihtiyaç gösterilmektedir¹³².

Katakomp ve açık hava mezarlıklarının Konstantin'den önce kullanım gördüğünden yukarıda bahsetmiştik. Buralarda yer alan aziz mezarlarına yakın olma arzusundan ve ayin törenlerine katılan cemaatin sayısının artmasından ötürü genişletme çalışmaları yapılmıştır. Buna bir örnek olarak *Callixtus Katakomp* verilebilir. 1. yüzyılda kullanım gören katakomp, 4. yüzyılla birlikte yoğun kullanım görmüş ve buna bağlı olarak da büyütülmüştür. Yoğun talepten ötürü birçok koridordan oluşup labirent gibi olması sebebiyle gelen ziyaretçileri oldukça etkilemiştir. Böylelikle yeraltı mezarlarının dördüncü yüzyıl boyunca kullanım gördüğünü ve alanları genişletilmeye devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Genellikle varlıklı aileler veya bireyler için hazırlanan bu mezar yapıları, bölgesel farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Syrakusa'da geniş bir galerinin duvarlarına kısa aralıklarla yerleştirilmiş arkosoliumlar (mezar nişi) bulunurken, Napoli'de mezar nişleri yer almaz, bunun yerine bağımsız bir baldacchino ve düz geniş bir galeriden oluştuğu gözlenmiştir¹³³. Bu katakompun yanına Aziz Sotere için yapılmış trikonkhos formunda, yer üstü şapeli formatında küçük bir kilise

¹³⁰ Krautheimer 1986: 60.

¹³¹ Grabar 1949: 102.

¹³² Koch 2015: 28.

¹³³ Krautheimer, 1986: 10.

bulunmaktadır¹³⁴. Trikonkhos planlı yapılar, genellikle merkezde yer alan kare formundaki alanın etrafını çevreleyen üç yarım daire ile tanımlanabilir. Bu durum eşit büyüklükteki üç yaprağın (konkhos) merkezi planı eşit oranda çevrelemesidir. Erken Hristiyanlık dönemiyle gelişen bu form, martyriumlarda da kullanılmıştır¹³⁵.

Bir diğer örnek olarak, Via Tiburtina’da yer alan martyr Aziz Sinferosa ve yine martyr edilmiş yedi oğlunun trikonkhos plandaki martyriumu ve üzerine yapılmış Erken Hristiyanlık dönemine ait bazilikasıdır (Çizim 14). Martyriumu vurgulamak amacıyla bu plan tipinin seçildiği düşünülmektedir. Çünkü bu mimari forma sahip yapının hem merkezi planlı oluşu hem apsisli mezar şapelinin olması hem de dışarıyla bağlantısının olmaması martyrlere için özel olarak inşa edildiğini ileri sürmektedir¹³⁶.

Buna göre, martyrlere mezarlarının yanına kiliseler eklenmiş, bu yapılan yapılar da bazilikal planlı ve nefli bazen de transept planlı inşa edilmiştir¹³⁷. Ancak Büyük Konstantin zamanında yapıldığı yazılı kaynaklarca bize aktarılan birçok kilise günümüze değin korunamamış veya çok az bir bölümü orijinal olarak kalmıştır¹³⁸.

67 yılında Neron döneminde Roma’da öldürülen Aziz Petrus adına¹³⁹, 319 yılında yapımına başlanan Roma’daki *Aziz Petrus Kilisesi*, Büyük Konstantin’in yaptırdığı transept plan tipindeki ilk örneklerdendir¹⁴⁰ (Çizim 15). Günümüze ulaşan bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla, yapı yüksek tavanlı azizin mezar yerini çevreleyen beş nef¹⁴¹ ve apsisinin önünde, yan nef boyutlarından da büyük, enine bir nef bulunmaktaydı. Bu enine nef yani transept ile mezar yeri vurgulanmaya çalışılmış olmalıdır¹⁴². Mezarın etrafında dört kenarından sütunla taşınan baldaken yer almaktaydı. Transeptte yer alan geniş alan, mezara yaklaşp dua etmek isteyen Hristiyanlar tarafından kullanılırken, transept ise düzenlenen ayinlerde yalnızca din adamlarının bulunmasına izin verilen bir mekândı. Dolayısıyla yapıdaki transept ve apsis, martyr mezarı, sunak, oturma sıraları ve gelen hediyelerin konulduğu masalardan oluşmaktaydı. Vatikan Tepesi’nin eğiminde yer alan

¹³⁴ Mackie 2003: 14.

¹³⁵ Deichmann 1954: 944.

¹³⁶ Mackie 2003: 14.

¹³⁷ Aydın 2011: 18.

¹³⁸ Koch 2015: 28.

¹³⁹ Styger 1921: 557.

¹⁴⁰ Koch 2015: 43.

¹⁴¹ Krautheimer, 1986: 54.

¹⁴² Deichmann 1994: 59.

bu bazilikal yapı, martyr azizin mezarının ve kapalı mezarlığın yanında ayrıca ziyaretçiler için de büyük bir yemek salonunu içerdiği bilinmektedir¹⁴³ (Resim 51-52). Martyriumun bir katakompta değil de kilise içinde, transeptte yer almasıyla, diğer kiliselerden ayrılan aziz kilisesi, hem gelen cemaatin görebileceği durumda oluşu hem de mimari olarak daha işlevsel olduğunu göstermektedir.

Yine benzer şekilde *triklia* olarak yapılan anı mekânının üzerine de daha sonradan kilise inşa edilmiştir. 3. yüzyılın ortalarına tarihlenen, baş havariler *Aziz Petrus ve Aziz Paulus Triklia*'nın üzerine daha sonra bir kilise inşa edilmiş olması buna en güzel örnektir¹⁴⁴. Aynı tarihlerde katakompların da kiliseler ile birleştirildiğine şahit oluyoruz. Günümüzde *St. Sebastiano* ismiyle ünlenen mezar kilise aslında *triklia* üzerine inşa edilmiş ve katakomplara dahil edilen kiliselere örnek olarak gösterilebilir¹⁴⁵. Şapellerde de benzer bir gelişimin olduğu düşünülmektedir. Ancak bazilikadan önce inşa edilmiş olan bir şapel örneği henüz bilinmemesi nedeniyle bu konu soru işareti taşımaktadır¹⁴⁶.

Konumuz açısından *St. Sebastiano* olarak bilinen ancak *Basilica Apostolorum* ismiyle inşa edilen mezar kilisesini detaylı bir şekilde irdelemek isteriz (Çizim 16). Bu kompleks yapıda, bir çevre koridoru oluşturularak yan nefler orta nefi "U" formunda çevrelemektedir. Yapı alışılmışın dışında batıya doğru bakmaktadır. Bunun nedeni kilisenin hacılar ve mezar sahiplerinin yakınlarının ziyaret edip anma törenlerinde bulunmaları olmuş olmalıdır¹⁴⁷. Böylelikle mezar ziyareti için inşa edilen mezar kiliseler, cemaatlerin toplandığı normal kiliselerden ayırt edilmeye çalışılmış gibidir. Ancak, bu hipotezimizi, bu tip örneğin sadece başkent Roma'da olması ve başka Hristiyan bölgelerinde karşılaşılmaması¹⁴⁸ nedeniyle genelleyemiyoruz. Kilisenin tarihlendirilmesi de içerisinde yer alan mezarların kitabelerinden tahminler yapılmıştır. Bir çocuğa ait olduğu saptanan 356-357 yılına ait mezarın taşında yer alan yazıttan yola çıkılarak, yapının bu tarihten daha önce inşa edildiği varsayılmıştır¹⁴⁹. Şehitleri anmak için cemaat toplanarak törenler düzenlemiş¹⁵⁰, ziyaretçilere içecek ikramında bulunarak bunu hayır

¹⁴³ Krautheimer, 1986: 56.

¹⁴⁴ Jones 1926: 37.

¹⁴⁵ Mackie 2003: 14.

¹⁴⁶ Mackie 2003: 14.

¹⁴⁷ Koch 2015: 31-32.

¹⁴⁸ Mackie 2003:14; Koch 2015: 32.

¹⁴⁹ Jones 1926: 34.

¹⁵⁰ Krautheimer 1992: 12.

işi olarak görmüşler, iyi dilek istemişlerdir. Üçüncü yüzyılın ikinci yarısında kör nişlere ölen Hristiyanların mezarları yerleştirilmiş ancak bir süre sonra burası toprakla doldurulmuştur. Yanına üzeri çatı ile örtülü, üç yanı oturma yerleri ve duvarları freskli sütunlu açık bir avlu inşa edilmiştir¹⁵¹. Havarilerin cesetlerinin bazilikanın hangi odasında yer aldığı merak konusudur. Petrus, Paulus ve Fabianus'un mezarlarının bu odaya ne zaman yerleştirildiği bilmenin de bir yolu yoktur. Fakat trikliadan daha alt seviyedeki bir merdivenin kalıntılarının yanı sıra ikinci kata ait kalıntılar da mevcuttur¹⁵².

San Sebastiano kompleksi, Hristiyanlığı yeni kabul etmiş aristokrat ailelerin sosyal statülerini gösterme fırsatı vermiştir. Ayrıca bu yüksek statülü mezarların azizin mezarına yakın olma karşı konulmaz dini bir arzu olarak görülmüş, kabul edilen yeni dine olan bağlılıklarını açıkça göstermektedir¹⁵³. Mezarlarını da apsisli veya aile şapel yapıları gibi mozeleler şeklinde inşa ediyorlardı. Buna Salona Marusinac'taki mausoleum yapısı iyi bir örnek olabilir (Çizim 17). Konstantinus'tan önce yapılan bu yapı, 4. yüzyılla birlikte iki kat daha büyümüş ve çevresini eksadralar sarmıştır. Konstantinus ile birlikte anma- ayin törenleri ve cenaze yemekleri için yemek salonları inşa edilmeye devam edilmiştir¹⁵⁴ (Resim 53).

Doğu ve batıda yer alan bazilikalara göre Krautheimer ve Koch'un yorumu Konstantinus döneminde planların çeşitliliği, neflerin sayıları, koridorun bulunmayışı, sütunların üzerinde bulunan arşitrav kullanımı, merkezi planlı yapılar, yapıların oran farklılıkları, apsis bulunan veya bulunmayan bazilikalar; bulunanlarda apsis biçimleri, transeptli yapılar ve atriumlu ya da atriumsuz bazilikalar olarak oldukça farklı ve ilginç yapıları barındırmaktadır. Yine bu iki bölgedeki martyriumlara da bakıldığında çok çeşitli plan örneklerinin kullanıldığından bahsedilebilir¹⁵⁵.

4.5. Konstantinus Sonrası Martyriumlar

4. yüzyılın ikinci yarısından sonra, büyük şehirlerin dışında küçük kentlerde de çok sayıda kiliseler inşa edilmiştir. Bazilikal plan genel olarak standart bir mimari plan haline gelmiş olsa bile lokal olarak inşa edilen bu yapılara eklemeler de yapılmıştır¹⁵⁶.

¹⁵¹ Jones 1926: 36.

¹⁵² Jones 1926: 38.

¹⁵³ Fiocchi-Nicolai 1998: 306.

¹⁵⁴ Krautheimer, 1986: 51.

¹⁵⁵ Krautheimer, 1986: 65; Koch 2015: 29.

¹⁵⁶ Koch 2015: 36-37.

Pagan kültüründe bulunan heroon kültürünün, Hristiyanlıkla birlikte martyrium yapılarında kullanıldığını ve özellikle batı bölgelerinde zamanla imparatorluğa ait mezarlıklarla da ilişkilendirildiği gözlenmiştir. Kendine has ve çeşitli plan tiplerini kazanan martyriumlar, kiliselerden bağımsız olarak inşa edilmeye devam etmiş, hatta yeni inşa edilen kiliseler bu yapılarda kullanılan plan tiplerinden etkilenmiştir¹⁵⁷.

Roma'da kent surlarının dışında yer alan mezarların üzerine bir grup kilise yapılmıştır. Konstantin sonrasındaki dönemde, imparatorluk ailesinin bazı üyeleri için yapılan mausoleumlar dairesel ve merkezi planlı olarak bağımsız yapılmış yanına bazilikal eklenmiştir. Bu bazilikal yapıları kiliseler çevre koridorlu inşa edilerek yan nefleri ortadaki nefi çevrelemektedirler¹⁵⁸. Buna en iyi örnek, S. Agnese'de yer alan S. Costanza mozolesi, Konstantin'in kızları Helena ve Konstantia için yapılmış ve 338-353 yıllarına tarihlenmektedir (Çizim 18). Yuvarlak planlı olan bu yapı, kubbeli olan bu yapının dışarıdan bakıldığında kubbesi fark edilmemektedir. Mekânı aydınlatması için yukarıda 12 adet pencere kullanılmıştır. Yapının ana aksında ve lahdin olduğu kısımdaki kemerler genişlik ve uzunlukları geometrik oran hesaplamalarıyla yapılmıştır¹⁵⁹.

Mozole'nin Konstantia'nın mezarlığı ve yanına yapılan bir vaftizhaneden oluştuğu söylene de mimarisi incelendiğinde yapının bir mozole olarak inşa edildiği ve önce 354'te Konstantia'nın sonra da 360'ta da Helena'nın buraya gömüldüğü duvarlarda yer alan karşılıklı lahit yerleştirilen iki nişten anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak yapının, ilk olarak mozole olduğu 7. yüzyıldan sonra da vaftizhane olarak kullanılmıştır¹⁶⁰. Yapının merkezi planlı ve dairesel formda oluşuyla martyrium olmasa da Konstantin'den sonra yapılan bu formdaki martyriumlara örnek teşkil ederken; S. Agnese Bazilikası ile bir arada olması sebebiyle ilk örneklerden sayılmaktadır¹⁶¹.

Selanik/Thessaloniki'de bulunan ve yaklaşık olarak 412-413 yıllarına tarihlendirilen transept planlı *Aziz Demetrius Kilisesi*, aslında Roma döneminde hamam olarak kullanılan bir yapının temelleri üzerindedir. Bu alanın itibarsızlaştırılması için 4. yüzyılda Aziz Demetrius anısına apsisli bir martyrium inşa edilmiş (Çizim 19, Resim 54), daha sonra da kilise eklenerek hamam sessiz sedasız tamamen ortadan kaldırılmıştır.

¹⁵⁷ Krautheimer, 1986: 69.

¹⁵⁸ Koch 2015: 31.

¹⁵⁹ Krautheimer, 1986: 65.

¹⁶⁰ Colvin 1991: 115.

¹⁶¹ Koch 2015: 33; Bilir 2020b: 175.

Aslında martyriumda şehit edilen azizin röliği dahi bulunmamaktadır¹⁶². Bu durumda paganizm dönemlerinde ölen martyrleri ya da Hristiyanları gizli şekilde gömdükleri için mezarının bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir. Bazilikada martyr azizin rölik veya mezarı bulunmasa da yapı içerisinde ciborium yer almaktadır. Bu ciborium altıgen şeklinde ve stylobat ile ilişkilidir. Martyrin röliklerinin nerede olduğu konusunda kaynaklar, ilk başlarda bu altıgen alanı özdeşleştirmese de zamanla bu ciboriuma taşındığını söylemektedir¹⁶³. Mango'ya göre ise, hamamda yakılarak şehit edilen Aziz Demetrius'un, bir süre sonra hamamın üzerine inşa edilen ve bemanın altında kripta gibi yapılan alt yapıya sahip olan kilisede hiçbir röliğin bulunmaması, çelişkili olarak karşılanmıştır. Bunu da kilise mimarının azizin şehit edildiği yeri kült alanı haline getirmek amacıyla yaptığını ve sonraki dönemlerde röliklerin yerleştirildiği şeklinde yorumlamıştır¹⁶⁴.

Aynı zamanda bir Roma hamamının kiliseye dönüştürülmesi (Çizim 20) Hristiyanların kent yaşamında özgürce inançlarını sergilemeye başlamaları sonucunda yavaş yavaş kent sakinlerini yeni inanç sistemine alıştırmaya çalıştıkları ve daha da ilginç kentleri Hristiyanlaştırmaya çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir. Bu konuda din adamları, cemaatlerini çaldığını düşündükleri ve halkın günün büyük bir bölümünü geçirdiği tiyatro ve hamam gibi yapılardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Bu amaçla bir taraftan bu tür alanların şeytan işi olduğunu ileri sürmüşler, diğer taraftan da bu tür yapıları tamamen kent belleğinden silip ortadan kaldırmak için çeşitli bahanelerle yapıların buldukları alanlara dini yapılar inşa etmeye çalışmışlardır¹⁶⁵. Anadolu'da da bu örneklerin çok olduğu gözlenmektedir. Çünkü özellikle de Batı Anadolu, Roma İmparatorluğu'nun en erken ve en hızlı Hristiyanlaşmış kentlerine sahiptir¹⁶⁶.

4.5.1. Anadolu Örnekleri

Kutsal Topraklarda ise 4. ve 5. yüzyıllarda martyrium mimarisinde Anastasis Rotondası örnek alınmıştır. Bağımsız ve dairesel merkezi planlı yapılan doğu martyriumları çevre koridorları ile inşa edilirken zamanla yanına eklenen şapellerle sekizgen veya haç planlı yapılmıştır. Aynı zamanlarda başlarda bağımsız şekilde inşa

¹⁶² Hoddinott 1963: 128.

¹⁶³ Bakirtzis 2002: 183-184.

¹⁶⁴ Mango 2006: 65.

¹⁶⁵ Hoddinott 1963: 128.

¹⁶⁶ Ceylan 2001: 190.

edilen ve azizlerin röliklerini barındıran martyriumlar zamanla kilise ya da dini komplekslerin bünyesine taşınmıştır¹⁶⁷. Martyrlerin rölikleri farklı yerlere taşınmasından dolayı martyriumlar kiliseye dönüştürülmüştür. İçlerinde rölik barındıran bu kiliselerle, ilk başlarda azizin mezarını yer aldığı bağımsız martyriumlardan ayrımı kalmamıştır. Rölikler, önemli kentlerdeki kiliselere de aktarılmıştır. Büyük kalabalıklar eşliğinde coşkuyla yapılan rölik aktarımı ile bu parçaların bulunduğu kent ve şehirlerin koruyucularının martyr veya ona ait rölikleri olduğu anlatılmaya çalışılmıştır¹⁶⁸. Bu rölik barındıran ve ayinlerin gerçekleştiği kiliselerin yanlarına da vaftizhaneler eklenmiştir. Ayrıca Kutsal Topraklarda martyriumlarda uygulanan kubbeli merkezi plan, doğudaki birçok kilise mimarisine empoze edilmiştir¹⁶⁹.

Aziz mertebesine yükseltelen kişilerin kutsanmış eşyaları ve kemikleri yani dünyevi kalıntıları anlamına gelen röliklerin bulunduğu mezarlarından¹⁷⁰ alınarak, başka mekânlara taşınmaya başlaması martyr kültürüne yeni bir boyut kazandırmıştır¹⁷¹. Rölikler ya yukarıda anlatıldığı üzere buldukları yerden uzak bölgelere götürülmüşler ya da Aziz Demetrius, Aziz Babylas'ta¹⁷² olduğu gibi, pagan inancını itibarsızlaştırmak için tapınakların yanına veya yakına taşınarak rölik aktarımında bir başka önemli amacı vurgulamışlardır¹⁷³.

Aziz Babylas, 250 yılında Decius tarafından gerçekleştirilen zulümler esnasında şehit edilmiş ve Antiochia a.O.'da şehir surlarının dibindeki mezar alanına defnedilmiştir¹⁷⁴. Daha sonra 354 yılında Iulianus'un kardeşi Gallus tarafından şehir surlarının dibindeki mezarlıktan alınan Aziz Babylas'ın rölikleri Apollon Daphne kutsal alanında aziz için inşa edilen *eukterios oikos* olarak da isimlendirilen¹⁷⁵ martyriuma taşınarak tekrar defnedilmiştir¹⁷⁶. Ancak azizin röliklerinin Apollon'un kutsal alanında bulunması, pagan inancını devlet dini olarak sürdürmeyi düşünen ve bunun için hala

¹⁶⁷ Ward-Perkins 1994: 499.

¹⁶⁸ Aydın 2011: 25.

¹⁶⁹ Grabar 1949: 101.

¹⁷⁰ Kazhdan 1991: 1780

¹⁷¹ Runciman 2019: 32.

¹⁷² Aydın 2011: 25.

¹⁷³ Todt 2010: 24.

¹⁷⁴ Morey 1936: 645. Bir görüşe göre Aziz Babylas önce tutuklanarak hapse atılmış ve orada ölmüştür (Todt 2010: 24).

¹⁷⁵ Todt 2010: 24.

¹⁷⁶ Hunt 1985: 193. *Eukterios oikos* olarak da isimlendirilen ve küçük bir şapel formunda inşa edilen erken dönem martyriumları, aslında bir tür dua etme mekânlarıdır. Bu tür mezarları Hristiyanların sık sık ziyaret ederek şifa diledikleri bilinmektedir. Ayrıca bk. Wiemer 2017: 210

festival ve kurban törenleri düzenleyen Iulianus¹⁷⁷ ile birlikte tapınak rahiplerini de rahatsız etmiştir. Daphne’de ve kutsal alanda sayıca fazla bulunan aziz mezarlarının kehanetlerini engellediğini ileri süren rahipler, azizlerin mezarlarının kutsal alandan çıkartılmasını talep etmişlerdir¹⁷⁸. Böylece Babylas da dahil olmak üzere azizlerin rölikleri bir defa daha yerinden alınarak Antiochia’da Oronthes/Asi Nehri’nin karşısında olmak üzere sur duvarının dibine büyük bir törenle gömülmüştür¹⁷⁹. Iulianus’un Babylas’ın röliklerini Daphne’den Antiochia’ya taşırken, martyrin kimliğini gizlediği ve hatta bunu bir pagan ritüeliymiş gibi gösterdiği rivayet edilmektedir¹⁸⁰. Dönemin ve bölgenin ünlü pagan tarihçisi Ammianus Marcellinus buna neden olarak aziz şehidin Hristiyanlık inancından arındırılmaya çalışılmasını göstermektedir. Ancak Ammianus’un bu tarihsel süreci Hristiyanlığa karşıt bir görüşle yazdığını düşünürsek, durumun gerçeği tam olarak yansıtmadığı anlaşılacaktır¹⁸¹. Ancak, Babylas’ın röliklerinin taşınmasının üzerinden çok fazla bir süre geçmeden, 362 yılında Apollon Tapınağı’nda büyük bir yangın çıkmış ve yapı tamamen tahrip olmuştur. Yangına sebep olarak tapınağa yıldırım düşmesi veya tapınak içinde kandillerin birinin devrilmesi gösterilmektedir. Ancak bu durumu taraflar arasında çok farklı bir şekilde yorumlanmıştır¹⁸²: paganlara göre Hristiyanlar tapınağı kundaklamışlar, Hristiyanlara göre ise röliklerin taşınması Tanrıyı kızdırmıştır. Iulianus, Hristiyanları sevmediği için paganların düşüncesinin yanında durmuş ve Antiocheia’daki Büyük Kilise’nin kapatılması emrini vermiştir.

380lere doğru ortam biraz durulmuş ve tekrar Hristiyanlar normal hayatlarına devam etmiş olmalıydılar. Çünkü 379-381 yılları arasında Aziz Babylas için son defnedildiği yere bir martyrium inşa edildiği bilinmektedir¹⁸³. Lewis’e göre, martyrium kendine özgü bölgesel bir plana sahip olması nedeniyle haç biçimli yapılardan farklı olan benzersiz bir örnektir¹⁸⁴ (Çizim 21).

Bağımsız yapılan martyriumlardan biri de özel bir forma sahip olan Hierapolis’teki Philippos Martyrionu’dur (Çizim 22). Yapı, 4. yüzyılın sonunda ya da 5.

¹⁷⁷ Todt 2010: 26.

¹⁷⁸ Hunt 1985: 193.

¹⁷⁹ Morey 1936: 645.

¹⁸⁰ Todt 2010: 26.

¹⁸¹ Woods 2003: 589-590.

¹⁸² Wallace-Hadrill 1982: 8.

¹⁸³ Vinson 1994: 188, dipnot 66.

¹⁸⁴ Lewis 1969: 209.

yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Martyrium hem sekizgen (oktagon) planlı oluşu¹⁸⁵ hem de yapıyla bağımsız olması sebebiyle Anadolu'daki örneklerdendir (Resim 55). Aziz Philippos'a ait olan bu yapı, sekiz adet dikdörtgen odadan meydana gelerek kare görünümünü almıştır. Eksenlerdeki odalar dört girişi temsil ederken; köşelerdeki odalar ise iki farklı açıklıkla küçük üçgen formlu avlulara açılmaktaydı. Eksenlerdeki ana odalar birbirleriyle bağlantı yapılarak, aralarında üç adet de apsidal yapıyı yedigen bölüm de bulunmaktadır. Yanlarda bulunan tüm odalar kemer açıklıklarıyla sekizgen ana odaya açılmaktaydı. Merkezi odanın üst örtüsü tonozken, yan odaların ise beşik tonozdur. Yer döşemelerinde ise merkez odada mermer levhalar kullanılırken çevre odalarda sıkıştırılıp sertleşmiş toprak döşeme bulunmaktadır¹⁸⁶. Aziz Philippos'un Phrygia'da Hristiyanlığı yaymak adına gezdiği esnada İsa gibi çarmıha gerilerek şehit edildiği varsayılmaktadır¹⁸⁷. Bu durum bize martyrleri 6. yüzyıldan itibaren aynı İsa gibi hale ile betimleyerek “İsalaştırmak” maksadıyla ortaya çıkmış şeklinde yorumlanabilir¹⁸⁸.

Büyük Konstantin sonrası Konstantinopolis'te bazilikal kiliselerde bulunan merkezi planlı martyriumların varlığı bilinmektedir. Azizlere ait rölikleri içerisinde barındıran bu martyrium yapıları, kiliselerin odak noktası olarak plan özelliklerini tamamlıyordu¹⁸⁹.

Konstantinopolis'te bulunan *On İki Havariler Kilisesi*, Büyük Konstantin'in kendi mezarı için yaptırdığı ve hem imparator mozolesi bulunan bir martyrium hem de ayinlerin gerçekleştiği kiliseydi. İçerisine eklenen çeşmeler, toplantı salonları ile büyük bir komplekti. Eusebius'a göre haç planlı kilise bu toplantı salonlarından dolayı 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir. İç mekâna ait çok bilgi olmasa da duvarlarının mermerle kaplı olduğu bilinmektedir. Dört kolun kesişim noktasında, sütunlarla çevrili merkezde imparatorun lahdî yer almaktaydı¹⁹⁰. Belki de imparator lahdinin sunak kısmına bu kadar yakın olması tartışma konusu olmasından ötürü¹⁹¹, II. Konstantinus döneminde buraya Aziz Timotheus'un, Aziz Andreas ve Aziz Lukas'ın rölikleri getirilmiştir¹⁹². Bu röliklerin

¹⁸⁵ Koch 2015: 49.

¹⁸⁶ Peres 1987: 125-126.

¹⁸⁷ Koch 2015: 49.

¹⁸⁸ Ayrıca bkz: Sunay 2012: 200.

¹⁸⁹ Krautheimer 1986: 105.

¹⁹⁰ Krautheimer 1986: 68.

¹⁹¹ Ward-Perkins 1994: 514.

¹⁹² Aydın 2011: 26.

kiliseye aktarılmasıyla Büyük Konstantin'in mezarı kiliseye sonradan eklenen kubbeli dairesel planlı bir mozoleye taşınmıştır¹⁹³. Iustianus kilisesi yapının yerini almıştır, bu da içerisinde bulunan mozaik betimlerinden de yola çıkarak, 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁹⁴. Haç planlı olması, birçok havariye atfedilmesi, beş kubbeli olması, iç bezemeleri ile prototip oluşturarak sonradan yapılacak kiliselere örnek olmuştur¹⁹⁵. Fatih Camii'nin bu kilisenin üzerine inşa edildiği ileri sürülmektedir, ancak bunu kabul etmeyen görüşlere bağlı olarak yalnızca ele geçen ikonalarda betimlemelerinden fikir sahibi olunmaktadır¹⁹⁶ (Resim 56).

Ayasofya Kilisesi'nin yakınlarında bulunan ve yaklaşık 5. yüzyıla tarihlenen *Aziz Maria Khalkoprataie Kilisesi*, bazilikal planda inşa edilmiş ve belki de en önemli rölik olarak Meryem'in elbisesinin parçasını içerisinde barındırıyordu. Lathoud ve Pezaud 1924 yılında burada yaptıkları çalışmalar ve fotoğraf çekimleriyle yapının 450-460 yıllarına ait olabileceği görüşünü ortaya çıkarmışlardır¹⁹⁷. Sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarla apsisinde bir kripta ve atriumun yanında da bir adet sekizgen planlı martyrium ya da vaftizhane olduğu düşünülen yapı gözlenmiştir (Çizim 23). Bu bölüme vaftizhane yorumu yapılsa da 14. yüzyıla ait fresklerden yola çıkılarak buranın bağımsız bir martyrium olduğu ispatlanabilir. Bu fresklerde Aziz Zacharias'ın çocukluk ve ölümü betimlenmiştir. Her ne kadar bu freskler Mango'nun tasvirinden sonra ortadan kaybolmuş olsa da doğulu seyyahlar İsa ve Aziz Zacharias'ın çocukluğuna ait röliklerinin Khalkoprateia'nın atriumunda bulunan Aziz Iakobos şapeliyle ilişkili olarak bahsetmişlerdir. Bundan dolayı bu sekizgen planlı yapının da bahsedilen şapel olduğu kabul edilebilir¹⁹⁸. 1755 yılında üzerine Acem Ağa Mescidi inşa edilmiş, 20. yüzyıldan sonra da tamamen terk edilmiştir¹⁹⁹.

Konstantinopolis'te yer alan ve rölik aktarımına dair başka bir örnek, Khalkedon'da şehit edilen ve yine burada konumlanan Azize Euphemia'nın mezarı, dairesel formda yapılmış martyrium ve yine kendi adına 5. yüzyılda inşa edilen kilisedir.

¹⁹³ Ward-Perkins 1994: 514.

¹⁹⁴ Israel 2012: 108.

¹⁹⁵ Krautheimer 1986: 69; Israel 2012: 108-109.

Ayrıca bk. M. Ağa-Oğlu, "The Fatih Mosque at Constantinople", *The Art Bulletin*, 1930, 179-195; A.S. Ülgen, "Fatih Camii", *VD I*, 1938, 91-101.

¹⁹⁷ Beygo 2006: 67.

¹⁹⁸ Mathews 1976: 319.

¹⁹⁹ Beygo 2006: 67.

Bazilikal yapının koridorlarından birinde yer alan martyrium ve azizenin rölükleri uzun süre burada korunmuştur²⁰⁰. İşkenceler içinde pagan Romalılar tarafından şehit edilen azizenin yaşadığı acıların devamlı abartılarak anlatılması kült olarak görülmesi amacıyla yapılsa da adına martyrium, kilise inşa edilip ve mezarının korunması açısından önemlidir²⁰¹. 7. yüzyılda Pers tehlikesi ortaya çıkınca güvenlik amacıyla azizenin kutsal emanetleri yerinden alınarak Konstantinopolis'teki Antiochus Sarayı'nın kiliseye dönüştürülen ve *Azize Euphemia Kilisesi* ismini alacak olan tricliniuma taşınmıştır²⁰² (Çizim 24, Resim 57). Burası altıgen planlı, beş eksedralı mekânken kiliseye dönüştürülürken doğu apsisine sekiz katlı synthronon ve kubbeli, etrafı sütunlarla çevrili ciboriumlu sunak eklenmiştir. Yapının çevresine mezar şapelleri de eklenmiş, bunların kapıları da dairesel odalara açılmaktadır²⁰³.

Konstantinopolis'ten bir diğer örnek ise üzerine inşa edilen *Aziz Menas Rum Kilisesi* temelinde yer alan Aziz Karpos Papylos Martyriumu'nun (Çizim 25) 1900'de keşfi ve kimliği saptansa da ilk çalışmalar Schneider tarafından 1935 yılında yapılmıştır. Bazilikal planlı kilisenin doğu-batı doğrultulu olduğu, yarım daire apsis ve üç adet nef sahne olduğu görülmüştür. Ayrıca kilisenin altında ayazma bulunmaktadır²⁰⁴. Kilisenin altında kalan ve azizlere ithaf eden martyrium ise, kubbeli bir ana mekân, kemerli ve basamaklı geçişler, bema, doğu ucunda yarı dairesel apsis, apsis kuzeyinde yan oda ve kubbeli mekânı dolanan beşik tonozlu çevre koridorundan oluşmaktadır²⁰⁵.

Bağımsız örneklerin dışında zamanla Anadolu'da özellikle de Kilikia bölgesinde, kilisenin bema bölümünün yanında yer alan yan odalarda ve apsisin etrafında ayin törenlerin düzenlenmesine imkân sağlayacak koridor bulunmaktaydı. Bu yan odaların doğu ucunda bir apsis ve bu odalardan genellikle güney kısmında da bir aziz ya da martyre ait lahit ya da lahit formlu röliker yer almaktaydı. Bu formdaki kiliselere aynı zamanda Suriye ve Filistin bölgelerinde de rastlanılmaktadır²⁰⁶.

Kilikia Yanıkhan'da yer alan *Güney Kilisesi*'nde (Çizim 26) ilk başlarda kilise 5-6. yüzyıllara tarihlense de narteksten ele geçen sütun başlığı sayesinde yapı 4. yüzyılın

²⁰⁰ Krautheimer 1986: 105.

²⁰¹ Akyürek 1998: 177.

²⁰² Beygo 2006: 68; Akyürek 2017: 13.

²⁰³ Bayülgen 2005: 9.

²⁰⁴ Karaca 1996: 234-235.

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Beygo 2006: 3-43.

²⁰⁶ Koch 2015: 128-129.

sonlarına tarihlenmiştir. *Güney Kilisesi*, yerleşimin kuzey kesiminde, köyün merkezindeki açık alanın hemen üzerinde yer almaktadır. Kilise moloz ve harç ile küçük kare taşlardan inşa edilmiştir. Merkezi apsisin duvarlarında daha büyük kare taşlar kullanılmıştır. Sadece apsis, penceresinin alt sıralarının yüksekliğinde durmaktadır; kilisenin duvarlarının çoğu yerden bir metreden biraz daha yüksektedir. Yapı, narteks ve doğu geçidi ile 30x15 metre ölçülerinde bir bazilikadır. Ayrıca kuzey-güney ekseninden daha uzun ve kilisenin yapı çizgilerinin ötesine uzanan 20x10 metre ölçülerinde bir atrium vardır. Atriumun merkezinde kuyu yer alır ve hemen güneyinde narteks ve atriumun altından sarnıca giden merdivenlerin katlarına giriş yer alır. Bu hala işlevseldir ve narteks girişinin hemen altında kuzey-güney doğrultusunda sıralanmış bir dizi kemerle ayrılmış beşik tonozlu iki odadan oluşur. Narteksten neflere açılan üç kapı vardır. Merkezi kapı, ortasında adak yazıtı ile çevrili, ortasında bir çelenk içinde yükseltilmiş bir haç bulunan büyük bir lentoya sahiptir. Koridorlara açılan daha küçük kapıların lentolarında daire şeklinde çok daha basit bir haç vardı.

Kilisenin güney tarafı boyunca 4 metre genişliğinde bir yürüyüş yolu uzanmaktadır. Bu bazilikaya büyük ilgi, narteks ile nef arasındaki ana kapının lentosundaki yazıttan kaynaklanmaktadır. Ana apsisin önünde iki yan apsisin ortasında küçük kare bir oda bulunmaktadır. Bu alanda lahit kapağı olduğu düşünülen taş levhalar yer almaktadır. Orta nefin merkezinde yer alan yazıt ve içerisinde bulunan mezarın kilisenin bağışçısına, iki yan apsisinin de önemli mekân olup martyrium olduğu kesinlik sağlamıştır. Bu martyrlerin de George, Conon ve Christopher, yazıt da geçen Matronianus'un da bağışçı olduğu saptanmıştır. Burada ele geçen yazıt, Kilikia'nın erken Bizans dönemi hakkındaki tek epigrafik kanıtıdır²⁰⁷.

Kilikia bölgesi Mahras Dağı'nda yer alan ve 5. yüzyılın ikinci yarına tarihlendirilen bölgenin adıyla anılan *Mahras Dağı Kilisesi*'nin (Çizim 27) büyük ölçüde doğu ucu korunmuştur. Apsis duvarında nişler bulunmaktadır ve dikdörtgen kesitli açıklıklar yer almaktadır. Kuzeyde yer alan apsisli alana bir geçitli geçiliyordu. Bu kiliseye bağlı apsisli küçük tek mekânın bir vaftizhane mi yoksa şehitlik mi olduğu kazı yapılmadığı için anlamak zor. Ancak dönemsel benzerlerine bakıldığında vaftizhaneler genellikle bir ya o da veya narteks içinde yer alan ve ona bağlı olan mekânlardır. Buradaki

²⁰⁷ Hill 1996: 259-260.

tek mekânın da bağımsız bir mekân olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte hem bazilikanın hem de apsisli küçük bölümün büyük kesme taşlarla bir araya getirildiği gözlenmiştir. Yanıkhan'daki Güney Kilise'deki martyrium ile de benzerlik göstermektedir. Ancak yine de burasının martyrium veya vaftizhane olduğuyula ilgili net bir sonuca varmak zor olsa da genel görüş öncelikle martyriumun yapıp yanına kilise eklendiği şeklindedir.²⁰⁸.

Corycus'ta yer alan *Corycus G (Transept) Kilisesi* (Çizim 28) kubbeli bazilikalılar anlayışı için oldukça önemli bir yapıdır. 5. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen bazilikanın net boyutu 60x20 metredir. Kilikia'daki kubbeli bazilikalılar içerişinde büyük önem taşımaktadır. Batıda küçük bir avlu ve narteksle birlikte tam bir kare şeklini oluşturuyorlar. Yandaki apsisli alanların martyrium olduğu anlaşılmıştır. Kuzeydoğu köşede yer alan açıklığın bir tür sundurma veya bu alandaki apsisli odanın üst katı olduğu da düşünülmüştür. Yapının üst katının varlığı bilinmese de nartekste yer alan merdiven kalıntısıyla bu alanın iki katlı olduğunun kanıtıdır. Aynı zamanda bemanın iki kenarında yer alan yan odaların doğu uçlarının çok kalın olmasından dolayı da iki katlı olma ihtimali güçlenmektedir. Bu kilisenin en önemli özelliği, nef bölümlerini sonlandıran ayaklardır. Bu ayakların "T" formunda olduğu düşünülmüş, zamanla haç şeklinde oldukları yapılan kazılarla ve kırık parçaların yerine yerleştirilmesiyle anlaşılmıştır. Kilisenin korosuna ait olabileceği düşünülen bu ayakların arasında, apsisin batı kenarında yapının kanal parçaları da açığa çıkmıştır. Bu parçaların ya bir çift ambon ya da bir şehit anıtının parçaları olabileceği düşünülmüştür²⁰⁹.

Kilikia bölgesindeki belki en tartışmalı ve araştırmacıların çalışama kapsamlarına aldıkları kilise olan *Kanlıdivane- 4 Kilisesi*, 6. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir (Çizim 29). Büyük bir atriumu olan yapının olası girişi de batıdan olmalıydı. Narteks dikdörtgen şeklinde ve önceden buranın girişi de kuzeyden sağlanmaktaydı. Neflerini iki sıra sütun dizisinin ayırdığı düşünülmektedir. Kilisenin güney kısmı tamamen yıkılmış olabileceği veya uçurumdan kaydığı varsayılmaktadır. Apsis yarım yuvarlak ortada yer alıp, dikdörtgen şeklinde ve at nalı kemerli iki pencere ile aydınlatılmıştır²¹⁰. Apsisi çevreleyen odası ve bitişik pastophoria bölümleriyle tipik erken dönem Suriye

²⁰⁸ Hill 1996: 199-200.

²⁰⁹ Hill 1996: 130.

²¹⁰ Eyice 1976: 432-434.

kiliseleriyle benzerlik göstermektedir. Bu alanlar genellikle rahipler ve gerçekleştirecekleri ayinler için gerekli malzemelere kolay ulaşılması için bu şekilde tasarlanmıştır. Apsisin yanındaki odalar plan olarak paralelkenardır ve kilisenin doğu ucunda yer alan doğu salonu da kilise inşaatından hemen sonra eklenmiş olmalıdır²¹¹. Apsis içerisinde çok iyi korunamamış freskoların olduğu, bunlarında haleli büst şeklinde figürlerle birlikte togalı aziz betiminin de olduğu teşhis edilmiştir. Ayrıca güneyde bir merdiven olduğu görülmüştür. Bunun da bir sarnıçla bağlantılı on beş basamaklı bir merdiven olduğu devamının bir mağarada kaybolduğu gözlenmiştir. Bir martyrium varlığı henüz kesinlik kazanamamıştır²¹². Yapının kuzeyinde ve doğusunda yer alan mezarlıklardan dolayı kilisenin de anıtsal veya mezar kilise olması muhtemeldir. Ancak denildiği üzere işlevi anlaşılamamıştır²¹³.

Kilikia örneklerinde olduğu gibi, yapının ana apsinin yanında yer alan yan odaların diğer bir ifadeyle pastophoria odalarının apsisli olarak inşa edilmesi Anadolu'da başka kentlerde yer alan kiliselerde de rastlanmaktadır. Buna çalışma kapsamında yer alan *İznik Gölü Bazilikal Kilisesi*'nin apsis formundan (iç kısımdan yarım daire, dışarıdan çokgen form) ve çok az moloz ve harç kullanılarak taşların birleştirilerek inşa edilmesinden²¹⁴ ötürü benzerlik göstermesi nedeniyle örnek olarak Kaunos'ta yer alan *Kubbeli Bazilika* verilebilir (Çizim 30). Yapı, doğu-batı doğrultulu, ilk evresinde üç nef ve apsisten sonrasında eklenen narteks ve apsinin iki yanında bulunan şapellerden meydana gelmektedir. Narteks ve şapeller haricinde yapı ölçülerinden dolayı hemen hemen kare formundadır²¹⁵. Kilisenin kuzey-güney doğrultusunda da akslar arasında açıklıklar yer almaktadır. Yapının plan tipinden ve içerisinde yer alan sütun başlıklarının ve diğer mimari parçaların teknik ve stil özelliklerinden ötürü 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir²¹⁶. Kilisenin güney ve kuzey cephelerinde yer alan şapeller dikkat çekicidir. Ancak bu şapellerin ve narteksin ilk yapılan binadan sonra yapıldığı düşünülmektedir. Bunun sebebi olarak da taş dizisinin birbirlerine uymaması ve bu dizi ile malzemenin farklı oluşundandır. Duvarların örgüsü farklı malzeme ve ebattaki taş blokların bir araya getirilerek oluşturulmuş moloz taş örgü tekniğidir. Aynı zamanda zemin döşemelerinin

²¹¹ Hill 1996: 192.

²¹² Eyice 1976: 435.

²¹³ Hill 1996: 191.

²¹⁴ Sağman 2007: 51.

²¹⁵ Sağman 2007: 32.

²¹⁶ Özer vd. 2010: 70.

arasındaki kot farkıdır. Şapellerin ise aynı tarihlerde yapıldığı, bunu da kazılar sırasında ortaya çıkarılan kubbe kilit taşlarının -tarihleri saptanamasa da-aynı anda ele geçmesidir. Güney şapelinde mozaik taban ve kuzey şapelindeki duvarlarda yer alan freskolar sebebiyle şapeller ile narteksin birlikte inşa edilmesi kentin ekonomisinin de yüksek oluşu ile açıklanmaktadır. Yapı terk edildikten sonra nekropol olarak kullanıldığı gösterecek birçok mezar ortaya çıkmıştır²¹⁷.

Kilise tarihi net olarak bilinmeyen bir başka örnek ise Trabzon'da bulunan *Aziz Eugenius Kilisesi* kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu olarak kapalı Yunan haçı planında inşa edilmiştir (Çizim 31). Kare planlı naos, bema, pastophoria odaları ve apsislerden oluşan yapının, ilk etapta pastophoriumları bulunmadığı anlaşılmıştır. Kiliseye 10. yüzyılda iki adet apsisli yapı daha eklenmiştir. Azize adandığı el yazmalarından bilinmektedir. Martyr edilen aziz, Diocletianus döneminde dini yayarken idam edilmiştir. Kentin ilk azizlerinden biridir. Şehre gelen seyyah P. Minas Bijişkyan, yapının İmparator Aleksios zamanında martyr Eugenios'a ithafen yaptırıldığından bahsetmiştir. Yüksek kubbeli olduğunu, kilisenin yıkılmış kısımlarından manastır ve şehitlik kısımlarından bahsederek izlerinin belirgin olduğunu belirtir. Yapının kuzey duvarında olası bir mezardan bahsedilse de azizin mezarı bulunamamıştır²¹⁸.

Kiliseyle bağlantılı, yuvarlak planlı, merkezi kubbeli ve martyrium olarak inşa edilmesinden dolayı örnekler arasına dahil edilen *Side Büyük (Güney) Kilisesi*'nde yer alan martyrium (Çizim 32), bazilikadan daha sonra yapıldığı düşünülmektedir. Yapının güneydoğu bölümüne inşa edilmiştir. İki bölümlü ve merkezi kubbeli olan martyrium kareye yakın forma sahiptir ve çok iyi korunmuştur²¹⁹. Yapının üç köşesinde pencere boşlukları ve dört kenarında da nişler yer almaktadır. Bu nişlerden üçünde ikişerli raf izleri bulunmaktadır. Geriye kalan nişin ise, pişmiş toprak künk izlerinden ötürü çeşme veya vaftiz havuzu olabileceği düşünülmüştür. Çünkü Erken Hristiyanlık döneminde su ve temizlik liturjik ayinlere başlamadan önce önemli bir yer tutmaktaydı. Eyice ve Mansel yapının martyrium olduğunu dile getirmiş ancak karşıt bir görüş olarak Hellenkemper buranın bir hazine binası olduğunu öne sürmüştür. Yapı devşirme malzemelerle yapılmış,

²¹⁷ Sağman 2007: 59.

²¹⁸ Türkaslan 2019: 8, 15, 16, 20.

²¹⁹ Kaderli 2017: 35.

bu da ikincil kullanımı akla getirmiştir. İki katlı bir yapı olarak kullanılmıştır. Ancak ikinci katın kullanışsızlığı nedeniyle nasıl kullanıldığı hala çözülememiştir²²⁰.

²²⁰ Kaderli 2009: 98-101.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. ΝΙΚΑΙΑ MARTYRLERİ

Gerçekte yaşayıp yaşamadıkları tartışma konusu olsa da öldükten sonra definleri yapılan azizler bulunmaktadır. Bunlar kentlerde yaşayan Hristiyan cemaatler tarafından ilk dönemlerde gizli şekilde defnedildikleri yerlerde saygı görmüşlerdir. Azizlerin önemsenmesi ve onlara karşı duyulan saygının yansıtılması gerçek anlamda 4. yüzyıldan itibaren açıkça gösterilmeye başlanmıştır²²¹, böylece martyr kültü ortaya çıkmıştır²²².

Aslında martyr inancı da Hristiyanlığa aktarılan pagan geleneklerinden birisidir. Pagan inancında yönetici, soylu veya savaşta kahramanlık gösterenlerin öldükten sonra herolaştırılarak ölümsüzleştirildikleri bilinmektedir²²³. Heros kültü olarak adlandırılan bu pagan inancı, zamanla Hristiyanlar arasında da hem benzer mimari ve gelenekler ile sürdürülmüş²²⁴ hem de Hristiyanlığın yayıldığı doğu ve batı bölgelerinde Hristiyan Heroslar, aziz ve martyr kültürüne dahil edilmiştir. Böylece herosların gömüldüğü heroonlar, Hristiyan dininde martyrlerin defnedildiği martyriumlara dönüşmüştür²²⁵.

Eski Ahit'te bulunan aziz ve martyr kavramları Tanrı, melekler, peygamber için geçmektedir. Hatta patrik olan İbrahim, Yakup ile tüm peygamberler aziz ilan edilirken, öldürülen peygamberler ise martyr unvanını almışlardır. Bu kavramlar zamanla Yeni Ahit'te de yer bulmuştur²²⁶.

Bilindiği gibi martyr, Hristiyanlıkta din uğruna canını vererek şehit mertebesine yükselmiş aziz veya kahramanlara verilen bir sıfattır²²⁷. Eski Yunanca kökenli olan martyr kelimesi “tanık-tanıklık” anlamına gelmektedir. Hristiyanların dini kahramanları için neden bu kelimeyi kullandıkları tartışma konusu olmuştur. Ancak 2. yüzyıldan itibaren bu kelime “şehitlik” kavramıyla birleşmiştir. Yine de bu kavram Yahudilik

²²¹ Aydın 2011: 9.

²²² Aydın 2011: 6. Martyr kültürünün kökeni yine de belirsizdir. Şehit edilmiş Smyrnalı Polykarp'ın mezarı bulunamasa da onuruna 2. yüzyılın ortalarında, bu bölgede Şükran Ayini gibi anma törenleri ile dualar edildiği kentlere gönderilen mektuplardan bilinmektedir (Deicmann 1994: 55).

²²³ Özbek 2007: 167.

²²⁴ Beygo 2006: 44.

²²⁵ Speyer 1988: 104.

²²⁶ Jeremias 1958: 137.

²²⁷ Kazhdan 1991: 1308.

inancından beri süregelen mahkemelerdeki tanıklık anlamıyla da harmanlanarak cennet ve dünyaya tanıklık yemini eden, dürüst ve sadık kişilerle bağdaştırılmıştır. Aynı zamanda İsa'nın kendisine inananların ne kadar uzakta olsalar dahi, onun tanıkları şahitleri olmalarını gerektiğini söylemiştir. Böylelikle İsa'ya inanan kişiler onun dinini yaymak, yeni inananlar bulabilmek için her yere gitmişler, tüm zorluklara ve işkencelere boyun eğmişlerdir²²⁸. Bu işkenceler ve eziyetler sonucu ölen diğer bir ifadeyle şehit edilen kimseler aziz olmasalar dahi din uğruna ölmelerinden ötürü aziz mertebesine yükseltilmiş ve martyr unvanını almışlardır. Yani martyr, inançlarını ve dinini yaymak adına gönüllü olarak canı pahasına ölümü göze alan ve bunu Tanrıya ulaşmanın bir yolu olarak gören kişilere verilen dini bir mertebe anlamına gelmektedir²²⁹.

Buna bağlı olarak tez konumuzun kapsamında olan İznik/Nikaia kentinden de Erken Hristiyanlık döneminde yoğun bir Hristiyan cemaatinin bulunduğu ve bunun da kent içerisinde yaşadığı düşünülen azizlerinden kaynaklandığını yukarıdaki bölümlerde bahsetmiştik. Bu azizlerin kaynaklarda isimleri geçen Diomedes, Eustathios, Neophytos, Antonia, Theodote, Tryphonos, Bassos, Thespesius ve Anatolius bulunmaktadır²³⁰.

Bu azizlerden belki de en ünlüsü ve bilineni Aziz Tryphonos denilebilir. Decius zamanında, dönemin Nikaia valisi tarafından, Hristiyanlıktan vazgeçmediği için yapılan işkencelerden sonra idam edilmiştir. Decius dönemi öncesinde dönemin imparatorunun kızının iyileştirmesi onu yerel halk tarafından mucize ve özel güçleri olan biri olarak görülmesini sağlamıştır. Martyrin mucizesi yalnızca bununla da sınırlı değildi. Bölgede yer alan meyve bahçelerini ve üzüm bağlarını böcekler ve sürüngenler istila ettiklerinde kendisine ait kandilin yağını toprağa serptiğinde veya özel bir ayin kutlaması yapıldığında tarlaları temizleyebilirdi. Adına yapılan ve Nikaia'da yer alan ana kilisesinde her yıl bir mucize daha gerçekleştiği söylenmektedir. Buna göre martyrin ikonası önüne dikilen bir zambak, kandille aydınlatıldığında kışın ortasında dahi olsa açtığı ve kesilse bile yeniden çiçek açtığı yazılmıştır. Hatta bu mucize Theodore Laskaris tarafından azize yazılmış methiyede abartılarak anlatılmaktadır²³¹. Ancak tüm bu mucizelere rağmen Laskaris dönemi öncesinde bu kilisenin kerpiçten yapıldığı, kötü bir durumda olduğu ve içini suların bastığından bahsedilmektedir. Buna göre, bu imparatorun önce aziz kent sınırları

²²⁸ Kötting 1990: 69.

²²⁹ Schwemer 1999: 320-323; Aydın 2011: 6.

²³⁰ Baronius 1869: 394; Foss 1996: 6-7.

²³¹ Foss 1996: 6.

dışında dahi saygı görse de Nikaia’da ana kilisesine çok da önem verilmediği sonucu çıkmıştır²³². Kilise konumu netlik kazanmasa da farklı varsayımlar bulunmaktadır. Çoğunlukla kilisenin İstanbul Kapı yakınlarında konumlandığı düşünülse de bazı araştırmalar sonucu Yenişehir Kapı yakınlarında keşfedilen kilise kalıntısının bu azize ait olabileceği görüşü ağırlık kazanmıştır²³³. Yine de tabii ki bu kalıntıların incelemesi yapılırken Laskaris ailesinin yaptığı tadilat izlerini de göz önünde bulundurmakta ve böylelikle azize ithaf edilen kilisenin hangisi olduğu tespit edilmesinde yarar sağlayacaktır.

Diğer yerel azizler çok bilinmeseler de yine işkence ve eziyetler ile dinleri uğruna öldürülerek şehit edildikleri rivayet edilen inananların olduğu bilinmektedir. Giysi tüccarı olan Eustathios’un Diocletianus döneminde dininden vazgeçmediği için çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra kentin dışında idam edilen bir aziz olduğu söylenmektedir²³⁴. Doktor Aziz Diomedes ise yine Diocletianus döneminde, başı kesilerek dini uğruna şehit edilmiş, kendi adına şehrin dışında bir kilisesi inşa edilmiştir²³⁵. Martyr Theodote’nin de Nikaia’da, oğullarıyla birlikte diri diri yakılarak öldürüldüğü ve defnedildiği yerde onun adına bir kilise inşa edildiği bilinmektedir. Ancak kilisenin şu anda nerede olduğu ve kalıntıları kesin olarak bilinmemektedir²³⁶. Azize Antonina’nın 290 yılında kırbaçlanıp, bedeni parçalanmış ve sonunda başı kesilmiştir²³⁷. Sonrasında bir çuval içerisine konulup göle atılarak şehit edildiği ve adına manastır inşa edildiği; bunun da tiyatro içinde yer alan kiliselerden biri olduğu söylenmektedir²³⁸.

Aziz Neophytos, Hristiyan olan Theodore ve Florentia’nın çocukları olarak İznik’te doğmuştur²³⁹. Diocletianus döneminde yaşamış olan bu genç aziz, daha çocukluk yıllarında mucizelerini göstermiştir. Daha dokuz yaşındayken kilise önünde dua ederken elini taşa çarpmasıyla buradan su ve süt akmaya başlaması halk ne kadar meraklanmasa da o kendisini gizli tutmuştur. Biraz büyüdüğünde kutsal ruh tarafından yollanılan beyaz bir güvercinin onu korumaya ve yol göstermeye gelmiştir (Resim 58). Bunu gören annesi

²³² Angold 2004: 35. Iustinianus döneminde başkentte bir Aziz Tryphonos Kilisesi inşa edildiği, aynı zamanda doğu kentlerinde de aziz için kiliseler yapıldığı bilinmektedir (Foss 1996: 6).

²³³ Foss 1996:6, 113-114; Ermiş 2009: 326-327; Şahin vd. 2014: 8-10.

²³⁴ Foss 1996:7.

²³⁵ Baronius 1869: 269.

²³⁶ Foss 1996: 7, 113.

²³⁷ Abbey 1921: 25.

²³⁸ Angold 2004: 35.

²³⁹ Menthon 1935: 22.

Florentia, şaşkınlığı karşısında orada ölmüş, ancak Neophytos Tanrı'dan annesinin uyanmasını istemiş ve annesi yeniden dirilmiştir. Tüm bunlara rağmen genç aziz, beyaz güvercin eşliğinde Nikaia'yı terk ederek Olympos Dağı'nda yer alan bir mağaraya yerleşmiştir. Burada da bulunan vahşi hayvanı sakinleştirerek kendi hayatını korumuştur. Ancak Nikaia'da Hristiyanlara yapılan zulmü öğrendiğinde buraya geri dönmüş ve işkenceleri durdurmak isterken eziyetlerin odağı haline gelmiştir. Dönemin ve bölgenin valisi Maximus önderliğinde sopalarla darbeler alıp derisi yüzülmüş ardından açılan yaralarına sirke ve tuz basılmıştır²⁴⁰. Bu zulümler karşısında hala dininden vazgeçmeyen aziz, bu sefer de üç gün boyunca yanan bir fırının içinde bekletilir ancak bundan da hiç etkilenmeden kurtulmuştur²⁴¹. Bunun üzerine Diocletian ve Maximus askerleri onu alarak surların dışına, göl kıyısına götürüp başını keserek katletmişler²⁴² (Resim 59), burada hayatı son bulan martyr aziz, öldürüldüğü yerde gömülmüştür²⁴³. Daha sonra gömüldüğü yere azizi onurlandırmak için kilise inşa edilmiştir²⁴⁴. Şehrin batısında ve göl kenarında bulunan bu yapı, surların dışında bulunması nedeniyle saldırı ve tahriplere açık durumda kalmış ve bu yüzden de hiçbir kalıntısının kalmadığı söylenmektedir²⁴⁵. Şehidin mezarının Koimesis Kilisesi'ne taşındığı varsayılmaktadır²⁴⁶. Özellikle O. Wulff, 1065 depreminden sonra yani 11. yüzyılda kilisede gerçekleşen onarımlarda narteksin kuzey uzantısında bir mezar nişinin Aziz Neophytos'a ait olduğunu öne sürmektedir. Wulff, mezar nişinde azizin kemik röliklerinin harçla iki tarafı da sıvanmış bir lahitte mi yoksa yalnızca bezemeli mermer korkuluk levhalarında mı korunduğundan emin olamamıştır²⁴⁷. Ancak Neophytos'un mezarının Koimesis Kilisesi'ne taşınmadığını düşünen uzmanlar da olmuş ve gerekçe olarak da zaten ona adanan sur dışında bir kilise olması beklendiğinden burada olduğu söylenen lahdin ona ait olması pek muhtemel karşılanmamıştır²⁴⁸. Wulff'un karşılaştığı levha, kilisenin onarımından sonra incelendiğinden orijinalliğine tartışmalı yaklaşılmış ancak 4-6. yüzyıla, yani Erken Hristiyanlık dönemine tarihlendirilmiştir²⁴⁹. Günümüzde İznik Müzesi'nde yer alan (Env.

²⁴⁰ Ševčenko 1993: 43-44.

²⁴¹ Foss 1996: 6.

²⁴² Abbey 1921: 201.

²⁴³ Ševčenko 1993: 43.

²⁴⁴ Peschlow 2004: 201.

²⁴⁵ Janin 1975: 118.

²⁴⁶ Peschlow 2004: 201.

²⁴⁷ Wulff 1903: 181.

²⁴⁸ Janin 1975: 118; Peschlow 2004: 214.

²⁴⁹ Wulff 1903: 181-183; Peschlow 2004: 214.

2484) ve 1955 yılında müzeye getirilen bu levha, her iki tarafı da işlenmiş ve iki silme çerçeveli dikdörtgen alana bölünmüş ve arasına da haç yerleştirilmiştir. Ön yüzdeki panellerin ortasına defne çelengi içerisinde krizmonlar şeklinde altı kollu bitkisel haçlar yer almaktadır. Arka yüzünde yer alan çerçevelere ise büyük boyutlu ve belirgin şekilde haçlar bezenmiştir²⁵⁰.

Nikaia'da Erken Hristiyanlık döneminde yaşanan işkenceler sonucu şehit edilen martyr azizlerin yaşam, ölüm ve bazılarının adlarına yapılmış kiliseler Hristiyanlık açısından hala önemlidir ve o zamandan bu yana bu yerel azizler özellikle de Ortodoks takvimlerinde²⁵¹ ayin törenlerinde yer bulmaktadır. Bu şekilde değerlendirildiğinde ve tez konumuzu oluşturan sur duvarlarının dışında ve göl kenarındaki bazilikal kilise martyriumunun konumu göz önünde bulundurulursa, yapının yeri nedeniyle, göl kenarında ve sur duvarlarının dışında şehit edildiğine inanılan Aziz Neophytos'un adına inşa edilen kilise olması en kabul edilebilir olasılıktır.

²⁵⁰ Barsanti 2004: 280-281.

²⁵¹ Ortodoks Takvimine göre, 21 Ocak'ta Aziz Neophytos, 1 Şubat'ta ise Aziz Tryphonos için şükran ayinleri gerçekleştirilmektedir (Angold 2004: 50; Peschlow 2004: 214).

SONUÇ

Tez çalışması ile İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin pastophoria odalarında biri olan ve ilk keşfedildiği zamanlarda diakonikon olarak adlandırılan bölüm detaylı şekilde irdelenmiştir. İlk olarak bazilikal kilisenin bulunduğu kent olan İznik/Nikaia'nın Erken Hristiyanlık dönemi tarihçesine değinilmiş, sonrasında da yapının araştırma tarihi ve yapıda 2015 yılından bu yana yürütülen çalışmalarla ortaya atılan hipotezler ve bulunan cevaplara yer verilmiştir. Bir sonraki bölümde de asıl tez konusu olan ve martyrium olduğu saptanmaya çalışılan mekânın ayrıntılı incelemesi yapılmış, buna da ilk olarak 2017 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarından elde edilen bulgular ile değinilmiştir.

Yürütülen kazı çalışmaları sayesinde 2015 yılında diakonikon bölümünün yüzeyden görüldüğü kadarıyla, doğu duvarının, batısında yer alan bir diğer pastophoria odası olan prothesis gibi diyagonal uzandığı düşünülmüştü. Ancak 2017 yılı kazı sezonunda bu odada yapılan çalışmalarla sediment altında kalmış duvarın aslında apsis olduğu ve karşılıklı iki duvarı birbirine bağlandığı gözlenmiştir. Sondaj 3 olarak adlandırılan bu kazı çalışma alanının içerisinde aynı zamanda bir lahit ve başka farklı mezarların da bulunması bu mekânın farklı bir işleve sahip olduğu düşünölmeye başlanmıştır. İç dekorasyonunda lahdin ve kiremit çatkı mezarların yanı sıra pişmiş toprak plakalara da rastlanmıştır. Zemin döşemesine veya bir mezarın zeminine ait olabileceği düşünölen bu plakalarla lahit arasında kalan kısımda kiremit örtüsü dağılmış ve çok iyi korunamamış bir mezarla karşılaşmıştır. Apsisin açığa çıkması ve mekân içerisinde duvarın yaklaşık -83 santimetrede son bulması ile birlikte mekân apsisinin doğusundan Sondaj 3-GA ismi verilen genişletilmiş bir alan daha açılarak buradan doğu duvarının aşağı ne kadar indiği anlaşölmeye çalışılmıştır. Buna göre yaklaşık -75 santimetrede duvarın bitmesi nedeniyle burada da kazı sonlandırılmış ve iki adet kiremit mezar açığa çıkmıştır. Bunlardan sadece birinin kazısı yapılmış ve lahitte yer alan mezarların kazısı dahil hiçbir mezarda, mezar buluntusuna rastlanılmamıştır. Lahit mezarda ise yapılan kazı çalışmalarında yaklaşık beş farkı bireye ait kemiklere rastlanılmış, bu durum da lahdin kapağı olmamasına bağlı olarak su altında bulunan mezarların dalgaların da etkisiyle dağılarak burada biriktiğine dayandırılmıştır.

Mezarların yanı sıra yürütülen kazı çalışmalarında çok sayıda küçük buluntu eser de ele geçmiştir. Hem Sondaj 3 hem de Sondaj 3-GA'da yürütülen çalışmalarda yoğun miktarda sikke, seramik ve metal bulunmuştur. Bu eserlerden kataloglamaya ve tarihlendirilmeye elverişli olan altı adet sikke, sekiz adet seramik ve bir adet metal parça katalog çalışmasına dahil edilmiş, bununla birlikte kazısı yapılan üç mezar da katalog çalışmasında yerini almıştır. Bunlara göre tarihlendirme ve kullanım amacı saptanmaya çalışılan mekânın bir sonraki bölümde ölçüleri, taş sırası, duvar örgüsü, yapım tekniği ve mimarisi; iç dekorasyonunda yer alan ve mekânın ana mobilyası olan lahdin de ölçüsü, yapım tekniğine, malzemesi ve bezemesi detaylı şekilde incelenmiştir. Lahdin devşirme parapet bloklarının harç ile sıvanarak birleştirilmesiyle oluştuğu gözlemlendiğinden ve İznik Müzesi bahçesinde bulunan ve Koimesis Kilisesi'nden getirilen Neophytos'a ait olduğu söylenen bir lahit parapet bloğuyla karşılaştırılması yapılmıştır. Devşirme mermer bloklardan oluşan lahit ile müzedeki lahdin her iki yüzeyinin de silme çerçeveden yapılması nedeniyle benzer olsa da iki lahit kırık kırığa birleşmemiştir. Bu da bazı uzmanların Neophytos lahdinin Koimesis Kilisesi'ne götürülmediği ve müzede bulunan ve Neophytos lahdi diye geçen lahit parapet bloğunun azize ait olmadığı hipotezini destekler nitelikte olsa dahi netlik kazanmamıştır.

Mekânın mimarisine bakıldığında inşa edilirken düzensiz ve farklı boyuttaki küçük taşların harç ile birleştirilmesiyle oluşturulduğu görülmüştür. Özellikle MÖ 1-2. yüzyıllarda ortaya çıkan ve taşra bölgelerde kullanılan *opus incertum* tekniğiyle benzer olduğu düşünülen bu duvar örgüsünün 3. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte yapının güney duvarına doğudan batıya doğru bakıldığında, temel duvarının üzerine yine harçlı başka bir duvar örgüsünün örüldüğü gözlenmektedir. Bu duvarın güney nefle birleşen kısmının, yıkılmış durumda olsa da duvar kalınlıklarının tuttuğu görülmüştür. Buna ek olarak mekânın kuzey duvarını incelediğimizde ise, bu durumun tam tersi görülmektedir. Özellikle güney nefle birleşmelerini sağlayan ara duvar ile bağımsız oldukları belirgin şekildedir. Ayrıca bazilikal kilise yapısının apsisiyle, diakonikon olarak adlandırılan alanın kuzey duvarının hem duvar örgüsünün farklılığı hem ana yapının orta nefinin duvarıyla odanın kuzey duvarının paralel uzanmadığı hem de aralarındaki ayırımın belirginliği bu pastophoria odasının bağımsız olduğunu yeniden gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda bu pastophoria odasının önceden inşa edildiğini ve bazilika yapısının yanına eklenerek yapıldığını gösterir niteliktedir.

Roma İmparatorluğu, Hristiyanlığı bir din olarak görmesine rağmen pagan geleneklerinden de vazgeçmemiştir. Bunlardan biri de kent içine gömü yapılmasının yasak olmasıdır. 390 yılına kadar sur dışının mezarlık olarak kullanılması durumu İznik Gölü Bazilikal Kilisesi'nin bema duvarı altından açığa çıkarılan ve yaklaşık 390 yılına tarihlendirilen mezarlarla desteklenmektedir. Ancak apsisli küçük mekânın mimarisi, duvar tekniği ve örgüsü, ölçüleri ve içinde yer alan lahdi, hem içinde hem çevresinde yer alan mezarları, ele geçen sikke, seramik ve metal buluntuları konteks içinde değerlendirildiğinde en geç 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirmek doğru olacaktır. Bu mekânın bir martyrium olduğu varsayımı daha da güçlenirken aynı zamanda buranın ana yapıdan önce inşa edilmiş bir evresi olduğunu ve bazilikal kilisenin bu martyrium yapısının yanına sonradan inşa edildiğini göstermektedir. Ele alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere martyrium yapıları, kilise mimarisi gelişmeden ve Konstantin bazilikal kiliseler inşa etmeden önce de vardı. Yaklaşık 300 yıl martyrium yapıları inşa edilmiş ve sonrasında yanına ya da üzerlerine kilise yapıları eklenmiştir. İznik Gölü Bazilikal Kilisesi'ne de genel olarak bakıldığında üç evresinin bulunduğu görülmektedir. Bu da ilk evresinin bağımsız bir martyrium, sonrasında yanına eklenen bazilikal formlu kilisesi ile ikinci evresi ve bu kilisenin duvarlarından daha geç döneme tarihlenen sonradan ekleme duvar kalıntıları ile üçüncü evresi, yürütülen kazı çalışmaları ve incelemelerle saptanmıştır.

Bir sonraki bölümde martyrium yapılarının anlamı, kökeni ve tarihçesine değinildikten sonra Konstantin öncesi dönemde bağımsız inşa edilmiş martyriumların bulunduğu araştırma kapsamında daha net görülmüştür. İlk olarak, zulümler ve işkencelerden kaçmak için aziz olarak gördükleri kişileri dahi pagan mezarlıklarına gömen ve kalabalık cemaat olmaktan kaçan ilk Hristiyan topluluklar kendilerini gizlemeye çalışmışlardır. Zamanla azizlerini anmak ve şükranlarını göstermek amacıyla bu mezarlıkların yanına dikkat çekmeyecek basit formlu yapılar inşa etmişlerdir. Nişli ve apsisli yapılar tercih edilen ilk martyriumlarda, Konstantin'in Hristiyanlığı serbest hale getirdiği 313 Milano Fermanı'yla farklı mimari formlarda yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemle birlikte bu aziz mezarı içeren yapıların yanına ya da üzerine bazilikal kiliseler eklenmiştir. Konstantin sonrasındaki dönemlerde de bu durum devam etmiş, 4-5. yüzyıllarda özellikle Anadolu'da martyrium mimarisinde

apsisli küçük mekânlar olarak tasarlanan ve martyrium ya da şapel olan yapıların yanına kilise yapılarının eklendiği görülmüş. Fakat bunun yanında ilk dönemlerdeki gibi merkezi planlı bağımsız martyriumların inşa edilmeye devam ettiği ancak basit görünümünden uzaklaşarak kendilerine has, bölgesel farklılıkların da ortaya çıktığı, daha karmaşık yapılar haline geldikleri görülmüştür.

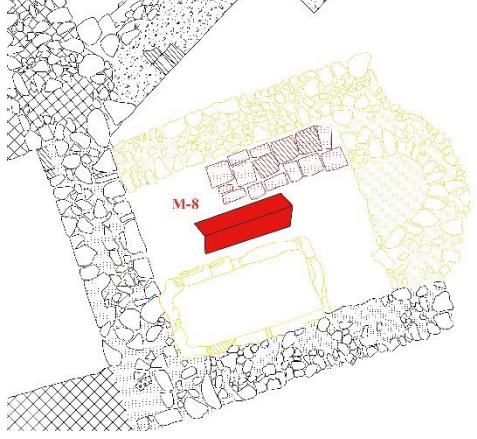
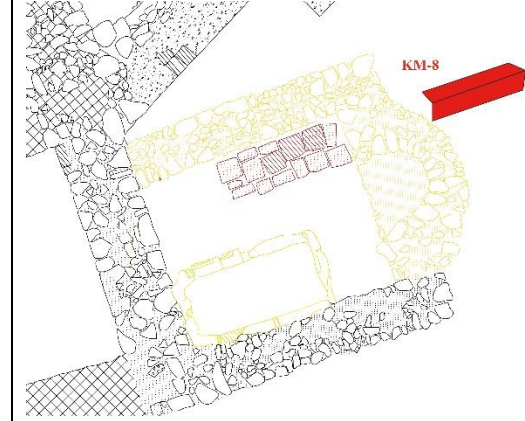
Erken Hristiyanlık dönemi içerisinde mimari gelişimi gerek dini gerekse politik yönden incelenen ve karşılaştırmaya dahil edilen martyrium yapıları, hem genel olarak martyrium mimarisinin önemli ve özel formlarını anlayabilmek hem de İznik Gölü'nde yer alan bazilikal kilisenin ilk evresinde martyrium olabilme olasılığını arttıracak şekilde seçilmiştir. Ana yapının ve martyriumun karşılaştırılması yapıldığında, dönemin getirdiği inşa tekniklerinin, mimarisinin yanında özellikle Kilikia bölgesi örnekleriyle benzer olduğu hiç şüphesiz anlaşılmaktadır. Kilikia ve Suriye gibi doğu kiliselerinde görülen mimari tekniklerin, bu kadar kuzeyde yani Nikaia'da kullanılması gerçekten şaşırtıcıdır.

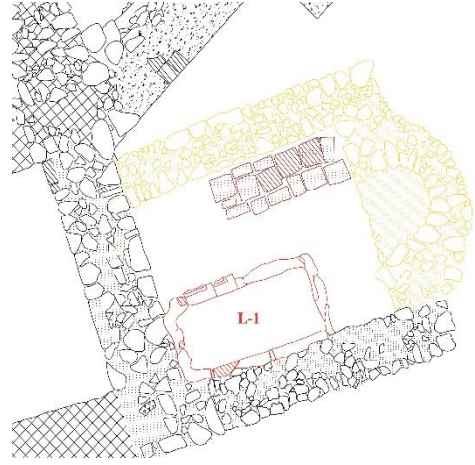
Martyrium olduğu düşünülen alanın bir martyr adına yapıldığı ve yanına eklenen kilisenin de bu martyr aziz için inşa edildiği, ana yapı keşfedildiğinden bu yana söylenmektedir. Buna göre çalışmanın son bölümünde ilk olarak martyr kültü irdelenmiştir. 4. yüzyıldan itibaren gelişen bu kült, varlıkları tartışılan azizlerin, dininden vazgeçmediği için şehit edilerek martyr unvanını alması ve gizlice defnedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Yaşamı boyunca aziz olmadığı halde, dini uğruna şehit edildiği için aziz mertebesine yükseltelen inananlar da mevcuttur. Tez çalışmamıza göre Nikaia'da çok sayıda martyr aziz bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre özellikle Decius ve Diocletianus dönemlerinde büyük bir yıkım olduğu, Nikaia'daki martyr azizlerin de yine bu dönemler de hayatlarının son bulduğu ve öldürüldükleri yerlere gömülüp, Hristiyanlığın kabulünden sonra da bu azizlere atfedilen kiliseler inşa edildiği saptanmıştır. Hayatları, mucizeleri ve öldürüldükleri yerler göz önüne alındığında, bu azizlerden en yakın ihtimal Aziz Neophytos olmuştur. Hayatı, mucizeleri ve ölümü detaylı incelenen bu azizin, surların dışında ve göl kenarında şehit edildiği, öldüğü yerde de gömüldüğü bilinmektedir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu konuma en uygun kilisenin tez çalışmamız kapsamında olan bazilikal kilise, gömüldüğü yerin de çalışmamızın ana konusu olan Aziz Neophytos'a ait olan martyrium olduğu en kabul edilebilir varsayım olacaktır.

KATALOG

1- Mezarlar

<p>Kat. M1 Mezar Adı: M-8 Bulunduğu Konumu: Diakonikon/ Sondaj 3 Mezar Tipi: Kiremit Çatki Mezar Gömü Türü: İnhumasyon İskeletin Yatış Yönü: Doğu-Batı Korunma Durumu: Mezarın herhangi bir kiremit örtüsü üzerinde olmadığı için, mezarda bulunan iskelet kötü korunmuştur. Ölçüler: Uzunluk ve genişlik ölçülemedi.</p>	
<p>Tanımı: Diakonikon içerisinde lahit ile zeminde bulunan kiremit döşemesi arasında ve kiremit döşemesiyle aynı seviyede dağılmış bir kiremit mezar tespit edilmiştir. Mezarın sınırları belirli olmadığından dolayı net bir ölçü alınamamış ve yüzeye yakın olduğu için iskelet çok kötü durumda olup farklı bireylere ait vücut üyeleri ile karışmıştır. Mezarda bulunan asıl bireyin ileri erişkin bir erkeğe ait olduğu saptanmıştır. Ayrıca kazısı sırasında ele geçen 1 çocuk, 1 adölesan, 1 erişkin ve 1 yaşlı farklı bireylere ait vücut üyeleri tespit edilmiş ve en az 4 birey olduğu belirlenmiştir.</p>	
<p>Kat. M2 Mezar Adı: KM-8 Bulunduğu Konumu: Diakonikon Doğusu/ Sondaj 3- GA Mezar Tipi: Kiremit Çatki Mezar Gömü Türü: İnhumasyon İskeletin Yatış Yönü: Doğu-Batı Korunma Durumu: Mezarın kiremitleri kırık ve dağınık halde bulunmuş, mezarda bulunan iskelet kötü korunmuştur. Ölçüler: Uzunluk 176 cm, Genişlik 35 cm.</p>	
<p>Tanımı: Diakonikonun hemen doğusunda genişletilen alan içerisinde apsidal yapıya bitişik halde bulunan mezarın kiremitleri kırık ve dağınık halde bulunmuştur. İskeletin üst zemini açık kaldığı için, iskelet kötü korunagelmştir. Buna ek olarak bir adet yarım sütun parçası kafatasının bulunduğu batı ucunu kapatmak için kullanılmıştır. İskelet sırt üstü yatırılmış ve kollar karında bağlanmış vaziyettedir. İskeletin dış aşınmalarına bakıldığında 33-45 yaş aralığında, orta erişkin bir erkek bireye ait olduğu belirlenmiştir.</p>	

KAT. M3**Mezar Adı:** L-1**Bulunduğu Konumu:** Diakonikon/ Sondaj 3**Mezar Tipi:** Lahit Mezar**Gömü Türü:** İnhumasyon**İskeletin Yatış Yönü:** Doğu-Batı**Korunma Durumu:** Devşirme malzemelerden oluşturulan lahidin kapağı bulunmayıp içindeki iskeletler kötü korunmuştur.**Ölçüler:** Uzunluk 197 cm, Genişlik 70 cm.

Tanımı: Devşirme malzemelerden oluşturulan lahit mezar apsisin güney yanındaki diakonikon olarak adlandırılan bölümde bulunmaktadır. Lahidin üstü açık ve herhangi bir kapağı yoktur. Bu sebeple in situ birey bulunmamakla beraber muhtemelen yıllar içinde dağılan mezarlardan farklı bireylere ait vücut üyeleri bu alanda birikmiştir. Mezar içinde bulunan iskeletler kötü durumda olup genellikle uzuvlardan birey tespitine gidilmiştir. Bireylere bakıldığında; 1 erişkin erkek, 1 erişkin kadın, 1 adölesan, 1 çocuk ve 1 bebek olmak üzere 5 birey belirlenmiştir.

Restorasyon Sonrası Lahit Devşirme Parapet Bloklarının Fotoğrafları:**Resim 1**

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

2 - Sikkeler

<p>KAT. N1</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj3/ GA – Katman II - 0/-26 cm Ölçüler: Æ - Ağırlık: 1,8 gr, Çap: 19 mm Dönemi: 364-375/ I. Valentinianus Darphane: Constantinople Referans: RIC IX Constantinople, 42a. Kaynakça: Yayınlanmamış.</p>	
<p>Tanım: Öy: Sağ profilden inci diademli I. Valentinianus büstü. Lejant; DNVALEN[TINI] ANVSPFAVG Ay: Ayakta duran Victoria; sağa doğru bakar vaziyette ve hareket halinde. Sağ elinde çelenk sol elinde ise palmiye. Lejant; SEC[VRITA] [REI]PVBLICAE, kesim CONSPA</p>	
<p>KAT. N2</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj-3/1x1 – Katman III -30/-50 cm Ölçüler: Æ - Ağırlık: 2,6 gr, Çap: 18 mm Dönemi: 367-378/ Gratianus Darphane: Okunamayan kesim Referans: RIC IX Constantinople 41d. Kaynakça: Yayınlanmamış.</p>	
<p>Tanım: Öy: Sağ profilden inci diademli imparator büstü. Ay: Gratianus ayakta, başını geriye çevirmiş, sağ eliyle esiri sürüklemekte, sol elinde labarum tutmaktadır. Lejant: [GLO]RI[ARO] [MANORVM]</p>	

KAT. N3

Buluntu Yeri: Sondaj-3/1x1 –
Katman II -23/-30 cm

Ölçüler: Æ - Ağırlık: 2,6 gr,
Çap: 17,4 mm

Dönemi: 379-383/

I. Theodosius

Darphane: Antiochia

Referans: RIC IX Antiochia,
285, 45a.

Kaynakça: Yayınlanmamış.

Tanım:

Öy: Sağ profilden inci diademli I. Theodosius büstü. Lejant: DNTHEODO S[I]VSPF[AVG]

Ay: Constantinople cepheden taht üzerine oturmuş, bağı sola dönük, sağ elinde küre, sol elinde mızrak tutmaktadır. Lejant; CON[COR] [D]IAVGGG, kesim: ANT

KAT. N4

Buluntu Yeri:
Sondaj3/Üçgen Alan -
Yüzey

Ölçüler: Æ - Ağırlık: 4,8 gr,
Çap: 20 mm

Dönemi: 392-395/

I. Theodosius

Darphane: Okunamayan
kesim

Referans: RIC IX
Constantinople 89b.

Kaynakça: Yayınlanmamış.

Tanım:

Öy: Sağ profilden inci diademli I. Theodosius büstü.

Ay: I. Theodosius ayakta, askeri giysili, sağ elinde labarum sol elinde küre tutmakta Lejant:
GLORIA ROMAN[ORVM]

KAT. N5

Buluntu Yeri: Sondaj3/ GA –
Katman II 0/-26 cm

Ölçüler: Æ - Ağırlık: 2 gr,
Çap: 17,8 mm

Dönemi: 395-401/ Arcadius?

Darphane: Constantinople

Referans: RIC X 61; Sear
21028.

Kaynakça: Yayınlanmamış

Tanım:

Öy: Sağ profilden inci diademli Arkadius büstü.

Ay: Solda ayakta Arkadius sağ elinde mızrak sol elinde ise kalkan tutmakta, sağda ise ayakta Victoria sağ elinde zafer tacı uzatmakta. Lejant; [VIRTUS] EXERCITI, kesim: CONS

KAT. N6

Buluntu Yeri: Sondaj3/ GA –
Katman II 0/-26 cm

Ölçüler: Æ - Ağırlık: 0,6 gr,
Çap: 11 mm

Dönemi: 425-435

Darphane: Okunamayan
kesim

Referans: RIC X 110
Constantinople

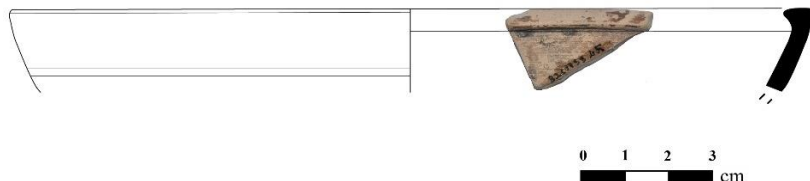
Kaynakça: Yayınlanmamış.

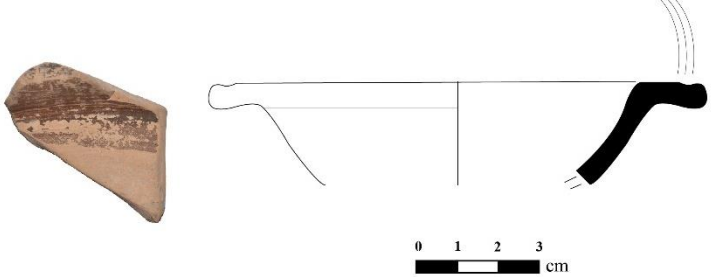
Tanım:

Öy: Sağ profilden inci diademli II. Theodosius büstü. Lejant: DNTHEODO [SIVSPFAVG]

Ay: Çelenk içinde potent haçı

3-Seramikler

<p>KAT. S1</p> <p>Kap Türü: Kase Ağız Parçası</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj 3 / Diakonikon- -23 / -30 cm Katman II</p> <p>Ölçüleri: Ağız Çapı: 18,2 cm Yükseklik: 1,9 cm Genişlik: 3,6 cm Kalınlık: 0,7 cm</p> <p>Hamur Katkı Maddesi: Az miktarında mika ve kalker</p> <p>Hamur Rengi: 10YR 6/3(Pale Brown)</p> <p>Yüzey Rengi: 7.5YR 4/6(Strong Brown)</p> <p>Yapım Tekniği: Çark</p> <p>Hamur Yapısı: Sert</p> <p>Karşılaştırma: Fırat 1992: Lev. 39, 154; Lev. 48, 200/201; Ateş 2003: 87 Becher 1 Kat. Nr. 13;</p> <p>Abdioğlu 2007: Lev. 5, 4/7.; Ladstätter 2008:</p>	
--	--

<p>110 Taf. 281 Kat. Nr. TS 113.</p> <p>Tarih: MÖ 1. ve 4. yüzyıl</p>	
<p>Tanım: Kase ağız parçası; içe dönük kenarlı. İç ve dış yüzeyde astar.</p>	
<p>KAT. S2</p> <p>Kap Türü: Kase Ağız Parçası</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj 3-GA / Diakonikon -26 / -38 cm Katman II</p> <p>Ölçüleri: Ağız Çapı: 12,2 cm Yükseklik: 2,5 cm Genişlik: 3,4 cm Kalınlık: 0,7 cm</p> <p>Hamur Katkı Maddesi: Az miktarında mika ve taşçık</p> <p>Hamur Rengi: 7.5YR 7/4 (Pink)</p> <p>Yüzey Rengi: 5YR 4/3 (Reddish Brown)</p> <p>Yapım Tekniği: Çark</p> <p>Hamur Yapısı: Sert</p> <p>Karşılaştırma: Gassner 1997: 44 Taf. 5.90.</p> <p>Tarih: MÖ 2. ve 1. yüzyıl</p>	

Tanım: İnce seramiklerden astarlı seramikler grubuna ait kase ağız parçası; dış bükey derinlemesine çizgilere sahip dudak ve derin gövde profili. iç ve dış yüzeyde iyi korunmuş astar.

KAT. S3

Kap Türü:

Tabak Ağız
Parçası

Buluntu Yeri:

Sondaj 3 -GA/
Diakonikon -0 /
-26 cm Katman I

Ölçüleri: Ağız

Çapı: 17,4 cm
Yükseklik: 2,6
cm Genişlik: 4,9
cm Kalınlık: 0,7
cm

Hamur Katkı

Maddesi: Çok
miktarda mika
az miktarda
kalker.

Hamur Rengi:

2.5YR 6/6(Light
Red)

Yüzey Rengi:

2.5YR 4/6 (Red)

Yapım Tekniği:

Çark

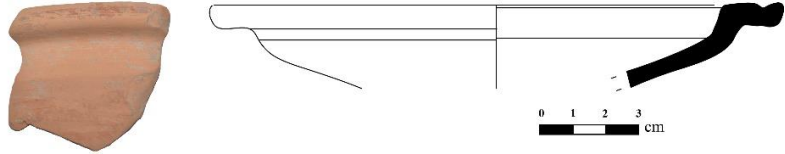
Hamur Yapısı:

Orta

Karşılaştırma:

Ateş 2003: 135
Tabak 13 Kat.
Nr. 190.

Tarih: 4. yüzyıl

Tanım: Tabak ağız parçası; dışa çekik ağızlı ve gövde iç bükey devam etmektedir. İç yüzeyde iyi korunmuş astar izi mevcut. Afrika Kırmızı Astarlı Seramikler grubunda Hayes form 57'ye dahil edilmiştir.

KAT. S4

Kap Türü: Kase

Ağız Parçası

Buluntu Yeri:

Sondaj 3 /
Diakonikon -23 /
-30 cm Katman
II

Ölçüleri: Ağız
Çapı: 10 cm
Yükseklik: 3,1
cm Genişlik: 5,3
cm Kalınlık: 0,5
cm

**Hamur Katkı
Maddesi:** Az
miktarında mika
ve kalker

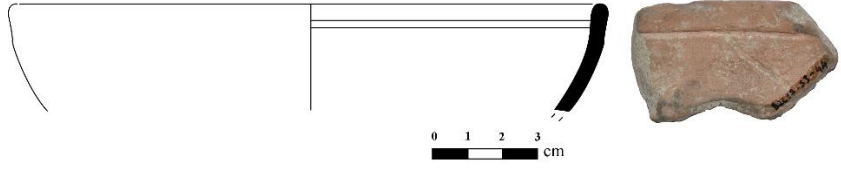
Hamur Rengi:
10YR 4/2(Dark
Grayish Brown)

**Yüzey Rengi: -
Yapım Tekniği:**
Çark

Hamur Yapısı:
Sert

Karşılaştırma:
Ateş 2003: 108
Napf 21 Kat. Nr.
83.

Tarih: 2- 3.
Yüzyıl

Tanım: Kase ağız parçası; düz dudak ve derin gövde profillidir. Aşınmadan kaynaklı her iki yüzeyde astar izi görülmemektedir. Phokaia Kırmızı Astarlı Seramikleri içerisinde dahil edilmiştir.

KAT. S5

Kap Türü:

Çömlek Ağız-
kulp Parçası

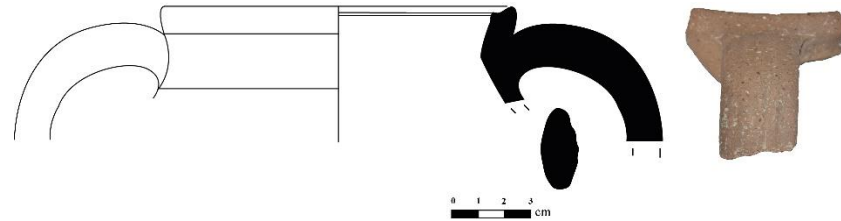
Buluntu Yeri:

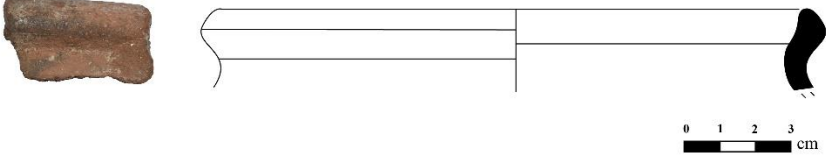
Sondaj 3 /
Diakonikon - 0 /
-13 cm Katman I

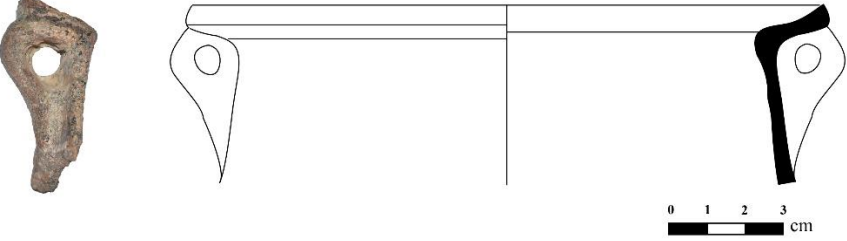
Ölçüleri: Ağız
Çapı: 13,4 cm,
Yükseklik: 5,1
cm, Genişlik:
6,8 cm, Kalınlık:
0,8 cm

**Hamur Katkı
Maddesi:** Çok
miktarında mika,
kalker, taşçık ve
az miktarda
kuvarz.

Hamur Rengi:
2.5YR 5/8

<p>(Red)+5YR 5/3 (Reddish Brown) Yüzey Rengi: - Yapım Tekniği: Çark Hamur Yapısı: Çok Sert Karşılaştırma:- Tarih: Roma Dönemi?</p>	
<p>Tanım: Muhtemelen çömlek ağız-kulp parçası; dışa çekik kenarlı,ağız kısmının her iki yanından kulptan gövdeye geçiş. Kulp üzerinde yivler mevcut. Yüzeyde belirgin katkı maddesi görülmekte.</p>	
<p>KAT. S6 Kap Türü: Tencere/Güveç Ağız Parçası Buluntu Yeri: Sondaj 3 / Diakonikon - yüzey Ölçüleri: Ağız Çapı: 16,8 cm, Yükseklik: 2,3 cm, Genişlik: 4 cm, Kalınlık: 0,9 cm Hamur Katkı Maddesi: Çok miktarında mika, kalker ve taşçık. Hamur Rengi: 2.5YR 4/6 (Red) Yüzey Rengi: - Yapım Tekniği: Çark Hamur Yapısı: Çok Sert. Karşılaştırma: Gassner 1997: 159 Taf. 51638. Tarih: 4. yüzyıl</p>	
<p>Tanım: Tencere/güveç ağız parçası; hafif dışa çekik kenarlı ve şişkin dudaklıdır. Katkı maddeleri görülmektedir. Tipik pişirme kabı özellikleri görülmekte; renksiz yüzey, çok ve belirgin katkı maddeli hamur yapısı.</p>	

<p>KAT. S7</p> <p>Kap Türü: Tencere/Güveç Ağız-Kulp Parçası</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj 3 / Diakonikon - yüzey</p> <p>Ölçüleri: Ağız Çapı: 16,6 cm, Yükseklik: 4,7 cm, Genişlik: 4,6 cm, Kalınlık: 0,5 cm</p> <p>Hamur Katkı Maddesi: Çok miktarında mika.</p> <p>Hamur Rengi: 2.5YR 4/4 (Reddish Brown)</p> <p>Yüzey Rengi: -</p> <p>Yapım Tekniği: Çark</p> <p>Hamur Yapısı: Çok Sert.</p> <p>Karşılaştırma: Gassner 1997: 174 Kat. 715.</p> <p>Tarih: 3. yüzyıl</p>	
<p>Tanım: Tencere/güveç ağız-kulp parçası; hafif dışa çekik kenarlı ve şişkin dudaklıdır. Dudak bölümünün hemen altında kulp görülmekte. Katkı maddeleri görülmektedir.</p>	
<p>KAT. S8</p> <p>Kap Türü: Kandil Discus Parçası</p> <p>Buluntu Yeri: Sondaj 3 / Diakonikon - yüzey</p> <p>Ölçüleri: Ağız Çapı: - , Yükseklik: 7 cm, Genişlik: 6,1 cm, Kalınlık: 0,4 cm</p>	

Hamur Katkı

Maddesi: Çok miktarda mika ve az miktarda kalker.

Hamur Rengi:

5YR 5/4

(Reddish Brown)

Yüzey Rengi:

5YR 4/6

(Yellowish Red)

Yapım Tekniği:

Kalıp

Hamur Yapısı:

Sert

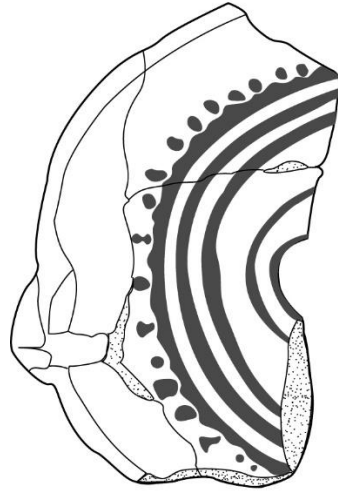
Karşılaştırma:

Küçük Asya:

Ephesos üretim?

Gassner 1997:

204 Taf.65 826-828.

Tarih: 5. yüzyıl

Tanım: Kandil discus parçası; üzerinde çizgi bezemeler yer almakta. Çizgi bezemelerin bitiminde omuz bölümünde farklı boyutlarda nokta bezeme ve yüzeyde yanmadan kaynaklı is izi.

4- Metaller

KAT. A1

Bulunduğu Yer: Sondaj 3 - GA

Cinsi: Demir

Karşılaştırma: Papanikola-Bakırtzi 2002:

Kat. No:108; Demirer 2013: Kat. No:M1;

Çelikbaş 2016: Kat No: T1, 223.

Tarih: 5-6. yüzyıl

Tanım: “U” formulu at nalı. Kahverengi patinalı, kırık ve kondisyonu düşüktür. Deliklerinde kırık çivi başları vardır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Çalışmada Alman Arkeoloji Enstitüsü, Amerikan Arkeoloji Enstitüsü ve Antike Kunst dergisi tarafından önerilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Antik kaynakların kısaltmalarında Der kleine Pauly'nin önerileri dikkate alınmıştır. Türkçe kısaltmalarda ise Türk Dil Kurumu'nun tavsiye ettiklerine uyulmuştur. Kaynakça, Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tez yazım yönergesine göre düzenlenmiştir.

- Abbey 1921 St. Augustine's Abbey, The Book of saints : a dictionary of servants of God canonized by the Catholic Church (London). A. & C. Black
- Acar 2019 D. Acar, Divriği Kalesi Kazısı Metal Buluntuları (2006-2018), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Sivas)
- Akyürek 1998 E. Akyürek, "Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu Azize Euphemia", Sanat Dünyamız 69-70, 175-190.
- Angold 2004 M. Angold, "Nikaia Kenti MS 1000-1400", I I. Akbaygil-H. İncalcık- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 27-55.
- Aydın 2011 A. Aydın, Lahit Formlu Rölikerler (Antalya). Suna-İnan Kıraç Yayınları
- Bakirtzis 2002 C. Bakirtzis, "Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios", DOP 56, 175-192.
- Barbu 2016 M. G. Barbu, "Opus Incertum Sau Opus Mixtum La Ulpia Traiana Sarmizegetusa?" Sargetia VII, 2016, 67-85.
- Baronius 1869 C. Baronius, The Roman Martyrology (Baltimore). Kelly, Piet&Co
- Barsanti 2004 C. Barsanti, "İznik / Nikaia Arkeoloji Müzesi Kataloğunun Peşinde", I. Akbaygil- H. İncalcık- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 267-300.
- Bayülgen 2005 B. Bayülgen, Antiochus Sarayı ve Roma Mimarisi İçindeki Yeri, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul).
- Beygo 2006 A. Beygo, İstanbul Samatya'da Karpos Papylos Martyrion'u, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul).

- Bilir 2020a G. Bilir, “Anıtsal Yapılardaki Mezar Anlayışı: Heroondan Martyriumuna”, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 21, S. 39, 607-649.
- Bilir 2020b G. Bilir, Anadolu’da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari İle Olan İlişkileri, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Bursa).
- Ceylan 2001 B. Ceylan, “Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları”, Olba IV, 189-202.
- Chadwick 1957 H. Chadwick, “St. Peter and St. Paul in Rome: The Problem of the Memoria Apostolorum ad Catacumbas”, J. Theol. Stud. 8, 31-52.
- Chadwick 2004 H. Chadwick, “Nikaia/İznik Konsili (325)”, I. Akbaygil- H. İnalçık- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 89-104.
- Colvin 1991 H. Colvin, Architecture and the After-Life (London). The Yale University Press
- Çetinkaya 2011 H. Çetinkaya, “Ortaya Çıktığı İlk Yüzyıllarda Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğunda Standartlaştırılma Çalışması”, M Şahin-İ. H. Mert (eds.), Uluslararası İznik I. Konsil Senato Sarayı’nın Lokalizasyonu Çalıştayı (Bursa), 45-56.
- Çetinkaya 2020 H. Çetinkaya, Kuruluşundan Osmanlı’ya İznik (Bursa). Dora Yayınları
- Deichmann 1954 F. W. Deichmann, “Cella Trichora”, RAC VII, 944-954.
- Deichmann 1994 F. W. Deichmann, Archeologia Chrześcijańska (Warszawa). Wydawnictwo Naukowe PWN
- Dürüşken 2003 Ç. Dürüşken, Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları (İstanbul). Homer Kitabevi
- Dvornik 2019 F. Dvornik, Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a, M. Aydın (çev.) (Ankara). Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Ermiş 2009 Ü. M. Ermiş, İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul)

- Ermiş 2011 Ü. M. Ermiş, “İznik Sarayı Çevresindeki Kiliseler”, M Şahin - İ. H. Mert (eds.), Uluslararası İznik I. Konsil Senato Sarayı’nın Lokalizasyonu Çalıştayı (Bursa), 79-104.
- Ersoy 2003 A. Ersoy, “Nalbantlık Zanaatı ve İzmir”, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 3, 11-22.
- Eusebius 1999 Eusebius, Life of Constantin, Averil Cameron- Stuart G. Hall (çev) (Oxford) Clarendon Press
- Eyice (tarihsiz) S. Eyice, “İznik’ten Hatıralar ve Düşünceler”, A. Erbaş – L. Öztürk vd. (eds.), Uluslararası İznik Sempozyumu (İstanbul), 327-339.
- Eyice 1976 S. Eyice, “Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (Kanytelleis-Kanytelideis Basilikaları/ Bir Ön Çalışma)”, AnadoluAraş 4, 411-476.
- Fiocchi-Nicolai 1998 V. Fiocchi-Nicolai, “Frühes Christentum bei «Domine Quo Vadis» Die neugefundene frühchristliche Umgangsbasilika an der via Ardeatina zu Rom”, AW 29, 305-310.
- Foss 1996 C. Foss, Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises (Brookline). Hellenic College Press
- Foss 2004 C. Foss, “İznik’in Bizans Surları 260-1330”, I. Akbaygil- H. İncelik- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 249-262.
- Gassner 1997 V. Gassner, Das Südtor der Tetragonos-Agora Keramik und Kleinfunde, FiE XIII. 1.1, Wien.
- Grabar 1949 A. Grabar, “Christian Architecture, East & West”, Archaeology 2, 95-104.
- Gündüz-Dumankaya 2020 S. Gündüz – O. Dumankaya, "İznik Nicaea Limanı", Ş. Kılıç – K. Akalın (eds.), Unesco Dünya Mirası Olma Yolunda İznik/Nicaea Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı (Bursa), 203-211.
- Gürman 2019 E. Gürman, İznik Gölü Su Altı Bazilikası Sikke Buluntuları 2015-2017, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Bursa)
- Hill 1996 S. Hill, S. Hill, The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria, A. Bryer – J. Haldon (eds.) Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs I, (Aldershot). Variorum
- Hoddinott 1963 R. F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: A Study of the Origins and the Initial

- Development of East Christian Art (London). Macmillan Company
- Hunt 1985 E. D. Hunt, "Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus", CQ 35, 186-200.
- Israel 2012 J. Israel, "A History Built on Ruins: Venice and the Destruction of the Church of the Holy Apostles in Constantinople" Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism 9, 107-122.
- Janin 1975 R. Janin, Les eglises et les monasteres des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique) (Paris). Institut Français D'études Byzantines
- Jeremias 1958 J. Jeremias, Heiligengraber in Jesu Umwelt, (Göttingen). Vandenhoeck & Ruprecht
- Jeremias 1958 J. Jeremias, Heiligengraber in Jesu Umwelt (Göttingen) Vandenhoeck & Ruprecht
- Johnson 1997 M. J. Johnson, "Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?", J. Early Christ. Stud. 5, 37-59.
- Jones 1926 H. S. Jones, "The Memoria Apostolorum on The Via Appia" J. Theol. Stud. 28, 30-39.
- Kaderli 2009 L. Kaderli, Side, Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma, Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (İstanbul)
- Kaderli 2017 L. Kaderli, "Side Liman Bölgesi Kutsal Alanının Tarihsel Gelişimi İçinde Küçük Bazilika Yapısı ve Mimari Özellikleri", Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi 19, 32-45.
- Karaca, 1996 Z. Karaca, İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri (İstanbul). Yapı Kredi Yayınları
- Kazhdan 1991 A. P. Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium 2 (New York). Oxford University Press
- Koch 2015 G. Koch, Erken Hristiyan Sanatı, A. Aydın (çev.) (İstanbul). Arkeoloji ve Sanat Yayınları

- Kötting 1965 B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude* (Köln). West Deutscher Verlag
- Kötting 1990 B. Kötting, “Die Anfänge der christlichen Heiligenverehrung in der Auseinandersetzung mit Analogien außerhalb der Kirche”, *Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart*, P. Dinzelsbacher-D.R. Bauer (Eds.), 67-80.
- Krautheimer 1986 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (USA) Yale University Press
- Lewis 1969 S. Lewis, “The Latin Iconography of the Single-Naved Cruciform Basilica Apostolorum in Milan”, *The Art Bulletin* 51, 205-219.
- Mackie 2003 G. Mackie, *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function, and Patronage* (Toronto). University of Toronto Press
- Mango 1976 C. Mango, *Byzantine Architecture* (New York). H.N. Abrams, Inc, Publishers
- Mango 2004 C. Mango, “Birinci Ökumenik Konsil'in Toplandığı Yer ve Kutsal Pederler Kilisesi”, I. Akbaygil- H. İncalcık- O. Aslanapa (eds.), *Tarih Boyunca İznik* (İstanbul), 305-313.
- Mango 2006 C. Mango, *Bizans Mimarisi*, Mine Kadıroğlu (çev.) (Ankara). Özel Basım
- Mathews 1976 T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of İstanbul, A Photographic Survey* (University Park and London). The Pennsylvania State University Press
- Menthon 1935 B. Menthon, *L'olympie de Bithynie: ses saints, ses couvents, ses sites* (Paris), Bonne Presse
- Morey 1936 C. Morey, “The Excavation of Antioch-on-the-Orontes”, *Proc. Am. Philos. Soc.* 76, 637-651.
- Möllers 1994 S. Möllers, *Die Hagia Sophia in Iznik, Nikaia*. Alfter.
- Onur 2019 İ. S. Onur, *İznik Gölü Sualtı Bazilikası Mezarları*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Bursa)
- Özbek 2007 Ç. Özbek, “Anadolu'nun Hellenistik ve Roma Dönemi Anıt Mezar Geleneğine Bir Bakış”, *Patronvs Coşkun Özgünel'e 65. Yaş Armağanı*, 265 - 271, İstanbul.

- Özer vd. 2010 Y. Özer, N. O. Özer, “Kaunos Kubbeli Kilisesi’nin Ambonu”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi 133, 67-76.
- Peres 1987 A. Peres, Hierapolis di Frigia 1957-1987 (Torino). Fabbri Editori
- Peschlow 2004 U. Peschlow, “Nikaia/İznik Kiliseleri”, I. Akbaygil- H. İnalçık- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 201-218.
- Plinius, Nat. His. 10. Pliny, Natural History, Vol. X: 36-37, D. E. Eichholz (çev.) Loeb Classical Library 419. Harvard University Press, Cambridge.
- Powell 2015 E Powell, “Lake Iznik, Turkey”, Archaeology, January/February.
<https://www.archaeology.org/issues/161-1501/features/2789-turkey-submergedbyzantine-basilica>
(Son erişim tarihi: 06.02.2020).
- Runciman 2019 S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt (5. Basım), Fikret Işıltan(çev.) (Ankara). Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Sağman 2007 N. Sağman, Kaunos Palaestra Terası Kubbeli Bazilikası Restorasyon Projesi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (İstanbul).
- Schneider 1943 A. M. Schneider, Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von İznik-Nicaea (Berlin). Istanbulischer Forschungen 16
- Schwemer 1999 A. M. Schwemer, “Prophet, Zeuge und Märtyrer: Zur Entstehung des Märtyrerbegriffs im frühesten Christentum: Frau Professor Luise Abramowski zum 70. Geburtstag”, Zeitschrift für Theologie und Kirche 96, 320-350.
- Ševčenko 1993 N.P. Ševčenko, “The Walters ‘Imperial’ Menologion” JWCI 51, 43-64.
- Speyer 1988 W. Speyer, “Heros”, RAC XIV, 1988, 861-877.
- Stevenson 1978 J. Stevenson, The Catacombs Life and Death in Early Christianity (New York). Thomas Nelson Publishers
- Styger 1921 P. Styger, “Die erste Ruhestätte der Apostelfürsten Petrus und Paulus an der Via Appia in Rom”, ZKT 45, 549-572.

- Styger 1939 P. Styger, "Heidnische und christliche Katakomben, in Pisciculi", Antike und Christentum, Ergänzungsband 1, 266-275.
- Sunay 2012 S. Sunay, "Erken Hıristiyan ve Bizans Sanatında Hale", Ekev Akademi Dergisi 50, 197-213.
- Şahin 2004 S. Şahin, "Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik / Nikaia", I. Akbaygil- H. İnalçık- O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik (İstanbul), 03-23.
- Şahin 2014a M. Şahin, "İznik Gölü'nde Gizli Tarih", Bursa'da Zaman 9, 2-5.
- Şahin 2014b M. Şahin, "İznik Gölü'nün Altında Tarihi Keşif", Şehrengiz 47, 16-20.
- Şahin 2014c M. Şahin, "İznik- Göldeki Bazilika", Atlas 252, 76-64.
- Şahin 2014d M. Şahin, "İznik Gölü'ndeki Batık Kilise", Deniz Magazin 39, 42-45.
- Şahin 2015a M. Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısında Sualtı Araştırmaları Başlıyor", TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi 3, 69-70.
- Şahin 2015b M. Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısı Sualtı Yüzey Araştırması-2015", TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi 4, 32-51.
- Şahin 2016 M. Şahin, "Birinci Ekümenik Konsil İznik Gölündeki Bazilika Mı Toplandı?", Bursa'da Zaman 18, 46-51.
- Şahin 2017 M. Şahin, "İznik Gölü Mezarları", Bursa'da Zaman 21, 78-81.
- Şahin 2018 M. Şahin, "Hava Fotoğrafları ve Arkeoloji Biliminde Yeni Bir Keşif İznik Gölü Bazilikası", Yüksek Öğretim Dergisi 10, 2018, 78-81.
- Şahin 2020 M. Şahin, "İznik Gölü'ndeki Bazilika Kalıntısı", Bursa Günlüğü 9, 66-71.
- Şahin 2022 M. Şahin, "İznik Gölü Bazilikal Kilisesi Su Altı Kazıları 2019 – 2020" KST 42, 2022, Baskıda.
- Şahin vd. 2014 M. Şahin, E. Tok, Ş. Kılıç, "İznik Gölü'ndeki Batık Kilise: Deprem Kurbanı Aziz Neophytos", Aktüel Arkeoloji 38, 8-10.

- Todt 2010 K. P. Todt, "Phoibos Apollon oder Hl. Babylas?" Zum Kampf zwischen griechischem und christlichem Kult im Antiocheia des 4. Jahrhunderts.' In D. Kreikenbom et al. (eds), *Krise und Kult: Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*, Millennium-Studien 28, 21- 39.
- Türkaslan 2019 İ. Türkaslan, Trabzon Aziz Eugenius Kilisesi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Ankara).
- Veth-Wilhelmus 2002 J. G. A. Veth-Wilhelmus, "The Frescoes of the Ecumenical Councils in the Sistine Salon (1590) and the Catholic Conciliar Historiography", *AHC* 24, 209-455.
- Vinson 1994 M. Vinson, "Gregory Nazianzen's Homily 15 and the Genesis of the Christian Cult of the Maccabean Martyrs", *Byzantion* 64, 166-192.
- Wallace-Hadrill 1982 D. S. Wallace-Hadrill, *Christian Antioch: A Study of Early Christian Thought in the East* (Cambridge). Cambridge University Press
- Ward-Perkins 1966 J. B. Ward-Perkins, "Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church", *JTS* 17, 20-37.
- Ward-Perkins 1994 J. B. Ward-Perkins, *Studies in Roman and Early Christian Architecture* (London). The Pindar Press,
- Woods 2003 D. Woods, "Ammianus Marcellinus and Bishop Eusebius of Emesa", *J. Theol. Stud.* 54, 585-591.
- Wulff 1930 O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken* (Strasburg). Heitz&Mündel Publishing
- Yamurkaya 2019 H. Yamurkaya, İznik Gölü Sualtı Bazilikası 2015-2017 Kazı Sezonu Seramik Buluntuları, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Bursa)

LEVHA LİSTESİ²⁵²

- Harita 1:** İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin genel görünümü. Google Earth (18.06.2022)
- Çizim 1:** İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin 2015 yılında yapılmış rölöve çalışması. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 2:** İznik Ayasofya Kilisesi'nin plan çizimi. Çizim: Möllers 1994: Abb. 13.2.
- Çizim 3:** Sondaj 3 kazı alanının plan üzerinde görünümü. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 4:** Sondaj 3-GA olarak adlandırılan genişletme açmasının planı. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 5:** Sondaj 3-GA kazı alanı ve mezarların gösterimi. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 6:** Rölöve üzerinde kazısı yapılan mezarların gösterimi.
- Çizim 7:** 2017 kazılarında sonra yenilenen yapı rölövesi. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 8:** 2017 kazı çalışmalarından sonra çizimi yapılan pastophoria odaları rölövesi. Çizim: Kazı Arşivi.
- Çizim 9:** Yeniden çizimi yapılan pastophoria odaları rölövesi.
- Çizim 10:** Yeniden çizimi yapılan martyrium rölövesi.
- Çizim 11:** Callixtus Katakompü genel plan. Çizim: Vincenzo Flocchi Nicolai vd. 1998: 32.
- Çizim 12:** Anastasis Rotondası ve Yeniden Diriliş Kilisesi plan. Çizim: Koch 2015: 33, res. 9.3
- Çizim 13:** Beytullahim Doğuş Kilisesi plan. Çizim: Koch 2015: 35, res.10.
- Çizim 14:** Via Tiburtina'daki Aziz Sinferosa martyriumu planı. Çizim: Mackie 2003: 225, fig.5.
- Çizim 15:** Roma Aziz Petrus Kilisesi planı, yaklaşık 400 yılları. Çizim: Krautheimer 1986: 33, fig. 13.
- Çizim 16:** San Sebastiano- Basilica Apostolorum mezar kilisesi planı. Çizim: Mackie 2003: 224, fig.3.
- Çizim 17:** Salona Marusinac'ta 4. yüzyılda Hristiyan nekropolü üzerine inşa edilmiş kilise yapısı. Çizim: Deichmann 1994: 143, fig. 5.
- Çizim 18:** S. Agnese'deki S. Costanza mozolesi planı. Çizim: MacKie 2003: 297, fig. 66.
- Çizim 19:** Selanik Aziz Demetrius Kilisesi martyriumu planı, 4. yüzyıl planı. Çizim: Hoddinott 1963: fig. 60.
- Çizim 20:** Selanik Aziz Demetrius Kilisesi, 5. yüzyıl planı. Çizim: Hoddinott 1963: fig. 61.
- Çizim 21:** Aziz Babylas'ın haç biçimli martyrium planı. Çizim: Lewis 1969: 207, fig. 3.
- Çizim 22:** Hierapolis Aziz Philippos martyrium planı. Çizim: Peres 1987: 120.
- Çizim 23:** Konstantinopolis, Aziz Maria Khalkopratiae Kilisesi ve sekizgen yapı planı. Çizim: Beygo 2006: 67, Şekil 3.23.
- Çizim 24:** Antiochus Sarayı'nın kiliseye dönüştürülen odası Azize Euphemia martyrium planı. Çizim: Beygo 2006: 68, Şekil 3.25.
- Çizim 25:** Çevre koridorları Aziz Karpos martyriumu planı. Çizim: Beygo 2006: 31, Tablo 2.2.E.
- Çizim 26:** Kilikia Yanıkhan Güney Kilisesi planı. Çizim: Hill 1996: fig.59.
- Çizim 27:** Mahras Dağı Kilisesi planı. Çizim Hill 1996: fig. 41.

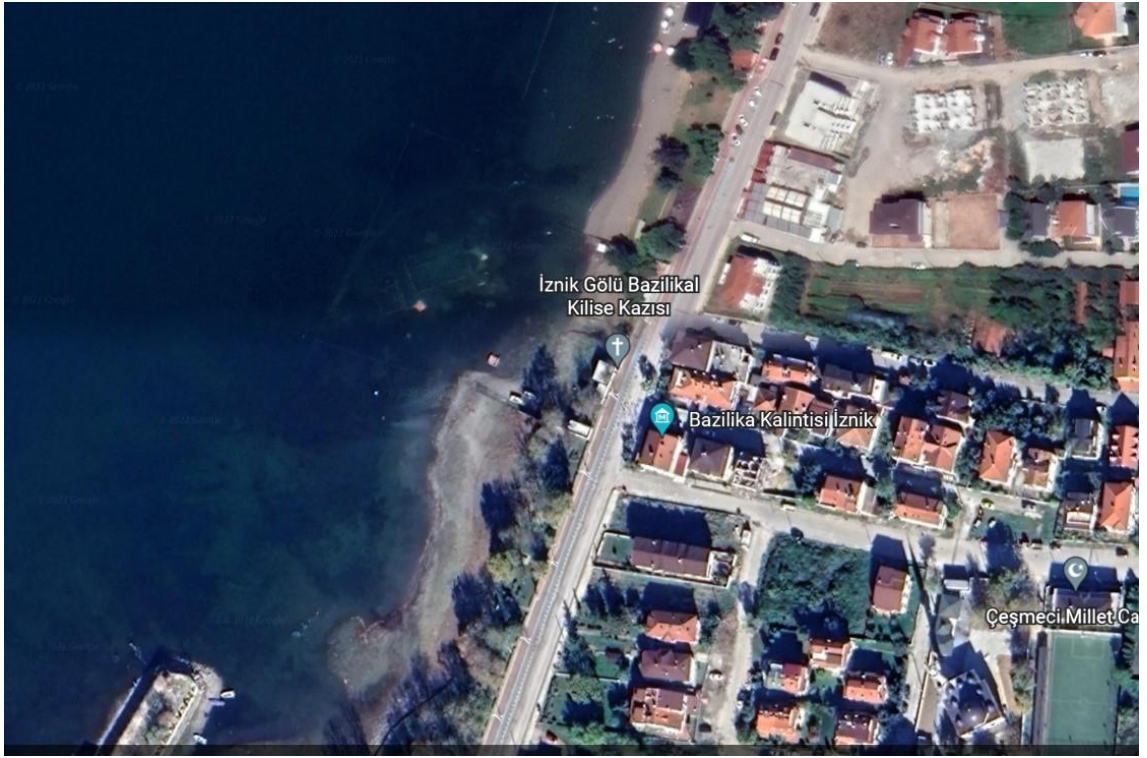
²⁵² Levha listesinde aksi belirtilmeyen çizim ve fotoğraflar yazara aittir.

- Çizim 28:** Kilikia Corycus G (Transept) Kilisesi planı. Çizim: Hill 1996: fig. 18.
Çizim 29: Kilikia Kanlıdivane- 4 Kilisesi planı. Çizim: Hill 1996: fig. 39.
Çizim 30: Kaunos Kubbeli Bazilika planı. Çizim: Sağman 2007: 270, Şekil G.14.
Çizim 31: Trabzon Aziz Eugenius Kilisesi planı. Çizim: Türkaslan 2019: 95, Çizim 1.
Çizim 32: Side Büyük (Güney) Kilisesi planı. Çizim: Kaderli 2009: 36, Şekil 3.

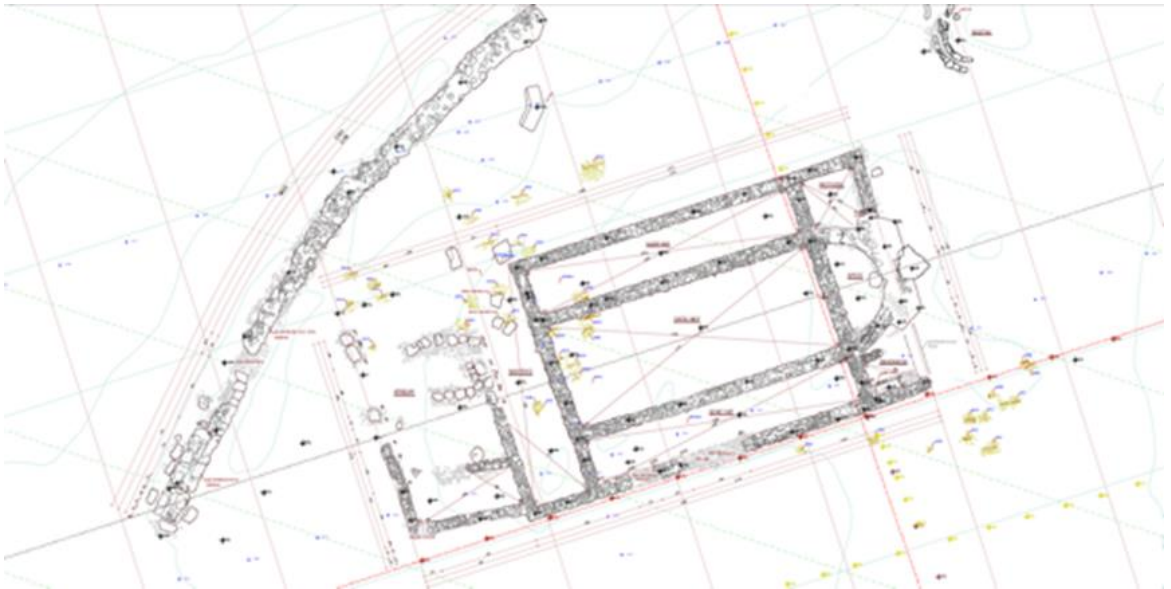
- Resim 1:** Aziz Vincent'in Diocletianus döneminde işkencelerle şehit edilmesi, 14. yüzyıl.
Foto: Bibliothèque nationale de France, Latin 757, f. 369 v.
- Resim 2:** havadan görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 3:** Bazilikal Kilisenin pastophoria odalarının havadan görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 4:** Diakonikon bölümünü havadan görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 5:** Bazilikal Kilisenin narteks ve atrium bölümlerinin havadan görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 6:** Atrium bölümünde yer alan "U" formulu alanın havadan görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 7:** Bazilikal kilise yapısının temenos duvarı ve eksedranın havadan görünümü.
Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 8:** Sistine Şapeli'nde yer alan ve I. İznik Konsili'nin resmedildiği fresko. Foto: Veth-Wilhelmus 2002: 295-306.
- Resim 9:** Diakonikonun yüzeyinde bulunan dağınık taşlar. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 10:** Diakonikonun yüzeyinden rastlanılan pişmiş toprak levhalar. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 11:** Mekânın doğusunun apsidal görünümüne genel bakış. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 12:** Mekânda bulunan pişmiş toprak levhalar ve lahdin genel görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 13:** Pişmiş toprak levhaların temizlik çalışmasından sonraki durumu. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 14:** Sondaj 3 içine açılan 1x1 metre ölçekli kazı alanı. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 15:** 1x1 metre ölçekli alandan açığa çıkarılan fresk parçaları. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 16:** Sondaj 3'te sonlandırılan kazılarla ulaşılan duvar seviyesinin genel görünümü.
- Resim 17:** Diakonikonun kuzeybatı ucu ile ana apsis arasında kalan üçgen bölüm. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 18:** Sondaj 3-GA'da yer alan kiremit çatkı mezarın görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 19:** Sondaj 3-GA'da yer alan kiremit çatkı mezarların görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 20:** KM-8 mezarının kaldırılması ve karşılaşılan iskelet. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 21:** Sondaj 3-GA'da biten duvarın genel görünümü. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 22:** KM-8 mezarını kapatmak için kullanılan sütun parçası. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 23:** Parapet bloklarının birleştirilmesiyle oluşturulmuş lahit, kuzeydoğudan bakış.
Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 24:** Diakonikon'daki kazılarda ele geçen sikkelerden birkaçı. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 25:** Diakonikon'daki kazılarda ele geçen seramiklerden birkaçı. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 26:** Diakonikon'daki kazılarda ele geçen metallere birkaçı. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 27:** Çift sıra sıva dizili apsidal yapı.
- Resim 28:** Farklı boy ve ebattaki taşlara genel bakış.
- Resim 29:** Martyriuma havadan bakış ve nef ara duvarıyla bağlantısı genel görünüm.
Foto: Kazı Arşivi.

- Resim 30:** Mekânın güney duvarına genel bakış.
- Resim 31:** Mekânın kuzey duvarına batıdan genel bakış.
- Resim 32:** Mekânın kuzey duvarı detay.
- Resim 33:** Mekânın kuzey duvarıyla ana yapısının farklı akslarda bulunması, genel bakış.
- Resim 34-39:** Mekânın 3D modellemesi.
- Resim 40:** Mekânın güneyinde yer alan lahdin, koruma öncesi devşirme silme parapet blokları, genel. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 41:** Birleştirilen parapet bloklarına kuzeyden bakış.
- Resim 42:** Lahde batıdan bakış. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 43:** Devşirme olarak kullanılan lahdin parçaları ve müzede sergilenen Neophytos lahdine ait parapet blok parçası.
- Resim 44:** Mekândaki lahit parçasının müzedeki örnekle incelenmesi. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 45:** İki lahit parçasının kırık kırığa birleştirme çalışması. Foto: Kazı Arşivi.
- Resim 46:** Callixtus Katakompu. Foto: Rossi 1879: Tav. XII.
- Resim 47:** Aziz Petrus'un nişli ve apsisli mezar yapısı, 2. yüzyıl. Foto: Krautheimer 1986: 12, fig. 2.
- Resim 48:** Aziz Petrus'un nişli ve apsisli mezar yapısı rekonstrüksiyonu, 2. yüzyıl. Foto: Deichmann 1994: 142, fig. 2.
- Resim 49:** Salona Marusinac'ta bulunan triklia rekonstrüksiyonu. Foto: Deichmann 1994: 142, fig. 4.
- Resim 50:** Beytüllahim Doğu Kilisesi rekonstrüksiyonu. Foto: Krautheimer 1986: 37, fig. 15.
- Resim 51:** Roma Aziz Petrus Kilisesi izometrik görünümü. Foto: Deichmann 1994: 145, fig. 9.
- Resim 52:** Roma Aziz Petrus Kilisesi rekonstrüksiyonu. Foto: Deichmann 1994: 145, fig. 10.
- Resim 53:** Basilica Apostolorum izometrik görünümü. Foto: Lewis 1969: 206, fig. 2.
- Resim 54:** Selanik Aziz Demetrius Kilisesi, mezar odası rekonstrüksiyonu. Foto: Hoddinott 1963: fig. 65.
- Resim 55:** Hierapolis Aziz Philippus Martyriumu 3D kesiti. Foto: <https://denizli.ktb.gov.tr/TR-261603/aziz-phillip-kutsal-alani.html> (Erişim Tarihi: 18.06.2022)
- Resim 56:** Vatikan Kütüphanesi'nden, On İki Havariler Kilisesi'nin resmedildiği düşünülen fresk. Foto: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162 (Erişim Tarihi: 18.06.2022)
- Resim 57:** Antiochus Sarayı'nın kiliseye dönüştürülen odası Azize Euphemia martyriumu. Foto: <http://erkmensenan.blogspot.com/2011/03/antiochus-saray.html> (Erişim Tarihi: 18.06.2022)
- Resim 58:** Solda beyaz güverciniyle betimlenen genç Aziz Neophytos. Foto: Şahin vd. 2014aktüel: 10.
- Resim 59:** Pagan asker tarafında şehit edilen Aziz Neophytos betimi. Foto: Şahin vd. 2014aktüel: 9.

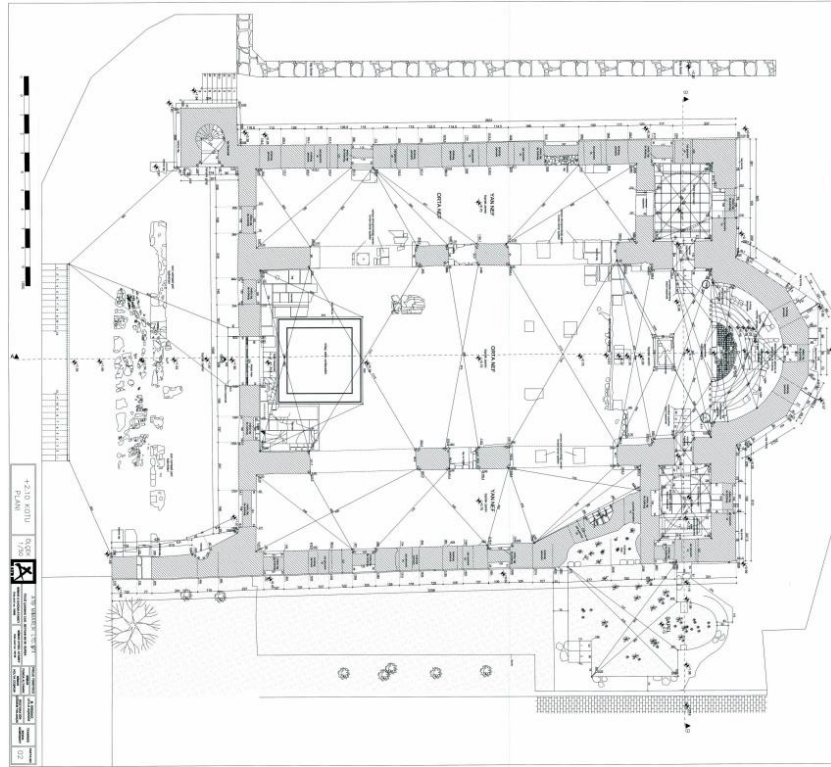
LEVHALAR

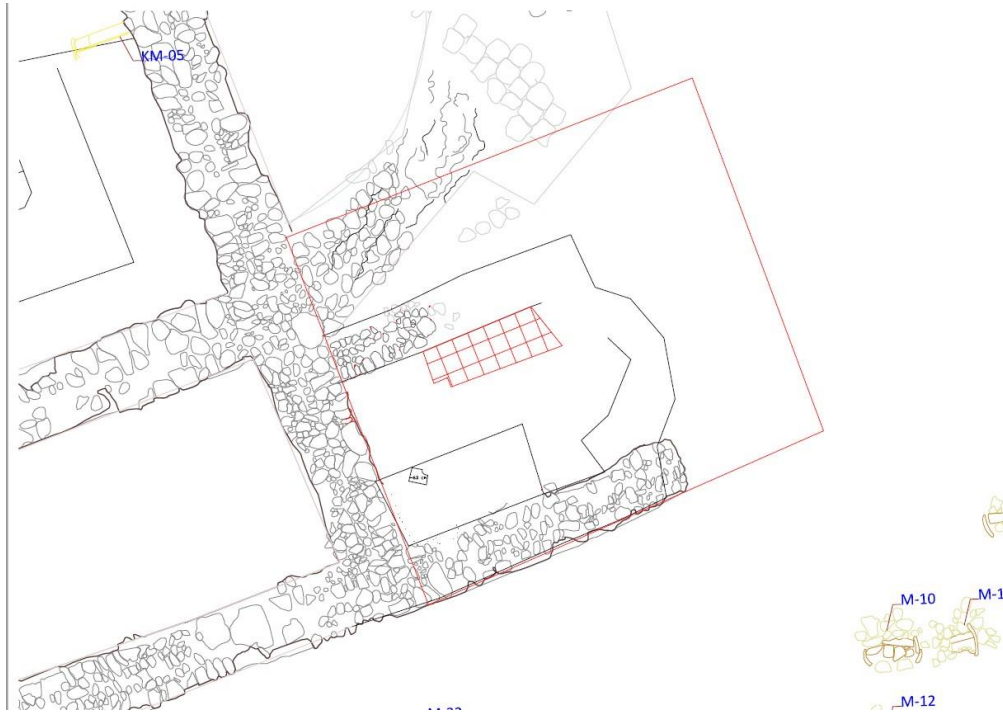
Harita 1: İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin genel görünümü.

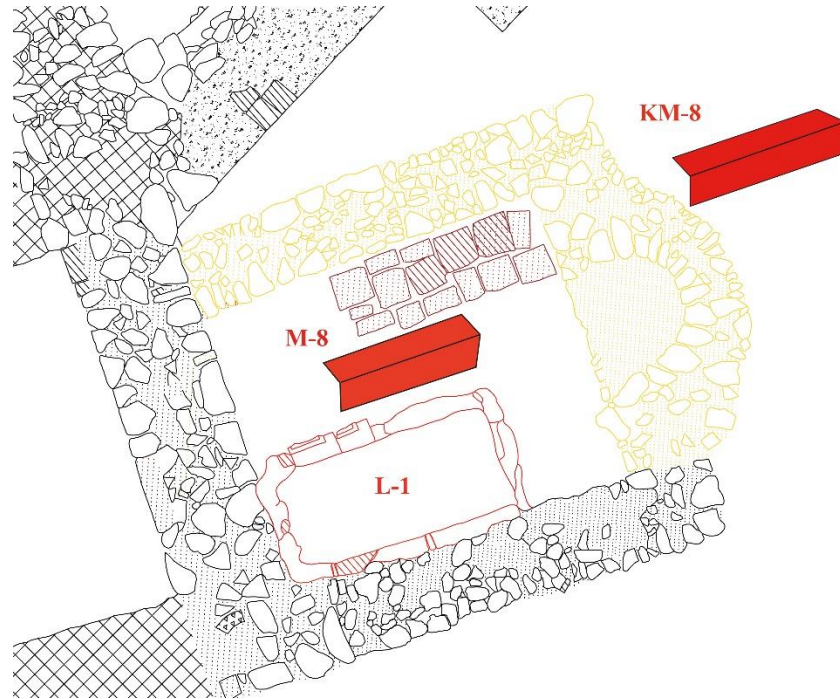
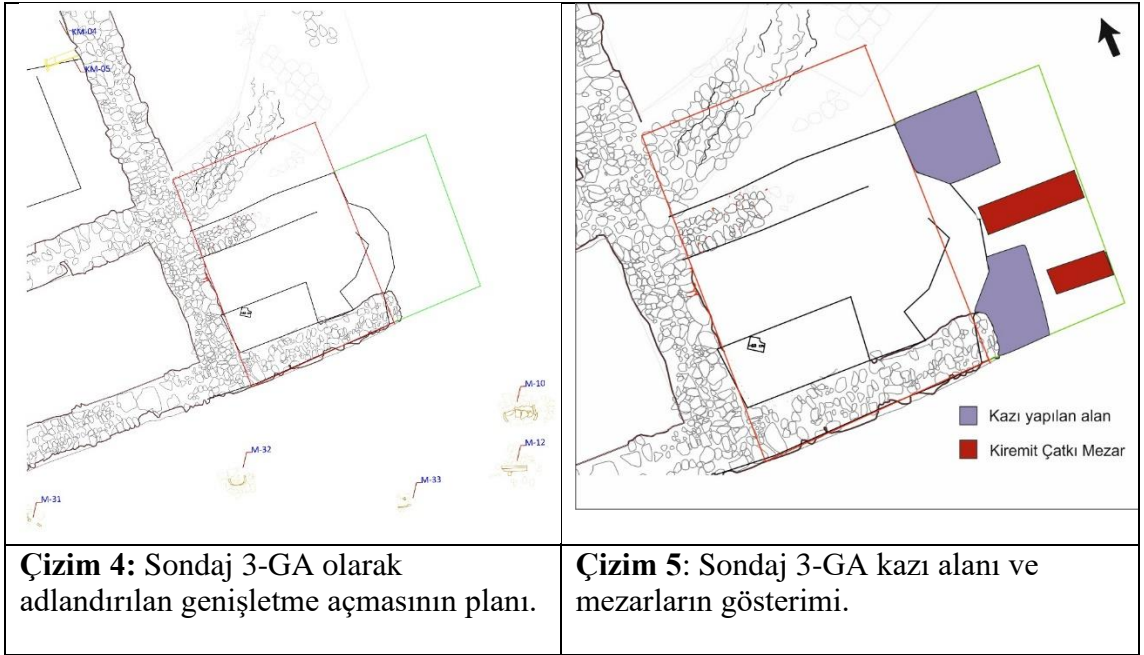
Çizim 1: İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin 2015 yılında yapılmış röleve çalışması.

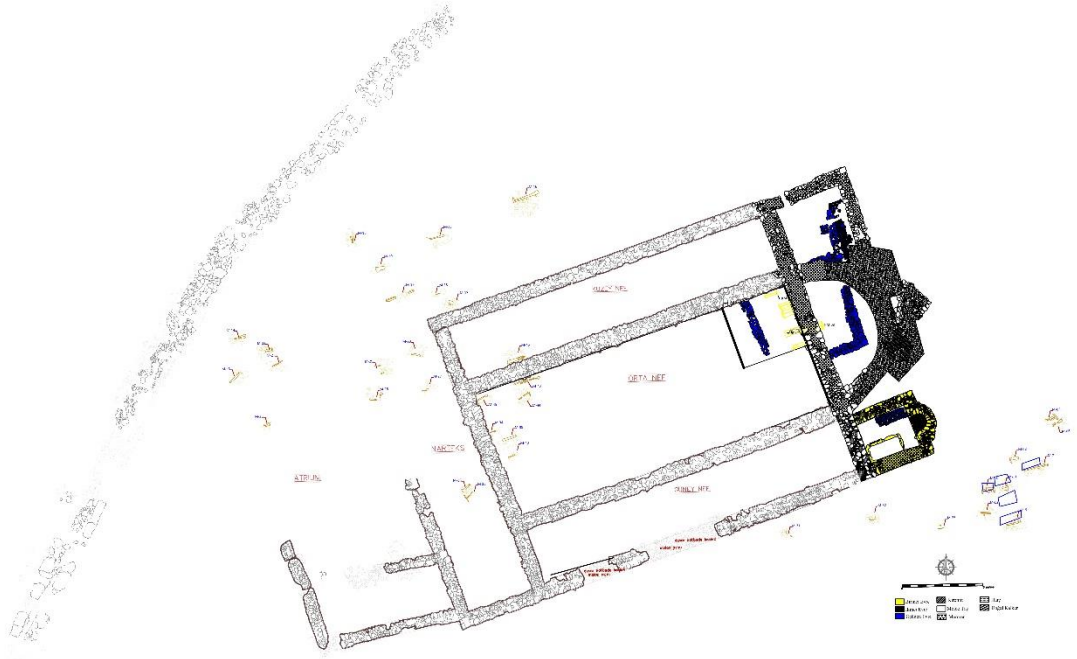
Çizim 2: İznik Ayasofya Kilisesi'nin plan çizimi.

Çizim 3: Sondaj 3 kazı alanının plan üzerinde görünümü.

Çizim 6: Rölöve üzerinde kazısı yapılan mezarların gösterimi.

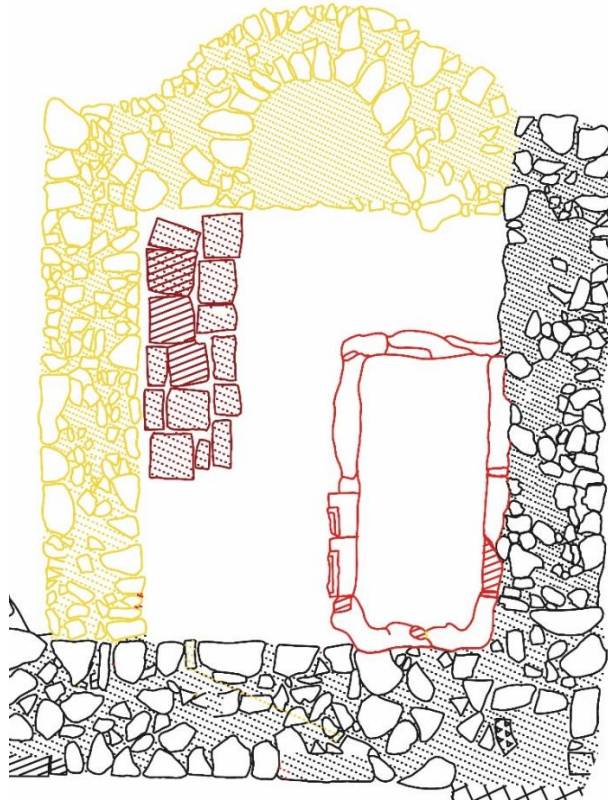
Çizim 7: 2017 kazılarında sonra yenilenen yapı rölövesi.

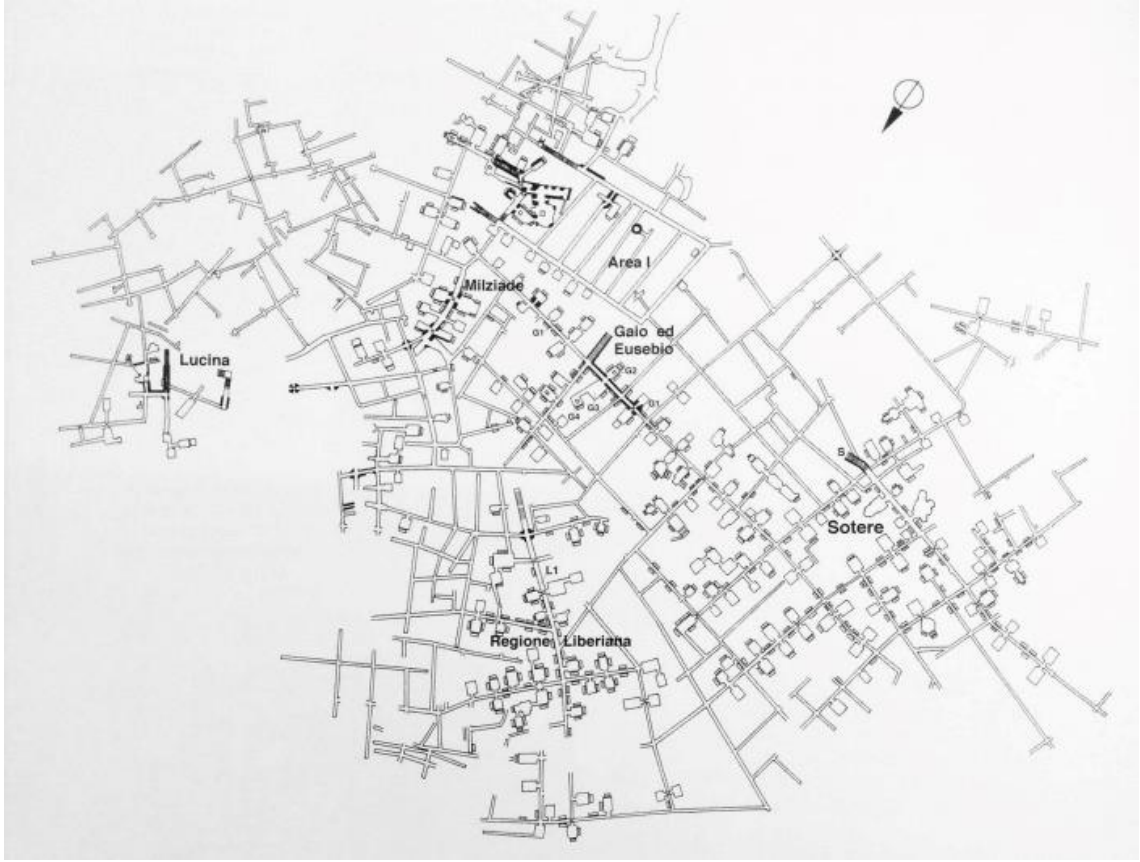
Çizim 8: 2017 kazı çalışmalarından sonra çizimi yapılan pastophoria odaları rölövesi.

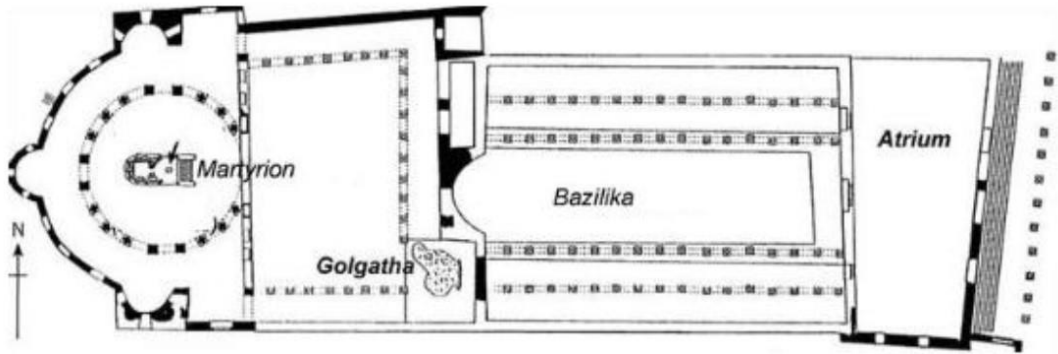
Çizim 9: Yeniden çizimi yapılan pastophoria odaları rölövesi.

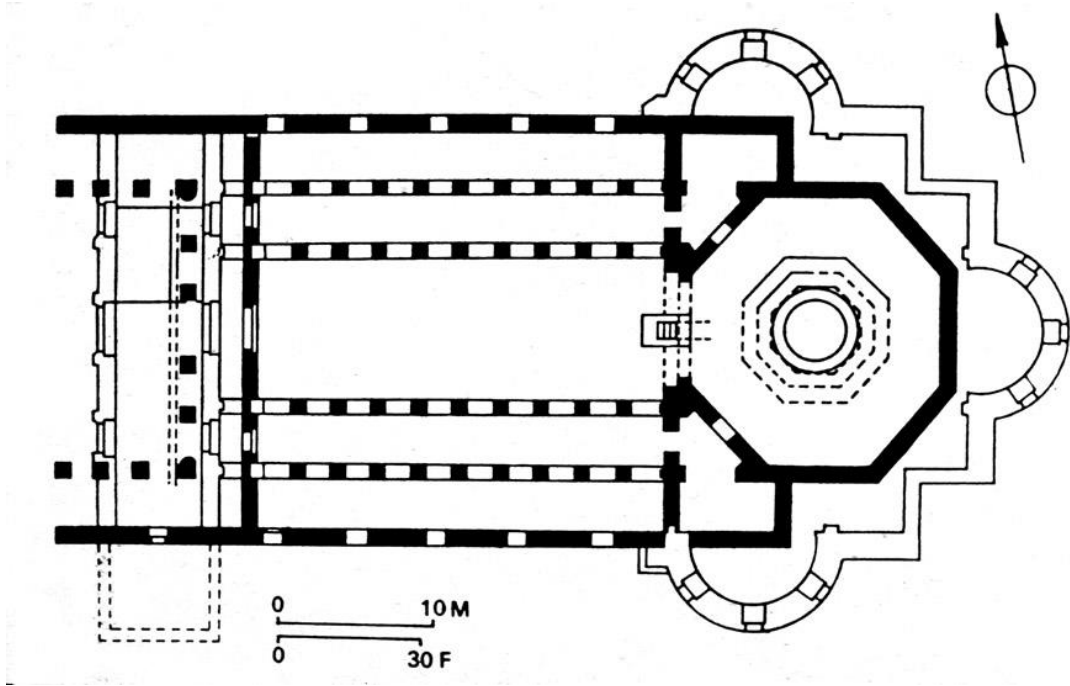
Çizim 10: Yeniden çizimi yapılan martyrium rölövesi.

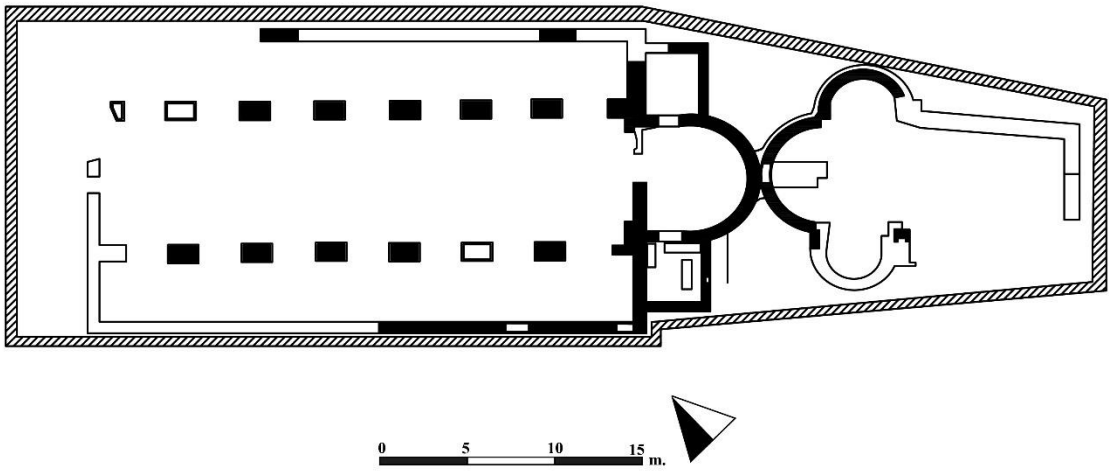
Çizim 11: Callixtus Katakompı genel plan.

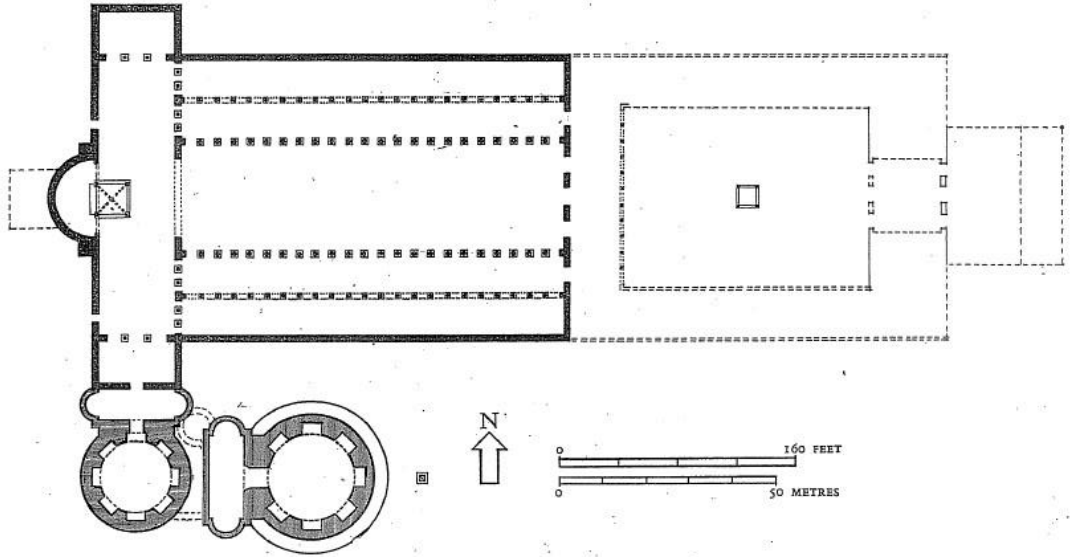
Çizim 12: Anastasis Rotondası ve Yeniden Diriliş Kilisesi plan.

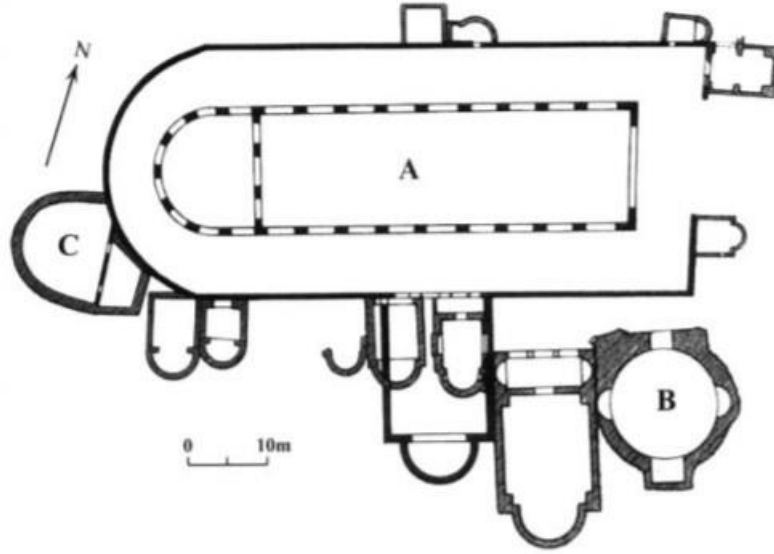
Çizim 13: Beytullahim Doğuş Kilisesi planı.

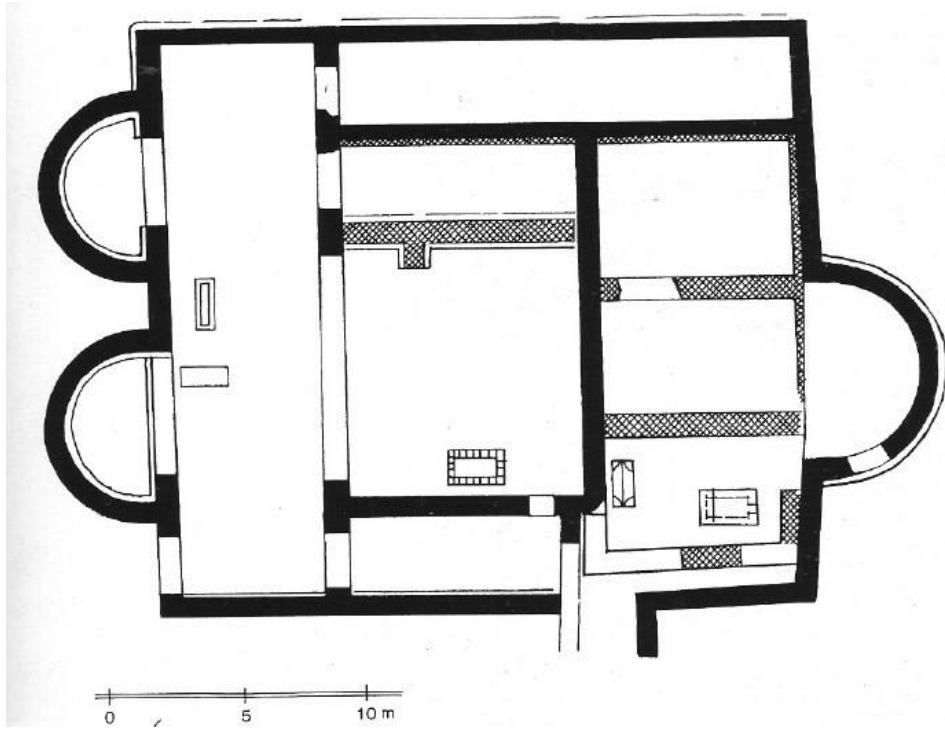
Çizim 14: Via Tiburtina'daki Aziz Sinferosa martyriumu planı.

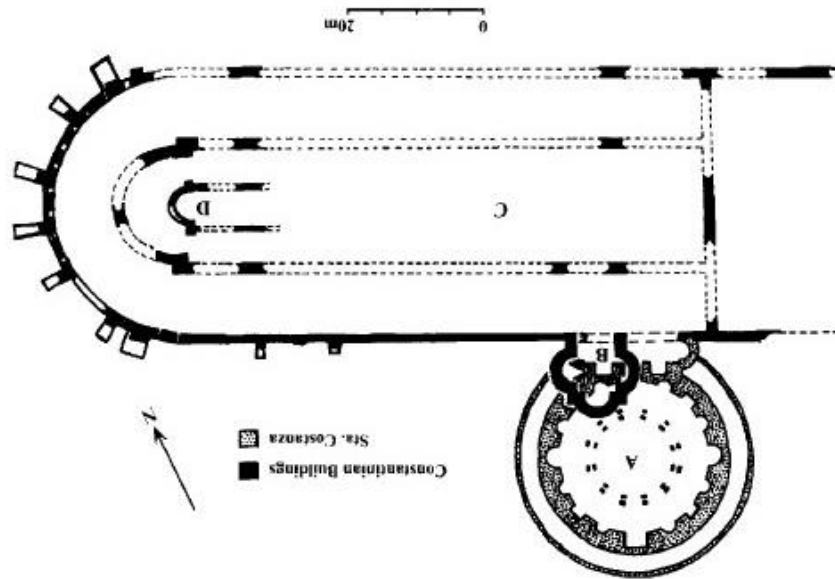
Çizim 15: Roma Aziz Petrus Kilisesi planı, yaklaşık 400 yılları.

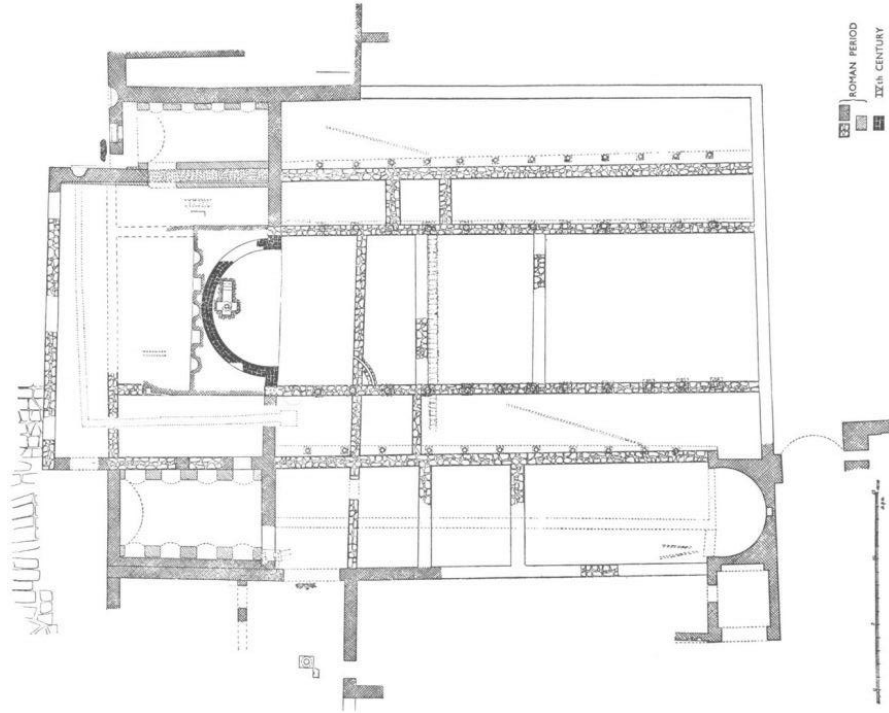
Çizim 16: San Sebastiano- Basilica Apostolorum mezar kilisesi planı.

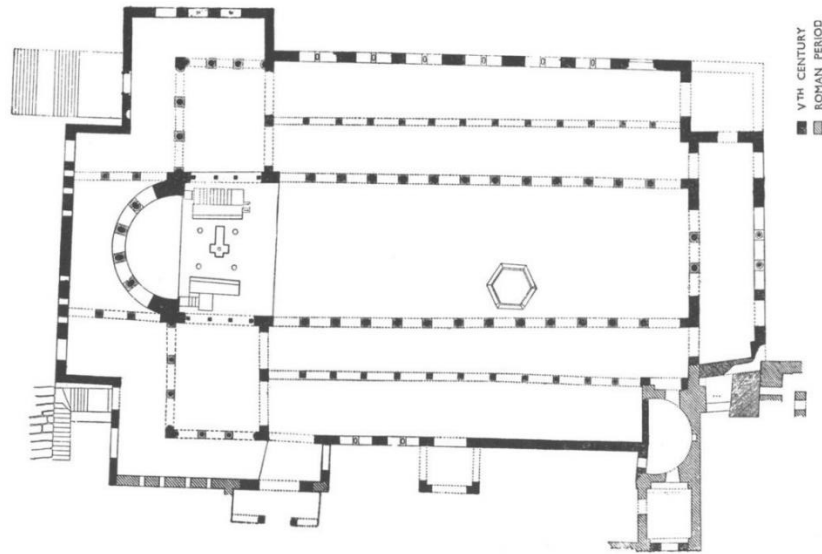
Çizim 17: Salona Marusinac'ta 4. yüzyılda Hristiyan nekropolü üzerine inşa edilmiş kilise yapısı.

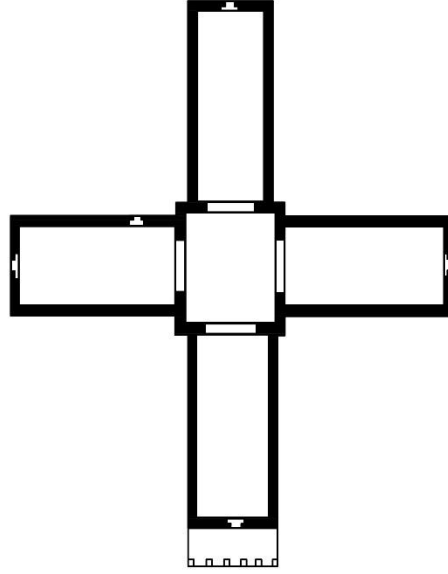
Çizim 18: S. Agnese'deki S. Costanza mozolesi planı.

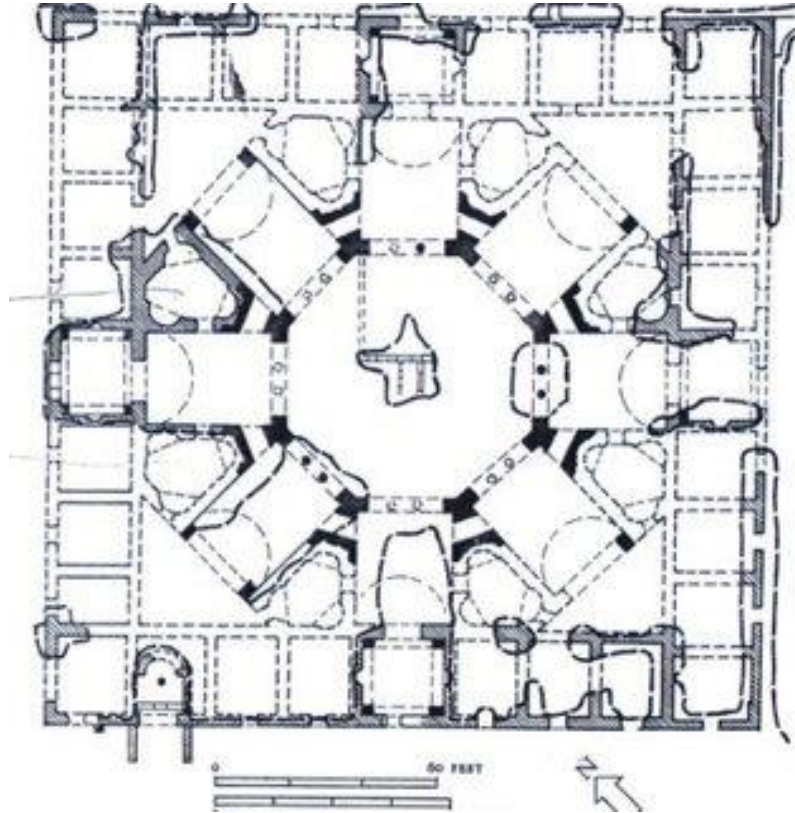
Çizim 19: Selanik Aziz Demetrius Kilisesi martyriumu, 4. yüzyıl planı.

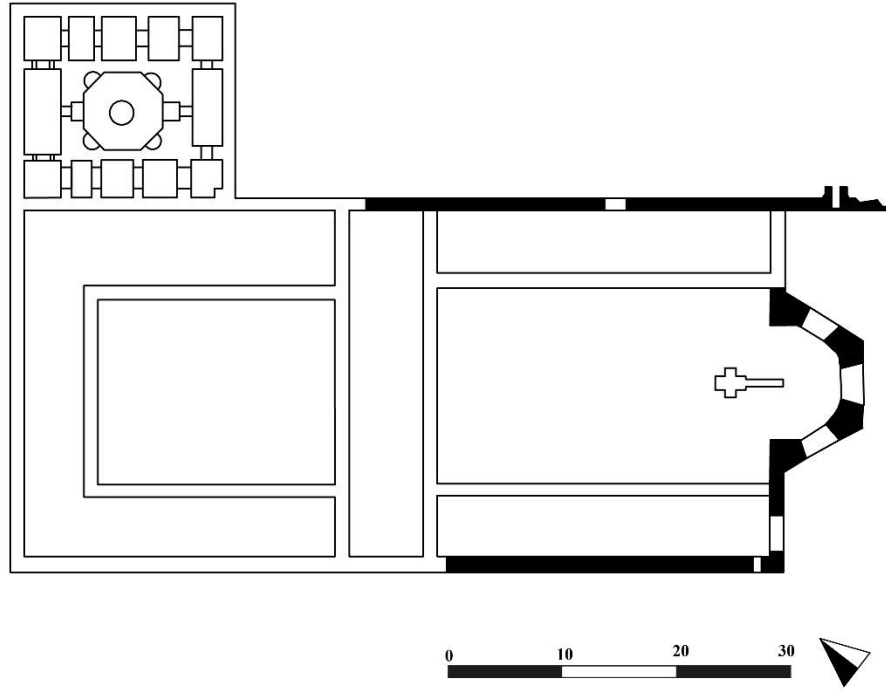
Çizim 20: Selanik Aziz Demetrius Kilisesi, 5. yüzyıl planı.

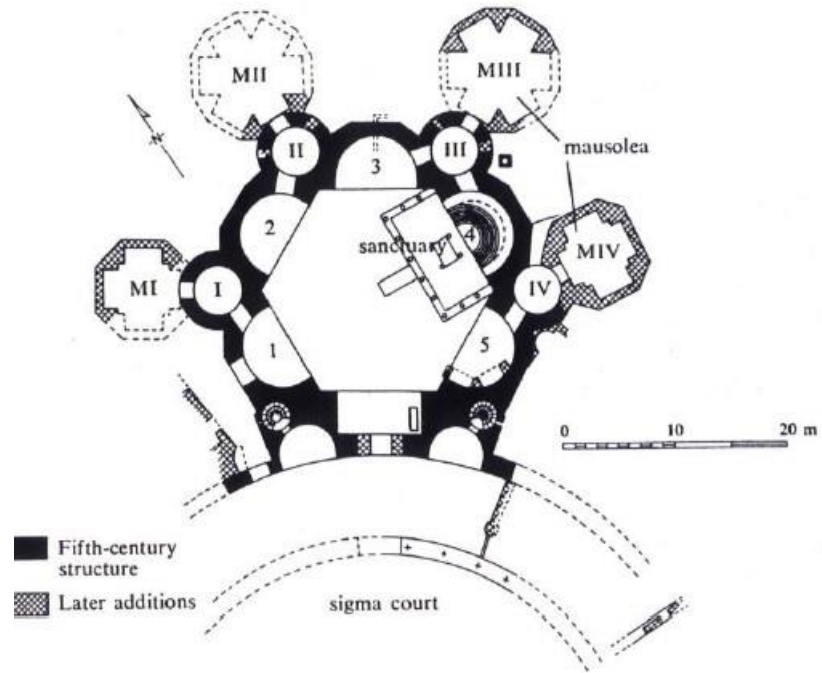
Çizim 21: Aziz Babylas'ın haç biçimli martyrium planı.

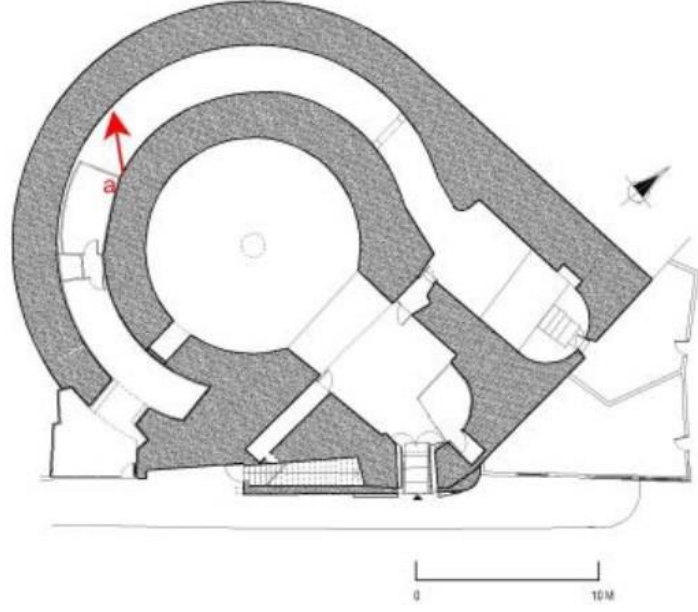
Çizim 22: Hierapolis Aziz Philippos martyrium planı.

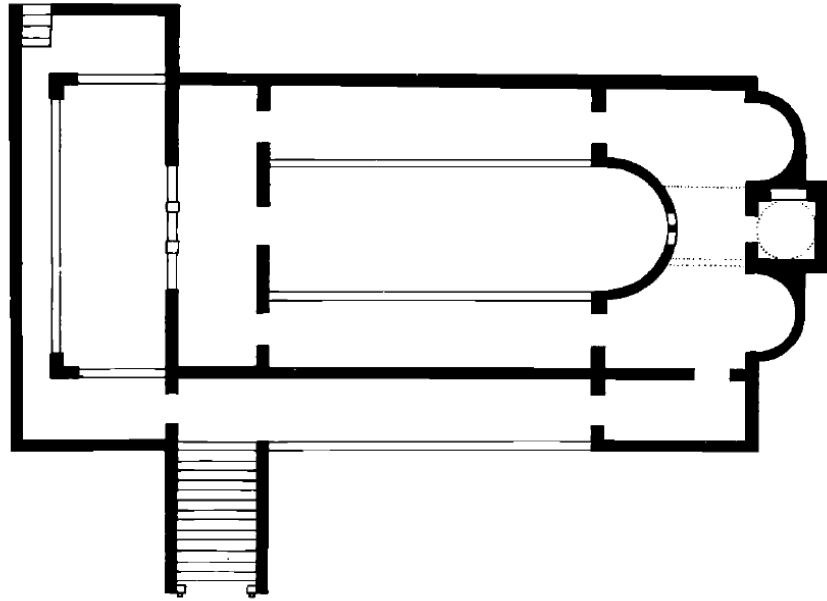
Çizim 23: Konstantinopolis, Aziz Maria Khalkopratiae Kilisesi ve sekizgen yapı planı.

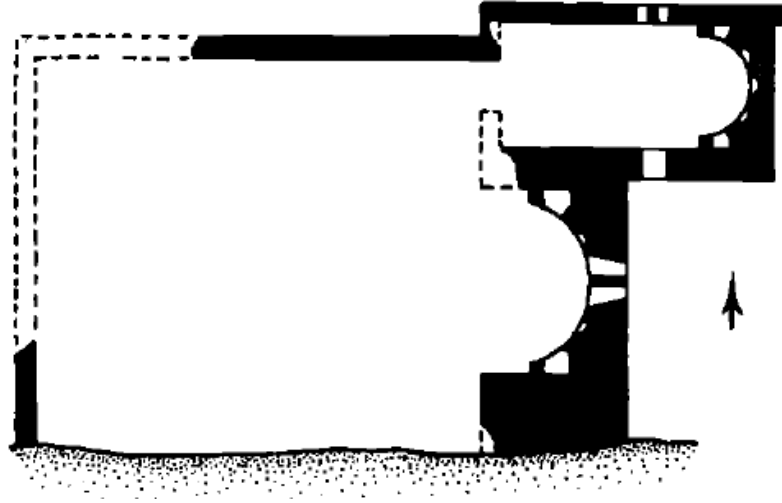
Çizim 24: Antiochus Sarayı'nın kiliseye dönüştürülen odası Azize Euphemia martyrion planı.

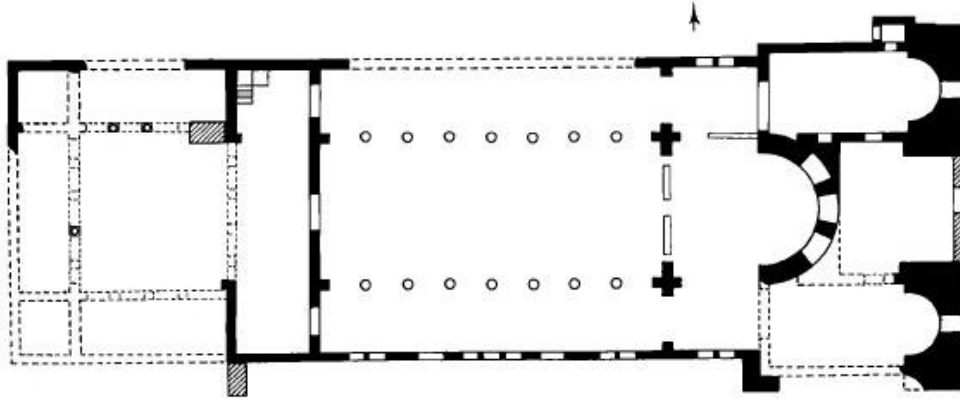
Çizim 25: Çevre koridorları Aziz Karpos martyriumu planı.

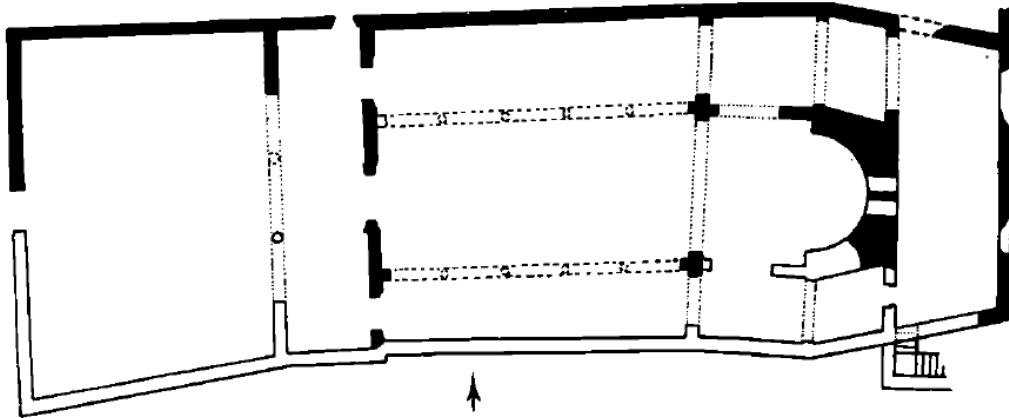
Çizim 26: Kilikia Yanıkhán Güney Kilisesi planı.

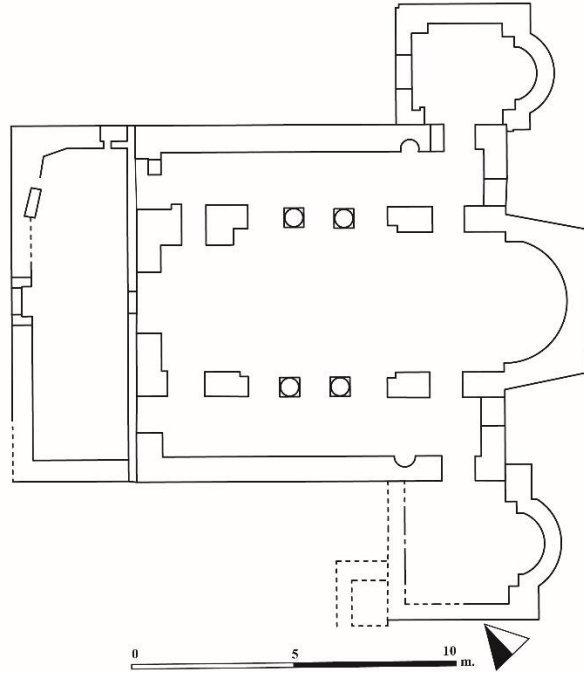
Çizim 27: Mahras Dağı Kilisesi planı.

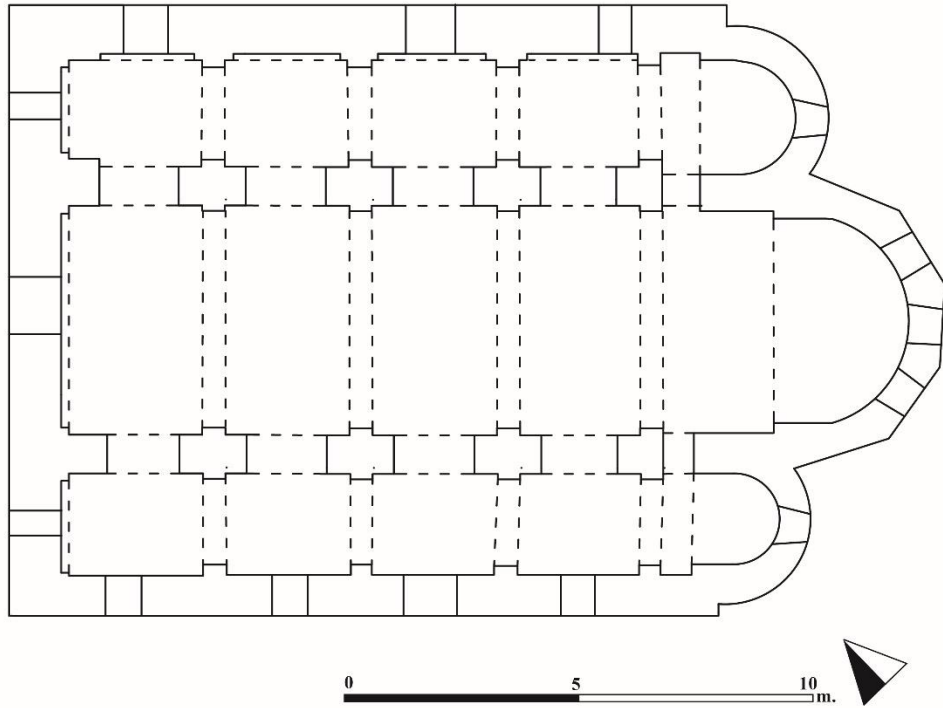
Çizim 28: Kilikia Corycus G (Transept) Kilisesi planı.

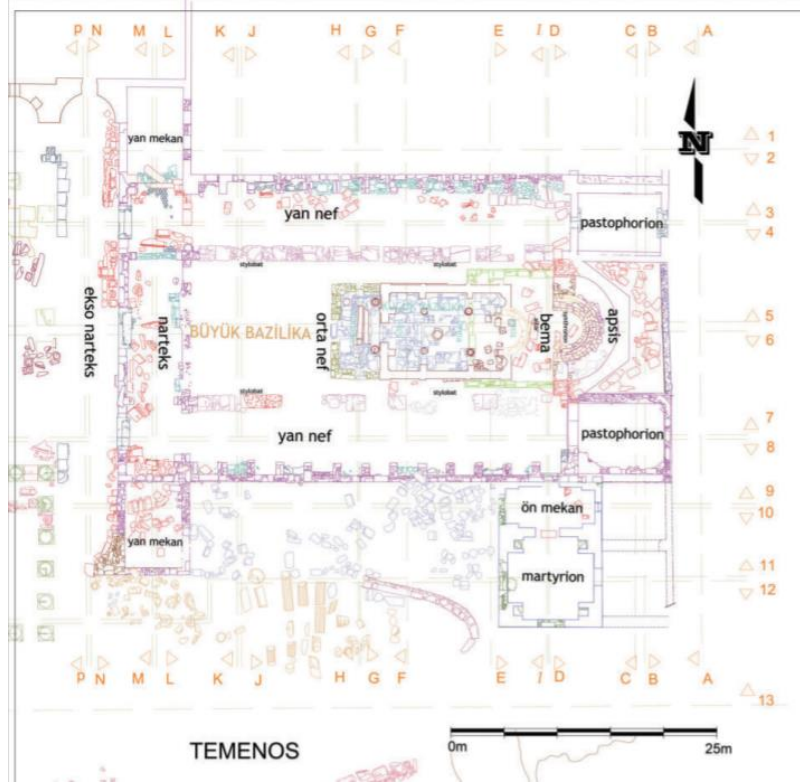
Çizim 29: Kilikia Kanlıdivane- 4 Kilisesi planı.

Çizim 30: Kaunos Kubbeli Bazilika planı.

Çizim 31: Trabzon Aziz Eugenius Kilisesi planı.

Çizim 32: Side Büyük (Güney) Kilisesi planı.

Resim 1: Aziz Vincent'in Diocletianus döneminde işkencelerle şehit edilmesi, 14. yüzyıl.

Resim 2: İznik Gölü Su Altı Bazilikal Kilisesi'nin havadan görünümü.

Resim 3: Bazilikal Kilisenin pastophoria odalarının havadan görünümü.

Resim 4: Diakonikon bölümünü havadan görünümü.

Resim 5: Bazilikal Kilisenin narteks ve atrium bölümlerinin havadan görünümü.

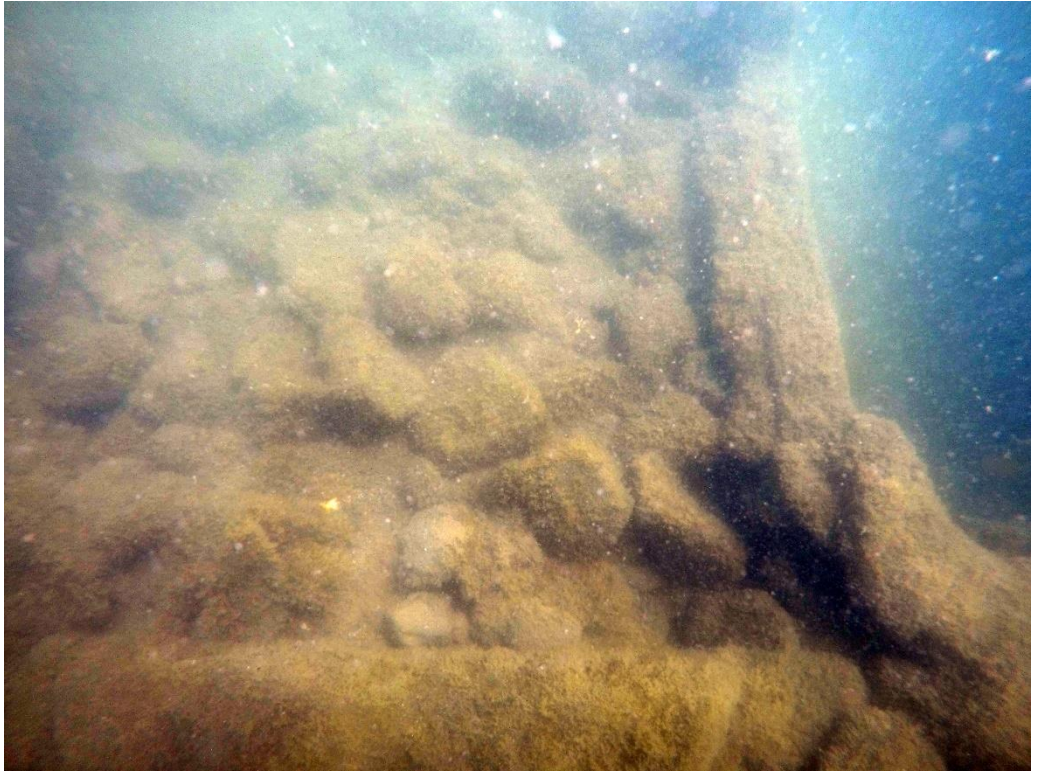
Resim 6: Atrium bölümünde yer alan “U” formlu alanın havadan görünümü.

Resim 7: Bazilikal kilise yapısının temenos duvarı ve eksedranın havadan görünümü.

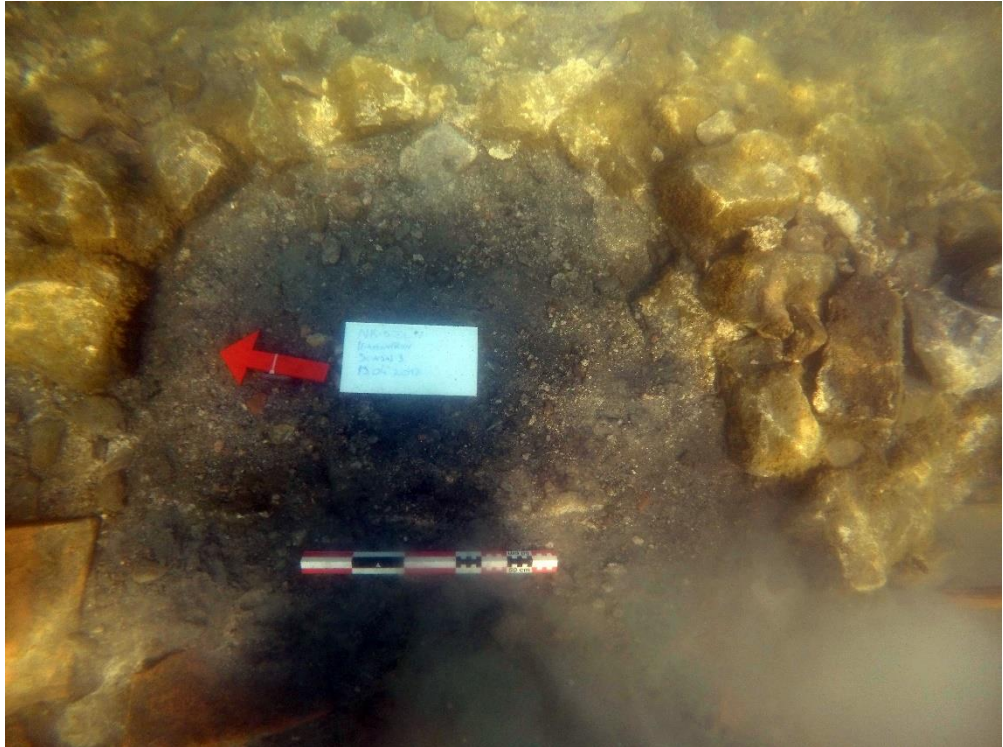
Resim 8: Sistine Şapeli'nde yer alan ve I. İznik Konsili'nin resmedildiği fresko.

Resim 9: Diakonikonun yüzeyinde bulunan dağınık taşlar.

Resim 10: Diakonikonun yüzeyinden rastlanılan pişmiş toprak levhalar.

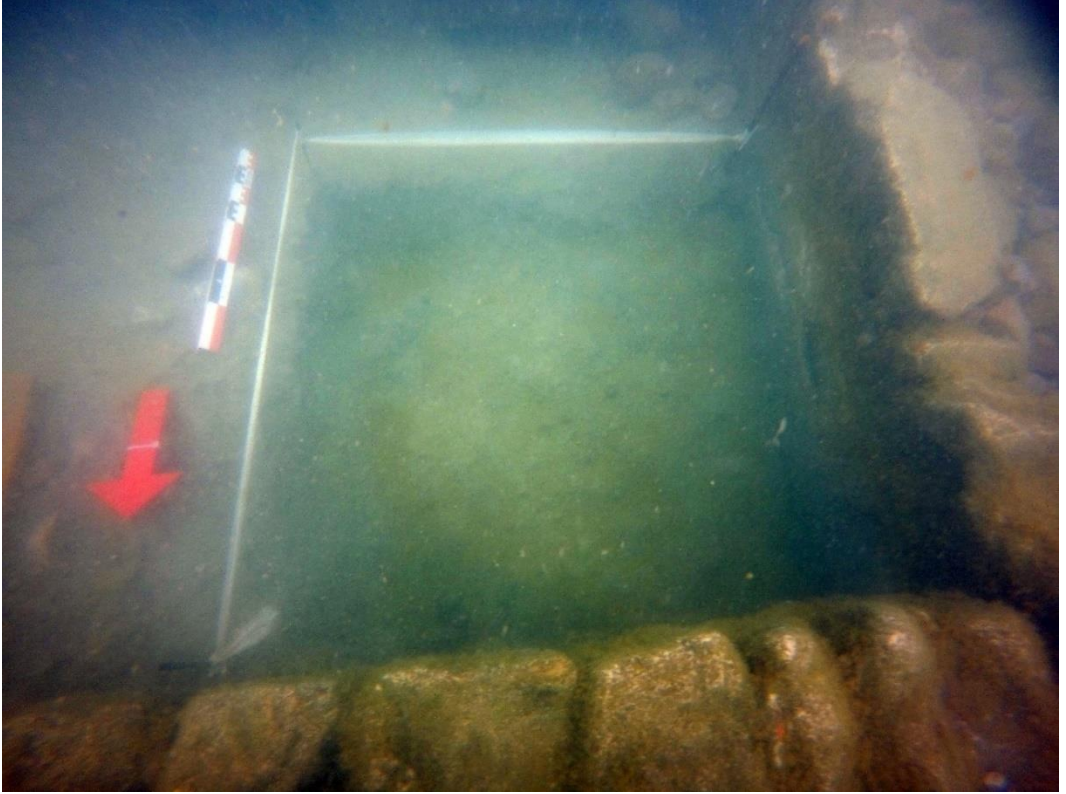
Resim 11: Mekânın doğusunun apsidal görünümüne genel bakış.

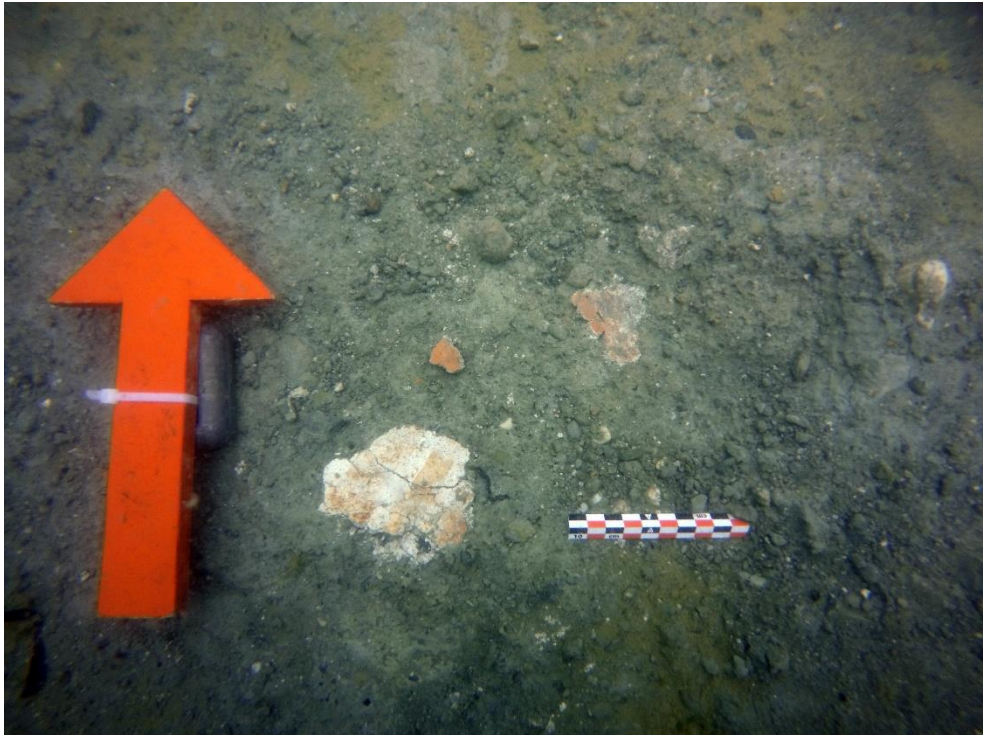
Resim 12: Mekânda bulunan pişmiş toprak levhalar ve lahdin genel görünümü.

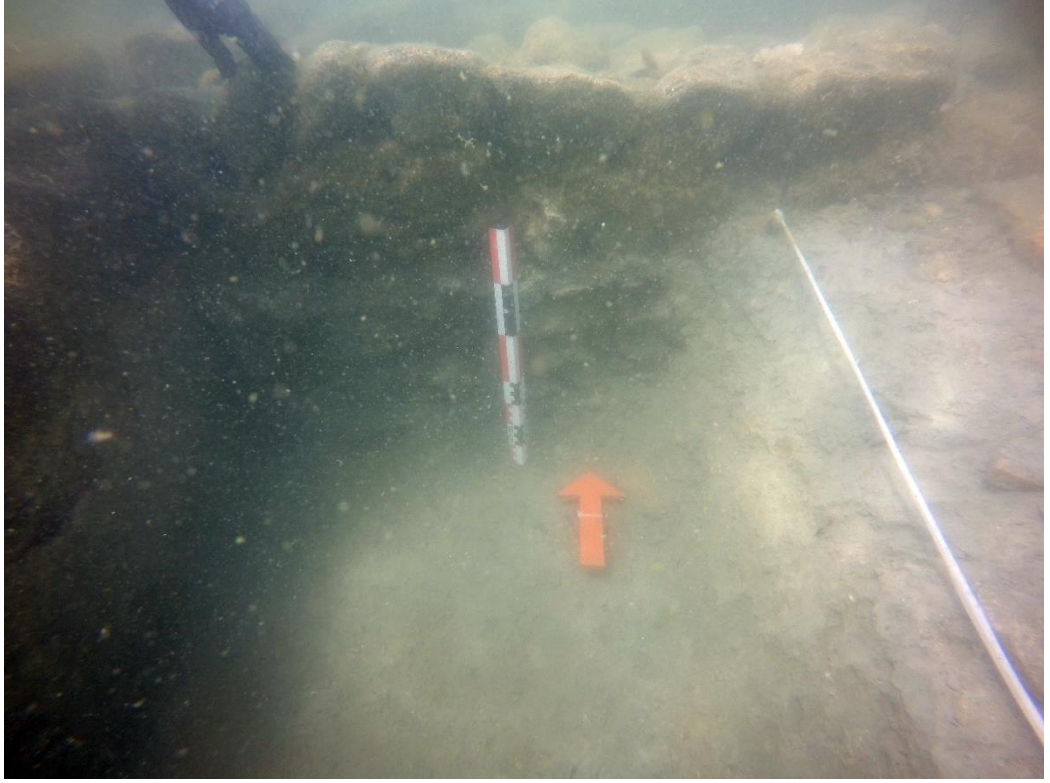
Resim 13: Pişmiş toprak levhaların temizlik çalışmasından sonraki durumu.

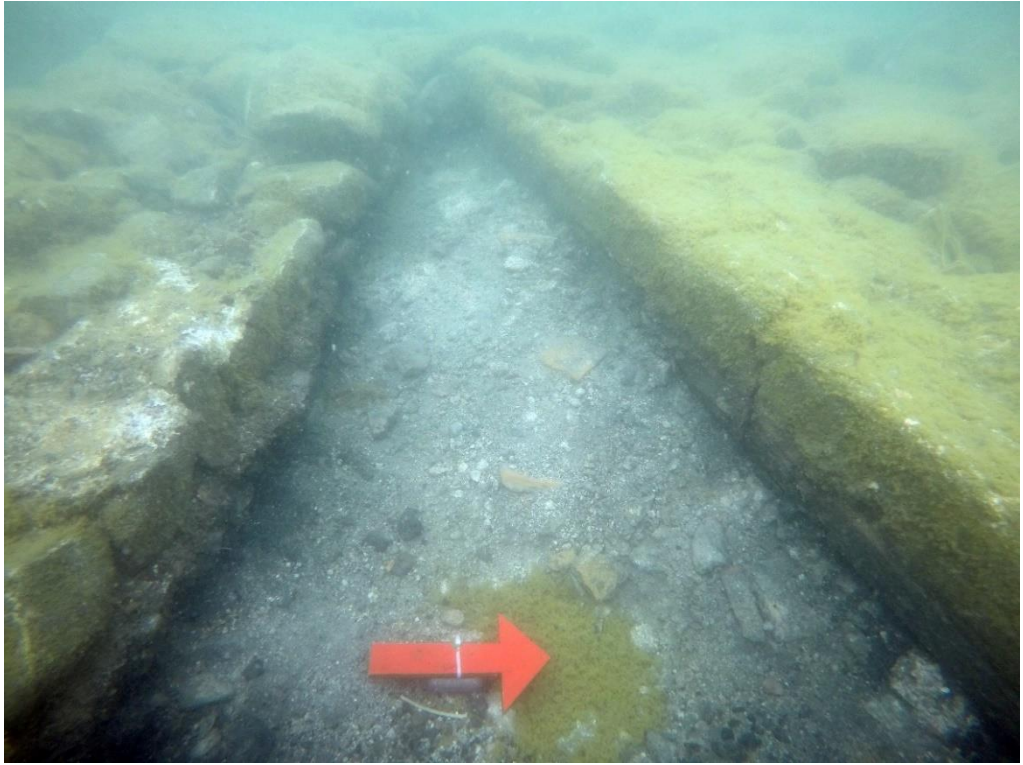
Resim 14: Sondaj 3 içine açılan 1x1 metre ölçekli kazı alanı.

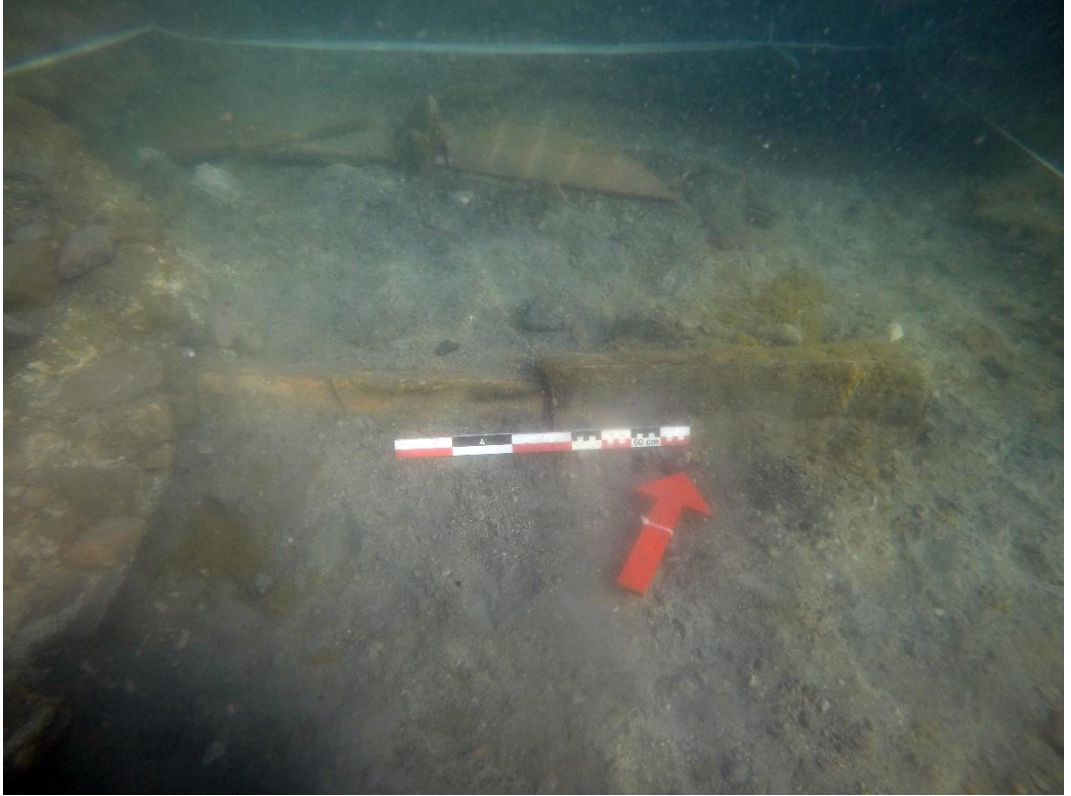
Resim 15: 1x1 metre ölçekli alandan açığa çıkarılan fresk parçaları.

Resim 16: Sondaj 3'te sonlandırılan kazılarla ulaşılan duvar seviyesinin genel görünümü.

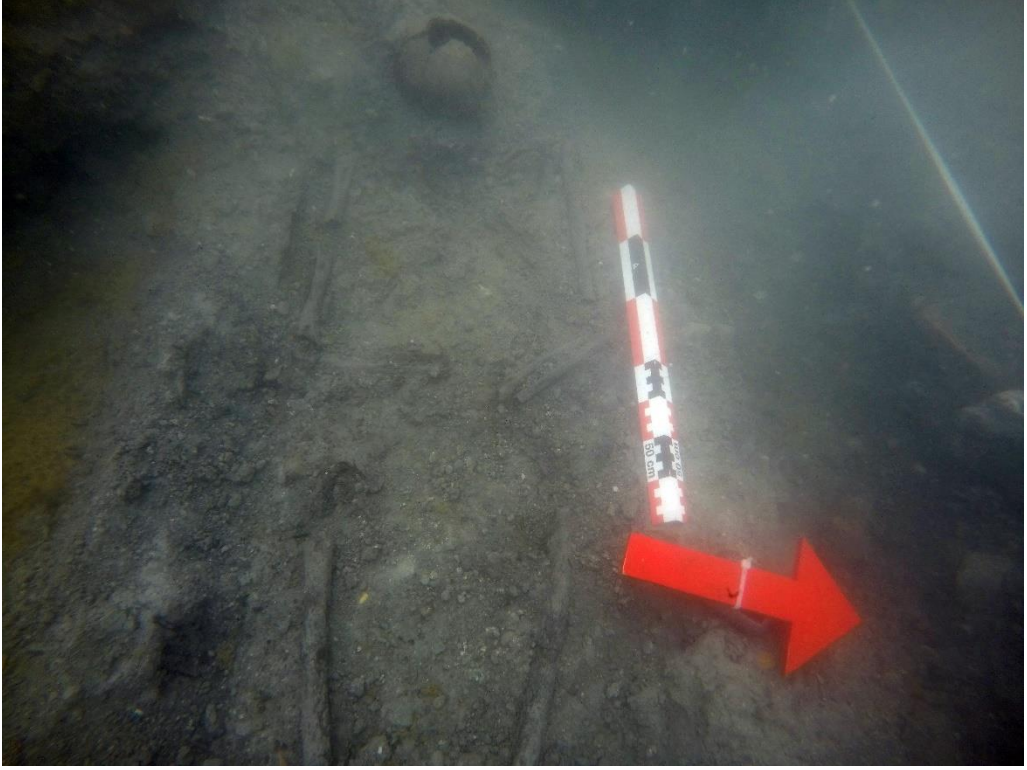
Resim 17: Diakonikonun kuzeybatı ucu ile ana apsis arasında kalan üçgen bölüm.

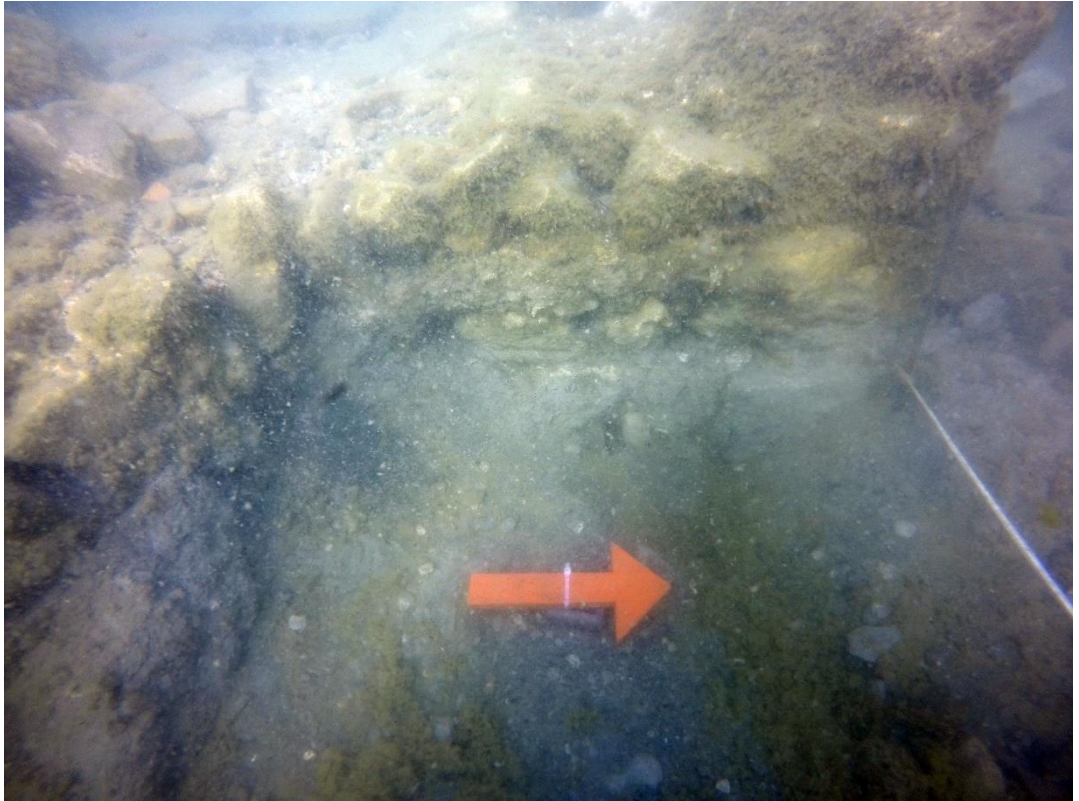
Resim 18: Sondaj 3-GA'da yer alan kiremit çatk\u0131 mezarlar\u0131n g\u00f6r\u00fcn\u00fcm\u00fc.

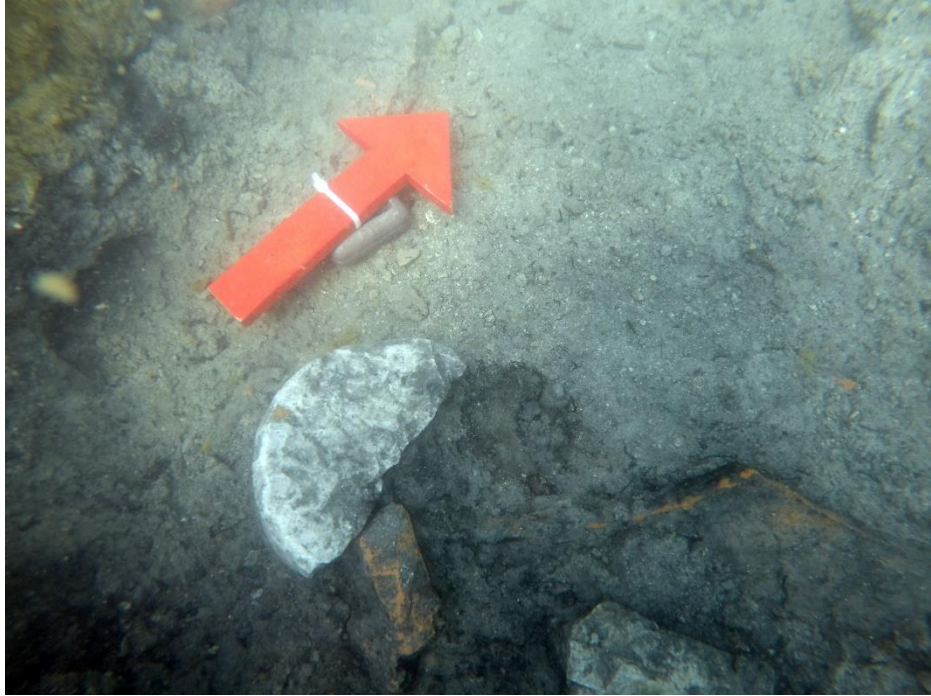
Resim 19: Sondaj 3-GA'da yer alan kiremit çatk\u0131 mezarlar\u0131n g\u00f6r\u00fcn\u00fcm\u00fc.

Resim 20: KM-8 mezarının kaldırılması ve karşılaşılan iskelet.

Resim 21: Sondaj 3-GA'da biten duvarın genel görünümü.

Resim 22: KM-8 mezarını kapatmak için kullanılan sütun parçası.

Resim 23: Parapet bloklarının birleştirilmesiyle oluşturulmuş lahit, kuzeydoğudan bakış.

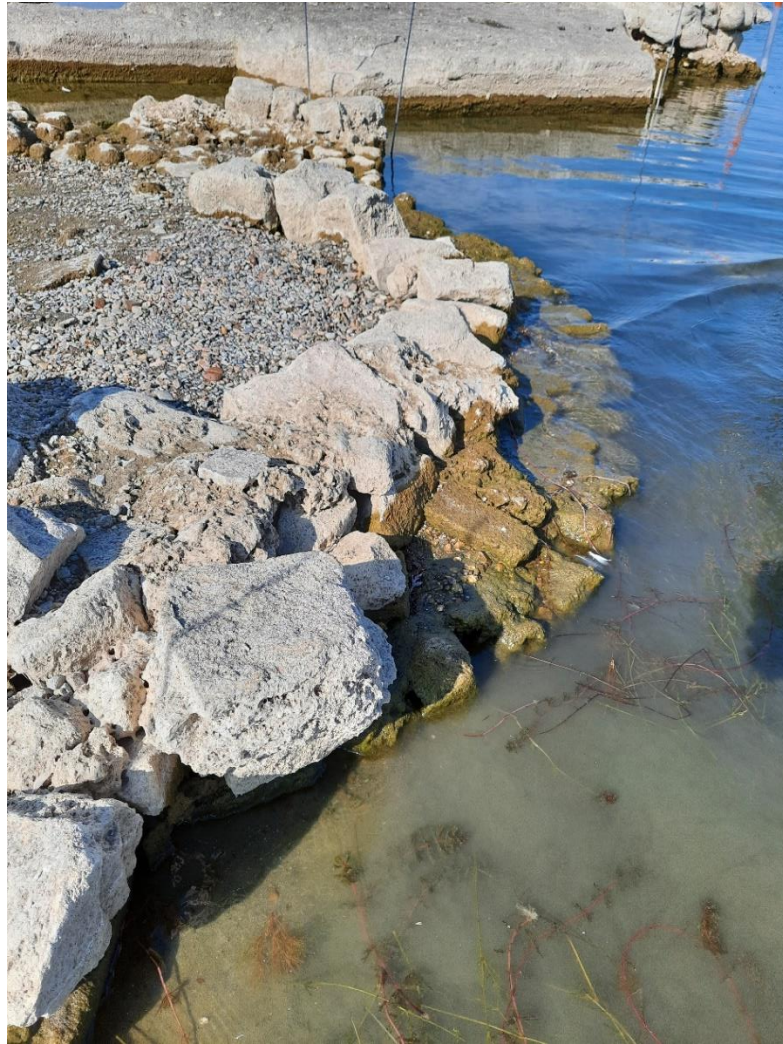
Resim 24: Diakonikon'daki kazılarda ele geçen sikkelerden birkaçı.

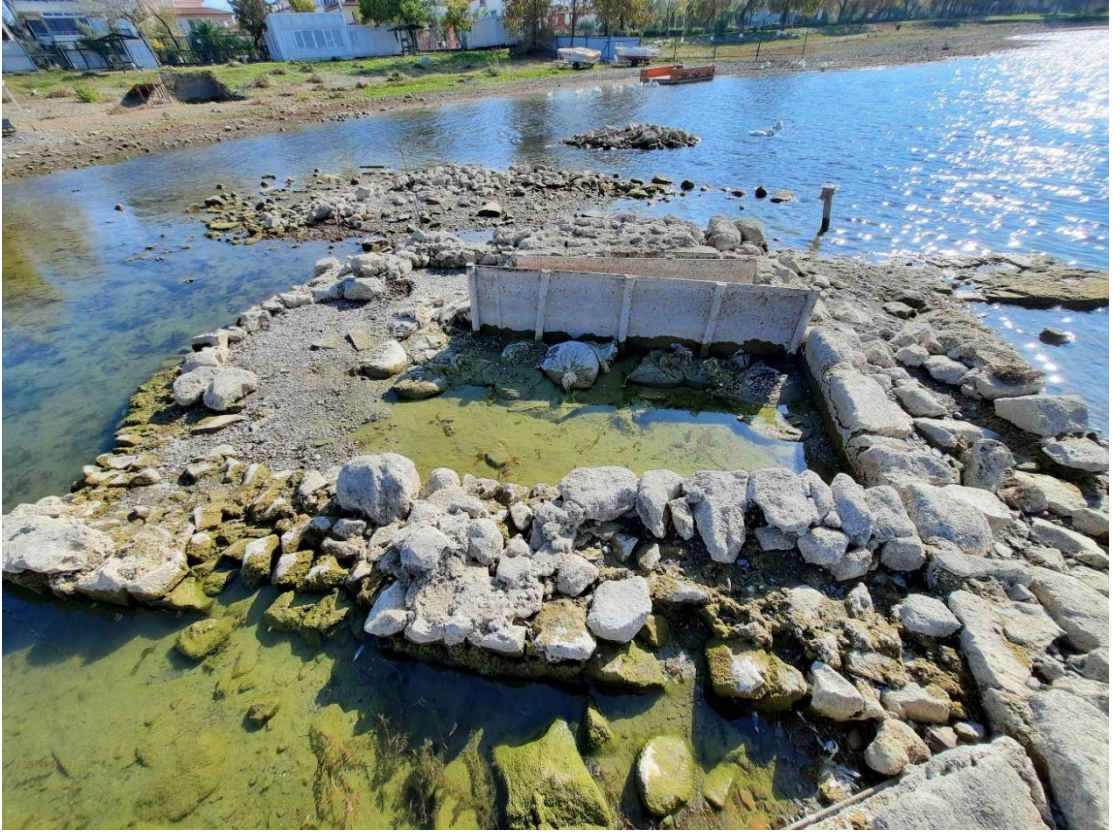
Resim 25: Diakonikon'daki kazılarda ele geçen seramiklerden birkaçı.

Resim 26: Diakonikon'daki kazılarda ele geçen metallere ait birkaç örnek.

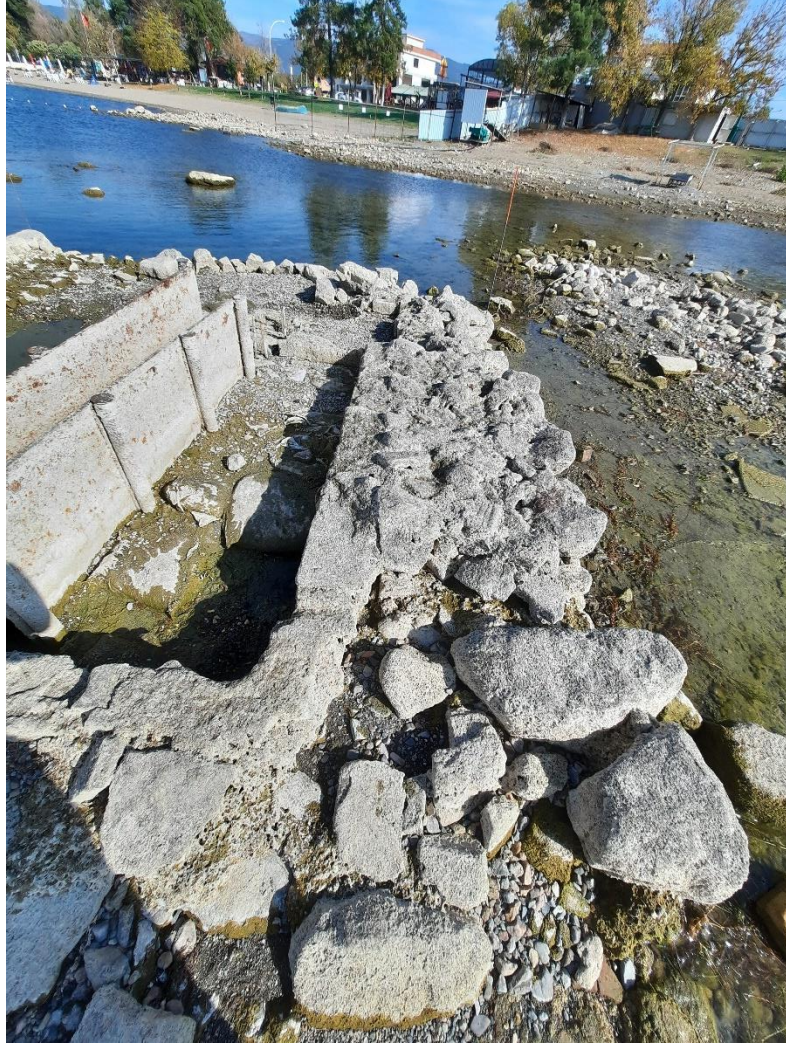
Resim 27: Çift sıra sıva dizili apsidal yapı.

Resim 28: Farklı boy ve ebattaki taşlara genel bakış.

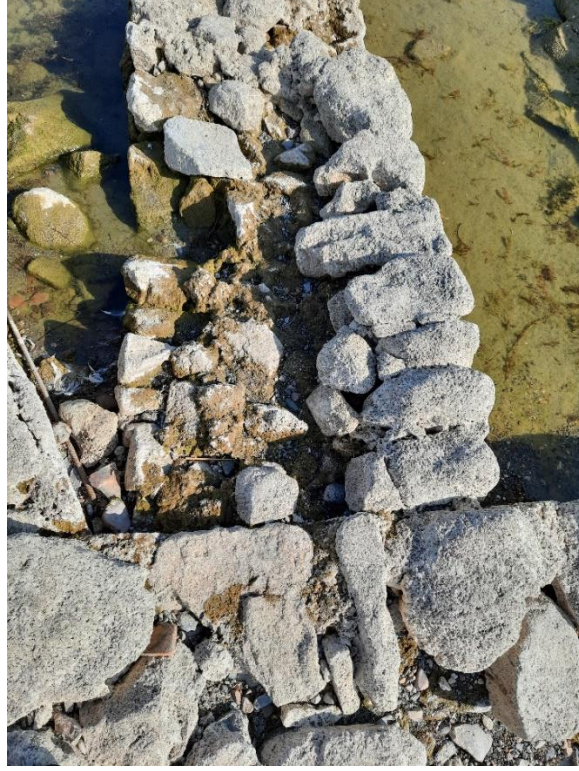
Resim 29: Martyriuma havadan bakış ve nef ara duvarıyla bağlantısına genel bakış.

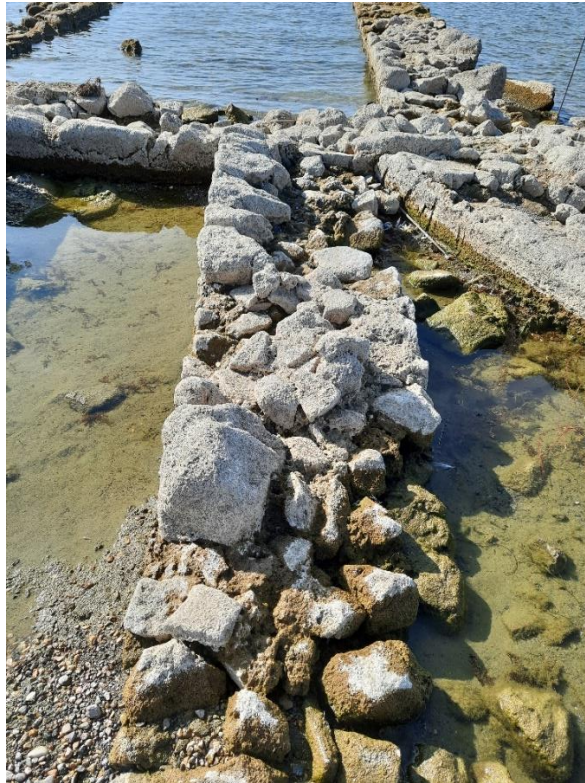
Resim 30: Mekânın güney duvarına genel bakış.

Resim 31: Mekânın kuzey duvarına batıdan genel bakış.

Resim 32: Mekânın kuzey duvarı detay.

Resim 33: Mekânın kuzey duvarıyla ana yapısının farklı akslarda bulunması, genel bakış.

Resim 34: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 35: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 36: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 37: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 38: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 39: Mekânın 3D modellemesi.

Resim 40: Mekânın güneyinde yer alan lahdin, koruma öncesi devşirme silme parapet blokları, genel.

Resim 41: Birleştirilen parapet bloklarına kuzeyden bakış.

Resim 42: Lahde batıdan bakış.

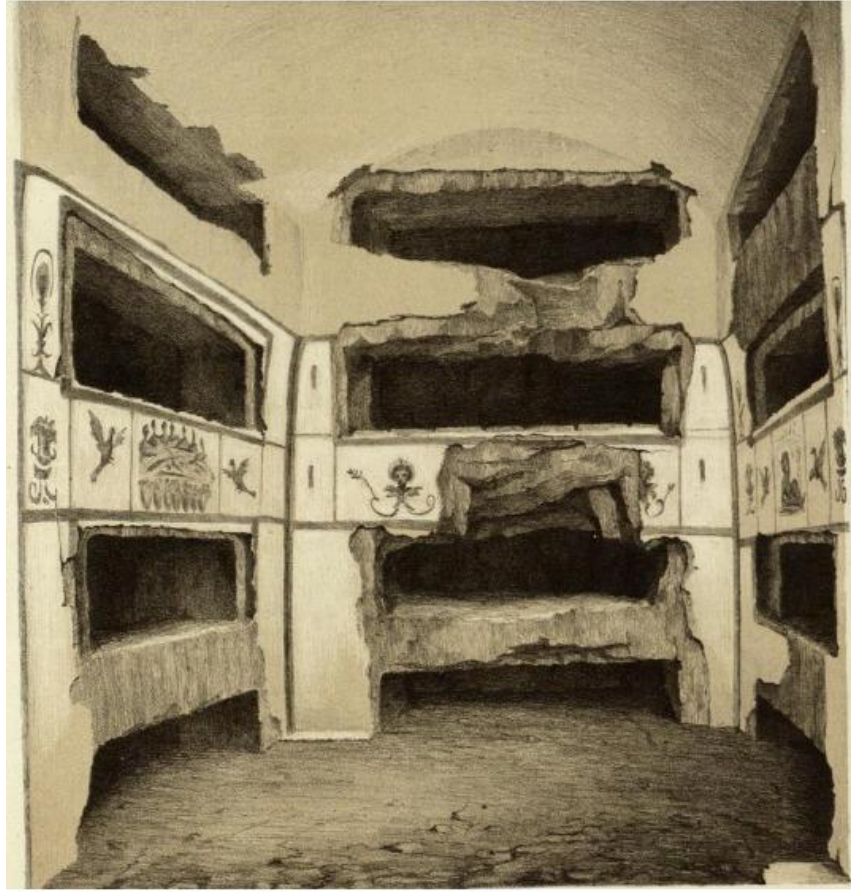
Resim 43: Devşirme olarak kullanılan lahdin parçaları ve müzede sergilenen Neophytos lahdine ait parapet blok parçası.

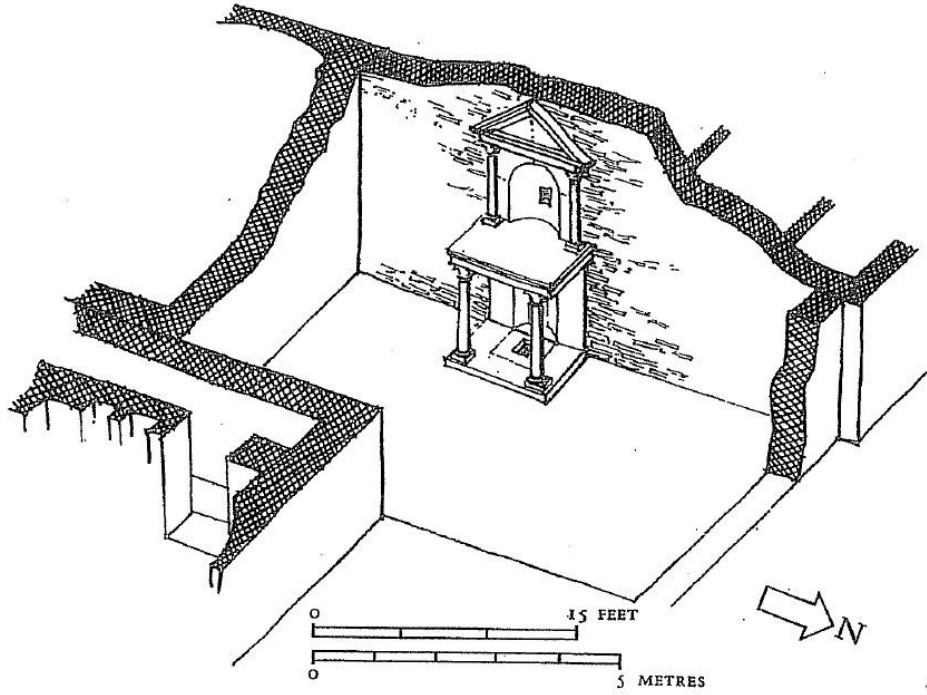
Resim 44: Mekândaki lahit parçasının müzedeki örnekle incelenmesi.

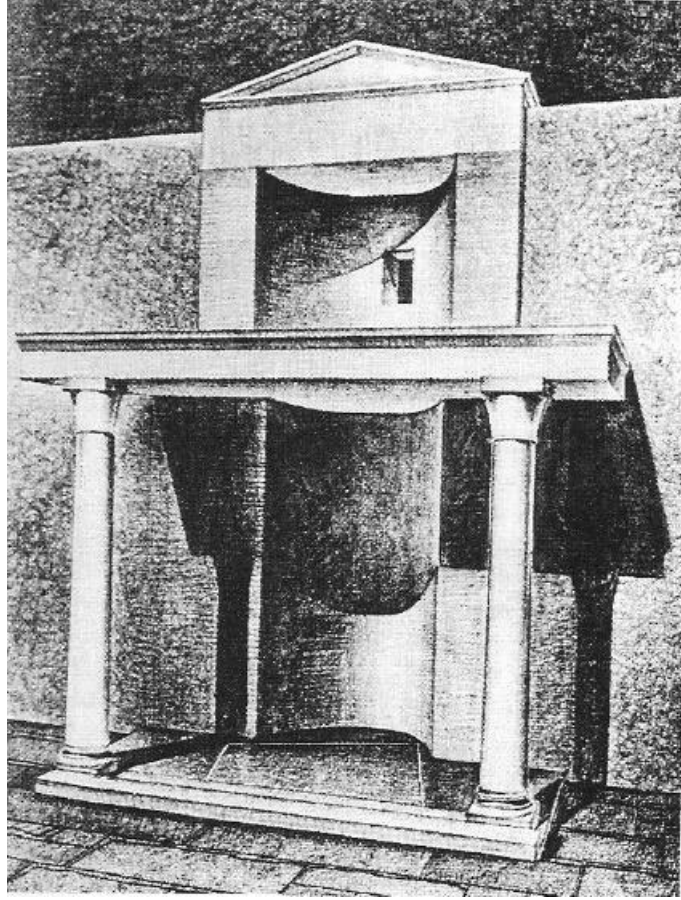
Resim 45: İki lahit parçasının kırık kırığa birleştirme çalışması.

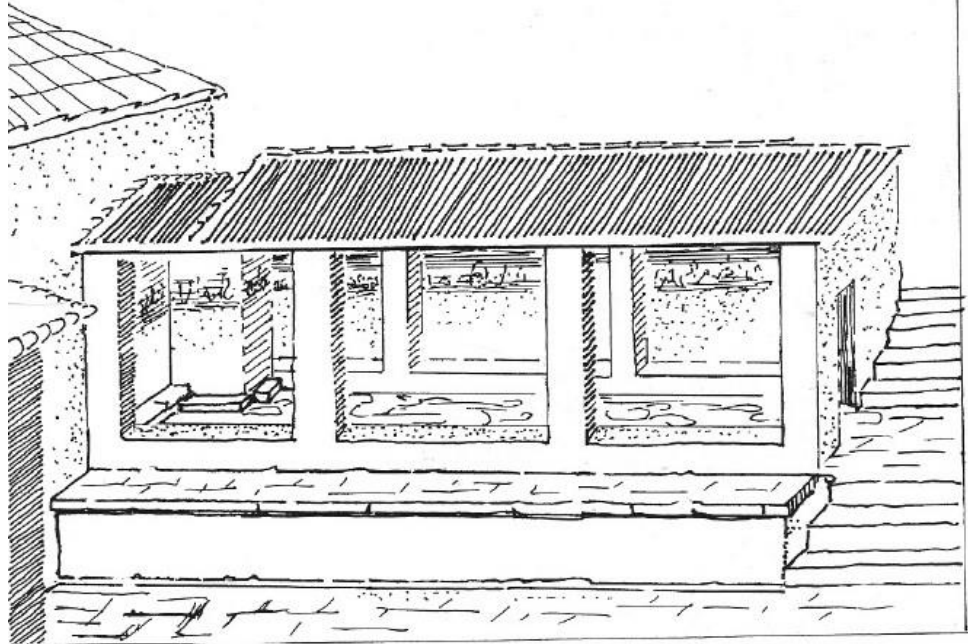
Resim 46: Callixtus Katakompu.

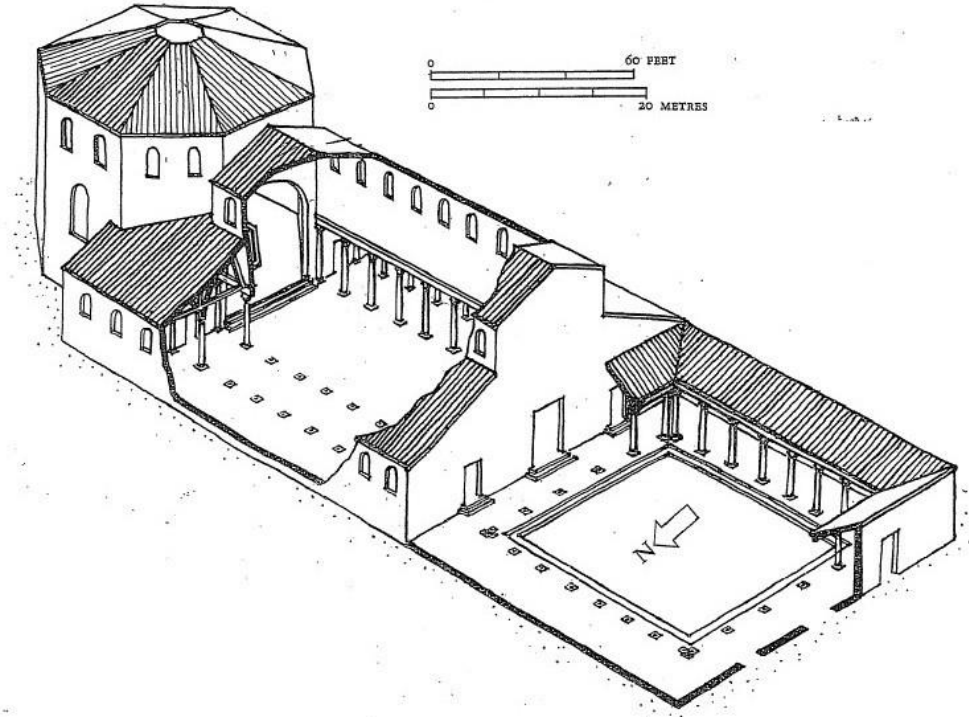
Resim 47: Aziz Petrus'un nişli ve apsisli mezar yapısı, 2. yüzyıl.

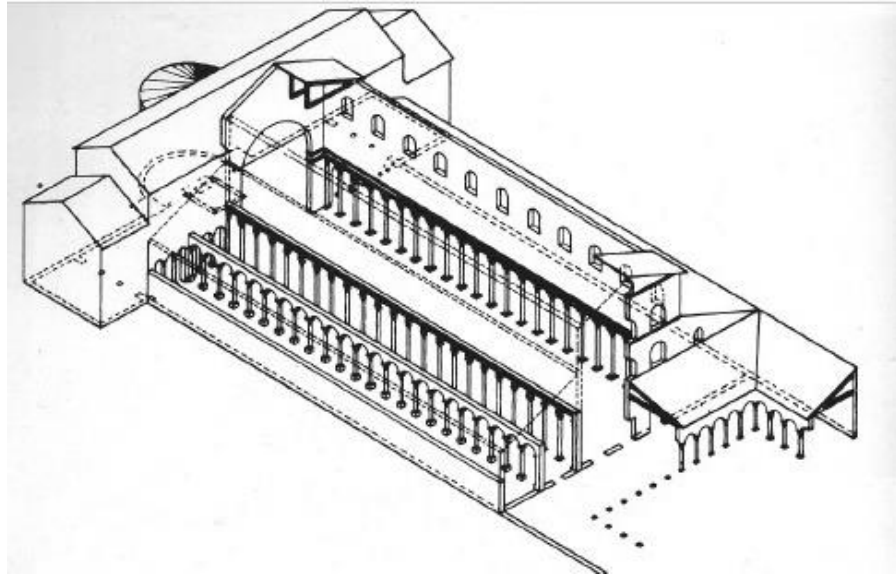
Resim 48: Aziz Petrus'un nişli ve apsisli mezar yapısı rekonstrüksiyonu, 2. yüzyıl.

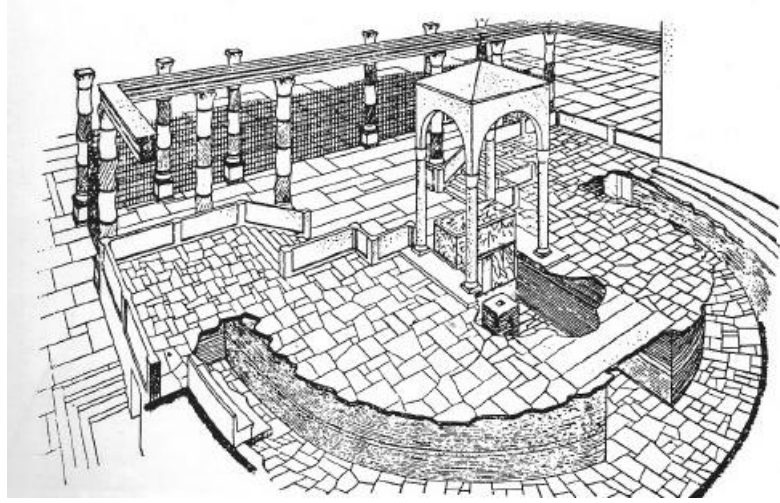
Resim 49: Salona Marusinac'ta bulunan triklia rekonstrüksiyonu.

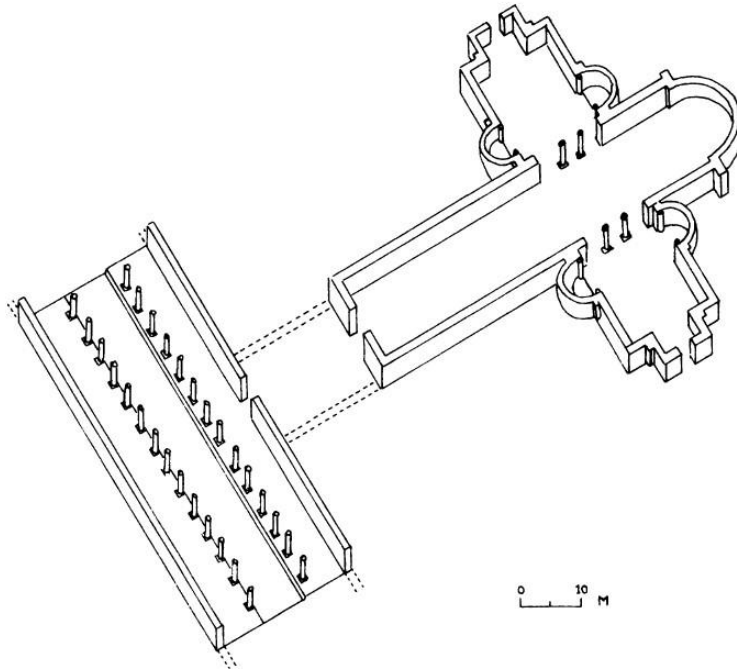
Resim 50: Beytullahim Dogus Kilisesi rekonstruksiyonu.

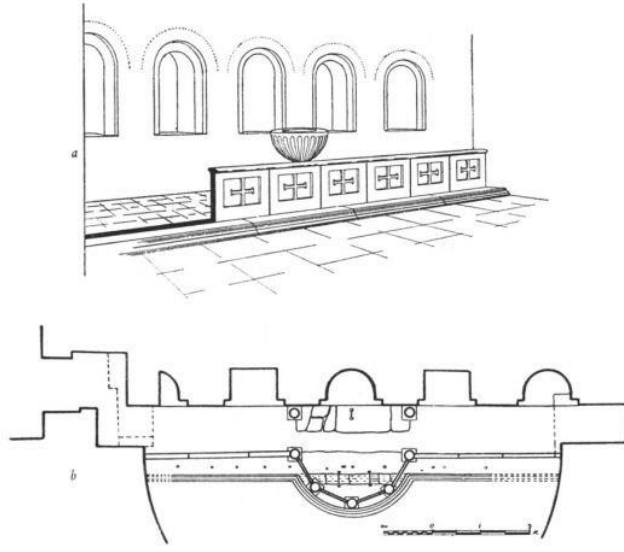
Resim 51: Roma Aziz Petrus Kilisesi izometrik görünümü.

Resim 52: Roma Aziz Petrus Kilisesi rekonstrüksiyonu.

Resim 53: Basilica Apostolorum izometrik görünümü.

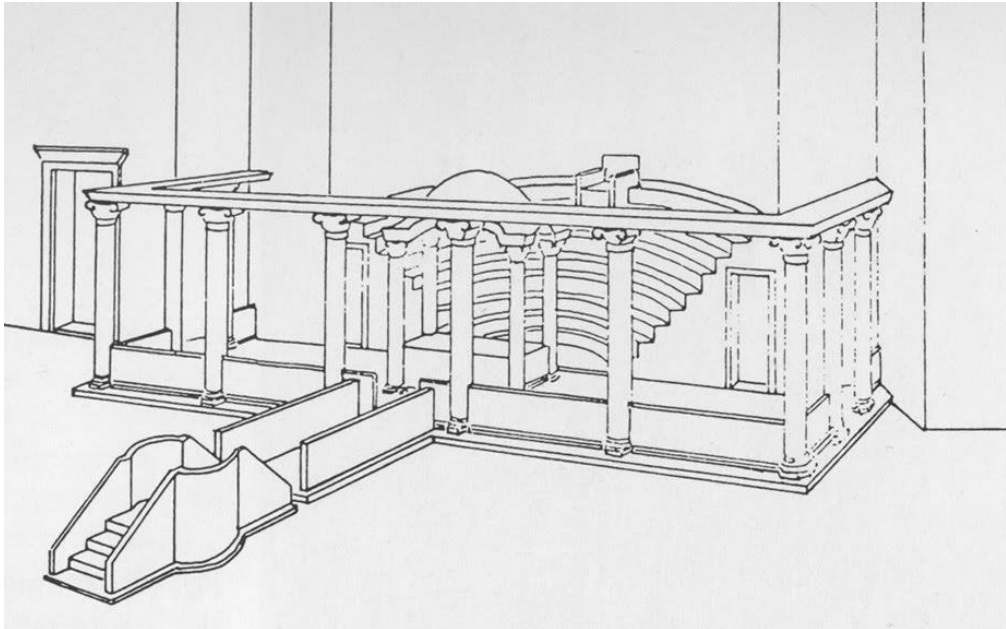
Resim 54: Selanik Aziz Demetrius Kilisesi, mezar odası rekonstrüksiyonu.

Resim 55: Hierapolis Aziz Philippos Martyriumu 3D kesiti.

Resim 56: Vatikan Kütüphanesi'nden, On İki Havariler Kilisesi'nin resmedildiği düşünülen fresk.

Resim 57: Antiochus Sarayı'nın kiliseye dönüştürülen odası Azize Euphemia martyriumu.

Resim 58: Solda beyaz güverciniyle betimlenen genç Aziz Neophytos.

Resim 59: Pagan asker tarafında şehit edilen Aziz Neophytos betimi.